T.C.

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SON DÖNEM MAKEDONYA ALİMLERİNDEN

KEMAL ARUÇİ VE KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

HAZIRLAYAN

MERAL JAHJAİ

DANIŞMAN

YRD. DOÇ. DR. MUHAMMET ALTAYTAŞ

EDİRNE 2017

Tezin adı: Son Dönem Makedonya Alimlerinden Kemal Aruçi Ve Kelâmî Görüşleri

Yazar : Meral JAHJAI

ÖZET

Osmanlı fetihleri sayesinde İslam dini ile şereflenen Balkanlar'da sayısız araştırmalara konu edilmiş zengin bir kültürel tarih ve miras oluşturulmuştur. Uzun bir süre mimari yönü ile sınırlı bulunan araştırmalara son zamanlarda kültürel mirası işleyen çok sayıda çalışmalar da eklenmiş bulunmaktadır. Bölgedeki varlığı barış ve istikrarın kaynağı olarak kabul edilen Osmanlı'nın bölgeden fizikî ayrılışı ile siyasi planda olduğu gibi kültürel planda da belirsizlik baş göstermiş oldu. Osmanlı ilim geleneğinde yetişmiş bulunan alimlerin duruşları tam da bu noktada belirleyici bir rol oynayacaktır. Vermiş oldukları kimlik muhafazası mücadelesinde dönemin hususiyetleri bakımından itibar görmeyen bir tavrın temsilciliğini yapmış olmaları çalışmalarının da kayıt altına alınmasını zorlaştırmıştır. Not defterlerine mahkum edilmiş birbirinden kıymetli çalşmaların çoğu, zamanın insafına terkedilmiştir.

Tez, Kemal Aruçi'nin kaleme almış olduğu eserlerinden yola çıkarak Osmanlı sonrası Makedonya'da bu bağlamda verilen mücadele ile birlikte tevarüs edilen itikadî geleneği de ortaya koymaya çalışmaktadır. Kemal Aruçi'nin kaleme almış olduğu *Akaid ve Kelam Dersleri* başlıklı çalışma, Osmanlı sonrasında da bu bölgelerde hakim olan Ehl-i sünnet merkezli Osmanlı kelâm anlayışını ortaya koyan önemli bir kaynak olarak elimizde bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Makedonya, Kemal Aruçi, Akâid ve Kelâm Dersleri**,** Osmanlı Kelâm Anlayışı.

Title: A Macedonian intellectual, Kemal Aruci, and his Theological Views

Author: Meral JAHJAI

ABSTRACT

Owing to Ottoman conquests of the region through which Islam was also introduced, a rich cultural and historical heritage is established across the Balkan region. Abundance of researches about the region had first been limited with architecture for a long a period of time. Yet, in recent times, this accumulation of knowledge has already been fortified with those researches dealing with cultural heritage. Given that the presence of the Ottoman regime is accepted as the source of stability across the Balkans, its physical disappearance from the region resulted in both political and cultural ambiguity. At this point, stances and ideas of those scholars emerged through the Ottoman education system plays a crucial role for preservation of the theological tradition. Also, provided that they represented an outdated and unpopular Ottoman cultural and religious image of those times in the given context of the Balkans, keeping record of their studies turned out to be difficult; they were left aside to their own fates and could not go beyond personal notes.

In this respect, this study aims to analyze the theological tradition in Macedonia after the Ottomans through the lenses of Kemal Aruci's studies. His main study, *Akâid ve Kelâm Dersleri*, which is elaborated in this research stands as one of the most significant sources regarding the Ottoman understanding of theology in the post-Ottoman Macedonia.

Keywords: Macedonia, Kemal Aruci, Akâid ve Kelâm Dersleri, Ottoman Understanding of Theology.

ÖNSÖZ

Osmanlı, beş asır boyunca ayrılmaz bir parçası olan bugünkü Makedonya'da müesses bir ilmî geleneğin yer etmesini sağlamıştır. Bölgenin her köşesinde kurulmuş olan mektep ve medreselerde yetiştirilen talebeler ile hem İslam dini yayılmış hem de beraberinde getirmiş olduğu kültür yerleşmiştir.

Osmanlı hakimiyetinin sona ermesiyle birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları dışında kalan bu bölgelerde, Osmanlı ilim geleneğinde yetişmiş olan aydınların önderliğinde kültürel kimliğe sahip çıkma ve devamının sağlanması noktasında yoğun bir mücadeleye rastlanmaktadır. Anavatan ile bağların kopmasından sonra kişisel birikim ile bu yola girişen ilk nesil Atâullah Kurtiş, Abdülfettah Rauf gibi alimler, iki dönem arasında köprü vazifesini ifa ederek meşaleyi yeni nesillere başarıyla devretmişlerdir.

Kendilerini yetiştirmiş olan hocalarından yükümlülüğü gönüllü olarak devralan ikinci nesil ilim adamlarından Kemal Aruçi'nin şahsında, tevarüs edilen geleneğe sahip çıkmak, dünyadaki fikrî değişimlerin etkisine karşın itikadî temelleri korumak ve yeni nesillere aktarma gayreti olarak özetleyebileceğimiz mücadelenin bir örneğini görmek mümkün olmaktadır.

Tezimizin gayesi, Kemal Aruçi'nin hayatını inceleyerek dönemin hususiyetleri ve mücadelesi hakkında fikir edinmektir.

Çalışmamızın bir diğer gayesi de kaleme almış olduğu *Akâid ve Kelâm Dersleri* başlıklı yazılarından yola çıkarak Osmanlı ilim geleneğinin bir devamı olan dönemin medreselerindeki eğitim düzeyi, tavrı olduğu gibi bu topraklarda yaygın olan itikadi geleneğin kaydedilmiş bir örneğini de ortaya çıkarmaktır. *Akâid ve Kelâm Dersleri* başlıklı yazılar, bu gelenekte yetişmiş olan Kemal Aruçi'nin ilmî değerini de göstermesi açısından önemli bir eser olmaktadır. Tezimiz bir giriş, üç bölüm, sonuç ve konu ile ilgili belgelerin sunulduğu ekler kısmından oluşmaktadır. Giriş bölümünde Kemal Aruçi'nin Makedonyalı olması hasebiyle Osmanlı öncesi, Osmanlı dönemi ve sonrası olmak üzere Makedonya tarihini özet bir şekilde sunmuş olduk. Birinci bölümde Osmanlı sonrasında dinî eğitim veren kurumlar ve dinî

düşüncenin önde gelen temsilcileri hakkında bilgi vermeye çalıştık. İkinci bölümde Kemal Aruçi'nin hayatını konu edindik. Üçüncü bölümde ise *Akâid ve Kelâm Dersleri* notlarından yola çıkarak Kemal Aruçi'nin kelâmî görüşlerini belirlemeye çalıştık. Sonuç kısmında genel bir değerlendirme ile tezimizi nihayete erdirirken ekler bölümünde de saha araştırması esnasında konu ile ilgili elimize geçen belge ve fotoğrafları sunmaktayız.

Tezin başından sonuna kadar bütün aşamalarında usanmadan düzeltme ve tavsiyelerde bulunarak emeğini esirgemeyen danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Muhammet ALTAYTAŞ'a, çalışmam esnasında maddi manevi desteğini esirgemeden yanımda olan eşim Doç. Dr. Abas YAHYA'ya ve tüm aileme teşekkürü borç bilirim.

Meral JAHJAİ

Edirne 2017

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **I**

ABSTRACT ..... **II**

ÖNSÖZ ..... **III**

İÇİNDEKİLER ..... **V**

KISALTMALAR ..... **VIII**

GİRİŞ **1**

A. Osmanlı Öncesi Makedonya 1

B. Osmanlı Döneminde Makedonya 3

C. Osmanlı Sonrası Makedonya 5

I. BÖLÜM

OSMANLI SONRASI MAKEDONYA'DA DİNİ EĞİTİM KURUMLARI VE ALİMLER

1.1. **Dini Eğitim Veren Kurumlar** 10

1.1.1. Sıbyan Mektepleri 11

1.1.2. Medreseler 14

1.1.2.1. Meddah Medresesi 15

1.1.2.2. İsa Bey Medresesi 21

1.1.2.3. Büyük Medrese – Kral Medresesi "I. Aleksandar" 24

1.2. Dini Düşüncenin Önde Gelen Temsilcileri 25

1.2.1. Atâullah Kurtiş 26

1.2.2. Fettah Efendi 30

1.2.3. Üsküplü Hafız İbrahim Efendi 33

1.2.4. Müderris Hafız Şaban Efendi 34

1.2.5. Mehmet Efendi Sadık 35

1.2.6. Hafız Mustafa Efendi Şemo 36

1.2.7. Hasan Efendi Bekir 37

1.2.8. Hafız Süleyman Efendi Şehapi 38
1.2.9. Molla Garip Ramiz Beadini 39

II. BÖLÜM

KEMAL ARUÇİ'NİN HAYATI VE ŞAHSİYETİ

2.1. Kemal Aruçi'nin Hayatı 41
2.1.1. Kemal Aruçi'nin Arkadaşları 48
2.1.1.1. Prof. Dr. Bekir Sadak 49
2.1.1.2. Cemal Efendi Cemaili 51
2.2. Kemal Aruçi'nin İlmi Şahsiyeti 51
2.2.1. Kemal Aruçi'nin Hocaları 52
2.2.2. Kemal Aruçi'nin Eserleri 52
2.2.3. Kemal Aruçi'nin Şahsi Kütüphanesindeki Eserler 56
2.2.4. Kemal Aruçi'nin Müellif ve Eserlere Yaptığı Atıflar 58
2.2.5. Boşnak Alimi Hüseyin Cozo'ya Yöneltmiş Olduğu İtirazlar.60
2.3. Eğitimci Olarak Kemal Aruçi 65
2.3.1. Kemal Aruçi'nin Talebeleri 67
2.3.1.1. Muhammed Aruçi 68
2.3.1.2.Nasir (Halit) Hüseyni 71
2.3.1.3. Mehmet Zeki İbrahimi (İbrahimgil) 71
2.3.1.4. Galip Veliji 73
2.4.Kemal Aruçi'nin Sosyal Olaylarla İlgili Tavrı 74
2.4.1. Müslümanların Maruz Bırakıldığı Göç Karşısındaki Tavrı ... 74
2.4.2. Deprem Açıklamasında Hurafelere Savaş Açması 78
2.4.3. Sosyal Sorumluluk Bilinci Neticesinde "Devir Gelirlerini" Dönüştürmesi 79
2.5. Kemal Aruçi'nin Sanatçı Kişiliği 80
2.5.1. Bir Şair Olarak Kemal Aruçi 81
2.5.2. Bir Hattat Olarak Kemal Aruçi 85

III. BÖLÜM

KEMAL ARUÇİ'NİN KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

3.1. İslam Düşüncesinde Bilgiyi Elde Etmede Fikir Hürriyeti ve Aklın Konumu 86
3.2.Uluhiyyet İle İlgili Görüşleri 92
3.2.1. Âlemin Kıdemi Meselesinde Felasifenin İstidlâline Mütekellimînin Vermiş Olduğu Cevaplar 92
3.2.2. Hudûs Delili 93
3.2.3. Marifetullah 94
3.2.4. Allah'ın Sıfatları 96
3.2.4.1. Allah'ın İradesi 97
3.2.4.2. Selbî Sıfatlar 97
3.2.5. Rü'yetullah 98
3.3. Nübüvvet 100
3.3.1. Adem (a.s) 102
3.3.2. Enbiyâ ve Evliyâ 105
3.4. Ahiret Meseleleri İle İlgili Görüşleri 107
3.4.1. Âhirete Öldükten Sonra Dirileceğimize İman (El Ba'su Ba'del Mevt) 108
3.4.2. Şefaat 111
3.5. İlk Dönem Siyasi İhtilaflar Hakkındaki Yaklaşımı 115
3.5.1. Hz. Ali ve Hz. Muaviye Meselesi 115
3.5.2. İmam Hüseyn ve Yezid Meselesi 116

SONUÇ 119

EKLER 121

KAYNAKÇA 130

KISALTMALAR

a.s. : Aleyhisselam

a.g.e. : Adı Geçen Eser

a.g.m. : Adı Geçen Makale

a.g.md. : Adı Geçen Madde

a.g.t. : Adı Geçen Tez

b. : bin

Bkz : Bakınız

ДАРМ : (Државен архив на Република Македонија) M.C. Devlet Arşivi

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

Glasnik INI : Glasnik na Institutot za Nacionalna Istorija, Skopje.

Glasnik VIS : Glasnik Vrhovnog Islamskog Starjeşinstva u SFRJ, Sarajevo.

Gös. yer. : Gösterilen Yer

h. : Hicri

Haz. : Hazırlayan

Hz. : Hazreti

M. Ö. : Milattan Önce

MÜİF : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

s. : Sayfa

SBE : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Üniv. : Üniversitesi

v.d. : Ve devamı

Y.L. : Yüksek Lisans

GİRİŞ

A. Osmanlı Öncesi Makedonya

Coğrafi bölge olarak varlığı ilk çağlara dayanan Makedonya bölgesi; batıda Bistrica Nehri, Ohri Gölü, Korab Dağları ve Drin Nehri; güneyde Ege Denizi ve Vardar Nehri; doğuda Mesta Karasu Nehri ve Rodop Dağları; kuzeyde de Osogova ve Şar dağları ile sınırlanmaktadır. Avrupa'nın Akdeniz'e çıkışını sağlayan üç yarımadadan üçüncüsü olan Balkan Yarımadası'nın ortasında ve ayrıca Asya'dan Avrupa'ya geçişi sağlayan kilit bir noktada yer almaktadır.

Stratejik bir noktada bulunmasından dolayı tarih boyunca değişik kavimlerin istilasına maruz kalmıştır. Bununla beraber istila eden kavimler, zaman içerisinde buraya yerleşerek yerli halk ile birlikte Makedonya'nın zengin bir kültür mozaiği görünümüne vesile olmuşlardır. Aslı eski Yunanca olup Fransızcaya geçen bir kelime olan "Makedonya", "yamalı bohça", "türlü", "sebze veya meyve salatası", "muhtelif parçalardan oluşan"[1] gibi anlamlara gelmekte ve Balkanların etnik, dinsel ve kültürel olarak en karışık bölgesini ifade etmek için kullanılmaktadır.

M. Ö. VII. yüzyılda Kral I. Perdika sayesinde siyasi bir birlik kurulmuş olsa da, Makedon devleti esas gücünü II. Filip (M.Ö. 359–336) ile devletin sınırlarını Hindistan'a kadar yaymış olan oğlu Büyük İskender (M.Ö. 336–323) zamanında elde etmiş bulunmaktadır. V. Filip (M.Ö. 221–179) idaresinde de istikrarlı bir varlık gösteren Makedonya, doğuya ilerlemekte kararlı olan Romalıların baskısına yarım yüzyıl kadar dayanabilmiş ve M.Ö. 168 yılında bağımsızlığını kaybetmiştir. VI. yüzyılda başlayacak olan Slav akınlarına kadar Roma ve Bizans hakimiyeti altında kalmıştır. Slavlar, VII. yüzyılın başında Makedon topraklarını büyük ölçüde ele geçirmiş olsa da, IX. yüzyılın başında Bizans tekrar kontrölü ele geçirmeyi başarmıştır.

Bizans ile Bulgarlar arasında değişen hakimiyet rekabetine XII. yüzyılda Sırbistan yeniden eklenmiş ve 1371 yılında Osmanlı tarafından Çirmen Savaşı'nda

[1] Georges Castellan, *Histoire des Balkans (XIV – XX siècle)*, (Arnavutçaya çev: Arben Puto ve Luan Omari), Tirana 1992, s. 11.

mağlup edilinceye kadar bu topraklarda güçlü bir varlık gösterebilmiştir. Çirmen Savaşı'ndan sonra artık Makedonya Türk hakimiyetine girmektedir.[2]

Makedonya'nın imparatorlukların çekişmelerine sahne olması, birçok savaşa tahammül etmesi anlamına geldiği gibi ayrıca çok kültürlü zenginliğe de yuvalık yapmasına olanak tanımaktaydı; yapılan arkeolojik kazılar sayesinde ortaya çıkan değişik dönemlere ait ev eşyaları, kilise içerisindeki zengin ikonografi ve mozaikler ile Manastır kasabasının yanında arkeolojik kazı sayesinde bulunan antik Stobi şehri kalıntıları da buna şahitlik etmektedirler.

Zengin bir kültürel mozaik çizen Makedonya toprakları, Osmanlı'dan önce de Müslüman Türk unsuru ile tanışmış bulunmaktaydı. VIII. yüzyıldan itibaren başlayan Peçenek, Kıpçak, Kuman[3] akınları, IX. yüzyılın başında İslamiyeti kabul etmelerinden dolayı Çar Teofil tarafından bu bölgelere sürülmüş olan Vardariot Türkleri[4] bu tanışıklığa öncülük etmiştir. Ayrıca Via Egnatia yolu üzerinden gelip tenha yerlere yerleşerek yerel halkın gönlünde taht kuran Sarı Saltuk gibi seyyah dervişler vasıtasıyla yerel halkın bu yeni din ve kültür ile tanışması mümkün olmuştur.[5]

---

[2] Andrew Rossos, *Macedonia and the Macedonians: A History*, Hoover Institution Press, California 2008, s. 11 vd.

[3] Bazı yer adları bu çağrışımları canlı tutmaktadır. Örneğin Makedonya'nın kuzeyindeki Kumanova kasabası bunlardan biri olmaktadır.

[4] Baskılara dayanamayan bu gruplar daha sonraları asimile olup yerel halkın arasına karışmışlardır.

[5] Bosna Hersek, Kosova ve Makedonya'da bulunan çok sayıda makam mezarı ve halkın hafızasındaki efsaneleşmiş canlılığı bu tür faaliyetler hakkında yeterince ışık tutmaktadır. Bilhassa son zamanlarda Kosova'nın Dragaş beldesinin Mlika köyünde keşfedilen camiinin minare kitabesinde 1289 (H. 688) yılının yer etmesi, Sarı Saltuk'un İslam'ı yaymak ve yerel halk arasına karışıp dini unutan unsurları tekrar uyandırmak için bu bölgelerde faaliyet gösterdiğinin kanıtı olmaktadır. Nexhat İbrahimi sadece Kosova bölgesinde en az yedi makam mezarından bahsetmektedir. Yine Ohri Sveti Naum Manastırı'nda yüz sene evvele kadar fiziki varlık gösteren Sarı Saltuk makam mezarı müslümanlar tarafından ziyaret edilmekteydi. Daha fazla bilgi için: Nexhat İbrahimi, *Historia dhe Kultura İslame Shqiptare*, Logos-A, Shkup-Prishtine-Tirane 2009, s. 385 v.d.; Necati Demir, "Saltık Gazi, Boşnaklar ve Bosna Hersek", *2. Uluslararası Sarı Saltuk Gazi Sempozyumu (06 09 Mayıs 2015 Saraybosna-Bosna Hesek Bildiriler),* s. 185; Meral Jahjai, "Ohri Sveti Naum/Sarı Saltuk Ziyaretgâhı", *2. Uluslararası Sarı Saltuk Gazi Sempozyumu (06 09 Mayıs 2015 Saraybosna- Bosna Hesek Bildiriler),* s. 145 – 157.

B. Osmanlı Döneminde Makedonya

Tarihte Çirmen Savaşı ya da II. Meriç Muharebesi (1371) olarak bilinen savaşta kazanılmış olan zaferle birlikte Osmanlılar için Balkan kapıları açılmış bulunmaktaydı. Sultan Murat'ın 1380'de İştip kasabasını almasıyla başlayan fetihler sayesinde 1385 yılında Manastır, ardından 1392'de Üsküp fethedilir. Böylece Makedonya'da Balkan Savaşları'na kadar sürecek olan Osmanlı egemenliği başlamıştır. Osmanlı'nın bir yandan toprakları fethederken, diğer taraftan Anadolu'dan getirttiği Türk nüfusunu Vardar ovasına yerleştirmesi, tarikatler vasıtasıyla da gönülleri fethetmesi bu topraklarda kalıcı olmasının yanı sıra, yeni fetihler için merkez noktası teşkil edecek olan bir vilayetin kurulmasına da işaret etmekteydi.[6]

Asırlarca siyasi çekişmelerin ve yerli derebeylerin zülmü altında ezilmiş olan yerel halk, Osmanlı'nın benimsemiş olduğu ve kaynaklarda "istimâlet" diye yer alan hoşgörü ve koruma politikası sayesinde nihayet rahatça bir nefes alabilmiştir. Cizyesini ödemekte olan gayri müslimlerin can ve mal güvenliğinin sağlanması hem ilahi emir hem de devlet görevi olarak telakki edildiğinden, Müslüman halktan ayrı tutulmamasına itina gösterilmekteydi.[7]

Anadoludan getirtmiş olduğu Müslüman Türk nüfusunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurmuş olduğu cami, medrese, tekke, han, hamam gibi müesseseler, bu topraklarda kurulmakta olan yeni bir medeniyetin habercisi olmaktaydı. Gerek dini gerekse sosyal yapı mimarisine önem veren Osmanlı, Balkanlar'da bu açıdan çok zengin kültür mirası oluşturmuştur. Ancak ne yazık ki bunların bir kısmı savaşlarda hasar görmekle birlikte, bir çoğu daha sonraları kasıtlı olarak veya ilgisizlikten dolayı yok olmaya mahkum edilmişlerdir. [8]

---

[6] Georges Castellan, *a.g.e.,* s. 73; Halil İnalcık, "Türkler ve Balkanlar", *BALKANLAR,* İstanbul 1993, s. 15.

[7] Halil İnalcık, *a.g.m.,* s. 16 v.d.

[8] Yapılan araştırmalara göre Makedonya'da 1912 senesinde 1276 vakıf eseri bulunmaktaydı. Günümüze ulaşan sayısı ise 230'u geçmemektedir. Makedonya'daki vakıf eserlerinin akıbeti için bkz: Abdülmecit Nuredin, "Dünden bugüne Makedonya Türkleri", *Hikmet-İlmi Araştırma Dergisi Mayıs 2008,* Gostivar 2008, s.184 – 187; 2006 yılından itibaren Makedonya'da faaliyet gösteren Türk

Osmanlı kültürünün etkisi sadece mimari yapılarla kalmayıp din, dil gibi olgulardan günlük ilişkiler, mutfak kültürü, gelenek-göreneklere varıncaya kadar hayatın diğer alanlarına da sirayet etmiş bulunmaktadır.[9] Fetih medeniyetine mensup Osmanlı'nın ordu ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli araç gereçleri üretecek ustalar Anadolu'dan getiriliyordu ki, bunlar aynı zamanda yeni mesleklerin, zanaatların da ortaya çıkmasını sağlamaktaydılar. Bu bağlamda nalbantçılık, semercilik, kalaycılık, kazancılık gibi sanaatlar hep bu dönemlerde yaygınlaşmıştır.

Türk unsurundan başka Osmanlı kültürünün yer etme ve yayılmasında elbette yerel halkın-daha doğrusu-İslam dinini kabul etmiş olan Arnavut ve Boşnakların da önemli rölü bulunmaktaydı.[10]

Yeni kültürün etkisi dilde de görülecektir. Gerek sosyal hayatın gelişimiyle yeni günlük ihtiyaçları ifade etmek için, gerekse dini inanışın temel kavramlarını aktarma suretiyle Türkçe kelimeler yerel halkların dillerine nüfuz etmiştir. Bunların birçoğunun dil devrimi ile atılmış olmasına rağmen bir kısmının halen kullanılmakta olduğuna şahit olmaktayız. [11]

İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), eğitim, sağlık, altyapı gibi alanların yanı sıra, kültürel mirasın korunması alanında da bir çok önemli projeye imza atmış bulunmaktadır. Manastır İshakiye Camii, İştip Radanye Mahmut Aga Camii ve Struga Mustafa Kebir Çelebi Camii ile Kalkandelen'deki Osmanlı hamamının restorasyonları bu alanda yapılmış olan faaliyetlere örnek olarak gösterilebilir. http://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_makedonya_da_489_projeyi_hayata_gecirdi-20927.

[9] *Kasabalılık* kavramı, dini veya etnik fark gözetmeksizin ortak Osmanlı şehir kültürünü benimsemiş olan aileler için kullanılmaktadır. Bunun izlerine bugün yaşlılar arasında rastlamak mümkün olmaktadır.

[10] Yerel halkın müslümanlaşmasında Bogomiller'in etkisi de büyüktür. Katolik kilisesi tarafından heretik olarak nitelendirilen bu mezhep mensupları, ahlâkî esaslardaki görüş benzerliği dolayısıyla kolay bir şekilde bir bütün olarak İslâmiyet'i kabul etmişlerdi. Yine, 1520 yılında Arnavutlardan Müslüman olanların sayısı, çoğunluğunu feodal kesimin oluşturduğu nüfusun %2'si iken, İslam dininin hızla yayılışı sonucu 17. yüzyıl ortalarında Arnavut nüfusunun üçte ikisi bu yeni dini kabul etmiş bulunmaktadır. Ali Hadri, *Historia e Popullit Shqiptar*, Prishtine 1973, s. 76.

[11] Araştırmacılar, beş bine yakın kelime, ek ve deyimin Arnavut dilinde yer etmiş bulunduğunu ortaya koymaktadırlar. Makedon dilinde de benzer bir durum söz konusu olmaktadır. Günlük yaşamda kullanılmakta olan kelimelerin yanı sıra Koço Racin, Risto Krle, Gyorgi Boyaciev, Anton Panov, Blaje Koneski gibi yazarların eserlerinde yüklü miktarda Türkçe kelimelere rastlamak mümkün olmaktadır. Ayrıca hazırlanmış olan ilk Makedonca sözlüğünde üç bin Türkçe kelimeye yer verildiği görülmektedir. Bkz: Тодор Димитроски, Благоја Корубин, Трајко Стаматоски, *Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања*, Македонска Книга, 1986 Скопје.

İslam dinini yaymak gayesiyle fethedilmiş olan bu topraklarda, hem İslam'ı kabul edenleri bilgilendirecek hem de gündelik hayatın bu yeni dine göre şekillenmesini idare edecek kişileri yetiştirmek gerekliydi. Bu sebeple Osmanlı, halkın eğitimini sağlayacak okullar açmayı da ihmal etmemişti. Sıbyan mektebi, medrese ve rüştiye gibi okullarla halkın eğitim alması amaçlanmaktaydı. Benimsemiş olduğu vakıf müessesesi sayesinde bu bölgeleri inşa ve imar ettiği gibi, her yerde eğitim verecek müesseselerin kurulmasını ve halkın aydınlatılmasını sağlamıştır. Camilerin yanında medreseleri de yerleştirmiş olması maneviyatın yanı sıra ilme de vermiş olduğu değerin birer göstergesi olmaktadır. Kaynaklar o dönemde bugünkü Makedonya sınırları içerisinde bulunan 80 medreseden bahsetmektedir ki bunlardan 15'inin Üsküp'te olduğu ifade edilmektedir. Bu okullarda elde etmiş oldukları birikim ile hem sosyal hayata hem de ilmi ve sanatsal hayata renk katacak kişilerin yetişmesi sağlanmıştır.[12]

Osmanlı hakimiyeti Makedonya tarihinde en uzun süren hakimiyet olarak bilinmektedir. Eski Makedonya'nın kapsadığı bölge, Osmanlı idari teşkilatında Rumeli eyaletinin bir parçası olarak XIX. yüzyılda da *Vilayet-i selâse'*nin sınırları (Selânik, Manastır ve Kosova vilâyetleri) içerisinde yer almaktaydı. Bu dönemde Makedonya ifadesi kullanılmamaktadır. Makedonya topraklarındaki Osmanlı hakimiyeti, Balkan Savaşları neticesinde 1913 yılında sona ermektedir.

C. Osmanlı Sonrası Makedonya

Osmanlı Devleti'nin Makedonya'dan çekilmesi ile birlikte bu topraklar üzerindeki belirsizlik yine meydana çıkmış oldu. Komşu devletlerin tehdidi ile karşı karşıya kalan Makedonya, I. Balkan Savaşı'nda Balkan İttifakı'na mensup ülkelerin

[12] Ayrıca bu kurumlarda yetişmiş bulunan ve Türk olmayan talebeler burada edinmiş odukları birikim ile Osmanlı alfabesini kullanarak kendi dillerinde eser vermişlerdir. Hakim olan kültürden almış oldukları, sadece alfabe ve gündelik ihtiyaçları karşılayacak kelime hazinesi ile sınırlı kalmamaktaydı. Ayrıca bu kurumlarda öğretilen Klasik Türk Edebiyatı'nın etkisinde kalarak tercüme veya uyarlama olarak mesnevi tarzında eserler, divanlar, sözlükler, tekkelerde okunan ilahi ve nefesler tertip etme suretiyle hem sahip oldukları edebiyatın form ve içerik açısından zenginleşmesini sağlayacak hem de daha sonraları benimsemiş olduğu yazı nedeniyle "Alhamiyado Edebiyatı"; ya da içeriği açısından "Beyteci Edebiyatı" olarak isimlendirilecek bir edebiyatın yer etmesini sağlayacaklardır. Daha fazla bilgi için bkz: Meral Jahjai, "Osmanlı Yazısı ile Yazılan Arnavut Edebiyatının Dini Karakteri", *Avrasya Etüdleri,* Balkanlar Özel Sayısı, Ankara 2016, s. 389-404.

işgaline uğramış, Bükreş Antlaşması (1913) ile de Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan arasında paylaştırılmıştır. Böylece Sırbistan "Vardar Makedonyası"na, Yunanistan "Ege Makedonyası"na, Bulgaristan ise "Pirin Makedonyası"na hakim olmuştur.

Konumuz olan bugünkü Makedonya Cumhuriyeti, "Vardar Makedonyası" adıyla önce Sırbistan daha sonra ise 1919 yılında kurulan S.H.S. (Sırp-Hırvat Sloven) Krallığı'nın idaresi altına girmiş oldu. II. Dünya Savaşı esnasında Bulgarlar ve İtalyanlar tarafından işgal edilmiş, savaş sonrasında ise 1945 yılında Yugoslavya Federatif Cumhuriyeti'nin cumhuriyetlerinden biri olmuş; 1991 yılında da Yugoslavya Cumhuriyeti'nin dağılmasıyla bağımsızlığını ilan etmiştir.[13]

Arnavutluk, Kosova, Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan ile komşu olan Makedonya Cumhuriyeti ya da tanınan resmî adı ile Eski Yugoslav Cumhuriyeti Makedonya (The Former Yugoslav Republic of Macedonia) F.Y.R.O.M'un yüzölçümü 25.333 km², nüfusu da 2 055 004'dur. Diğer halklar tarafından kabul edilmese de resmi olarak bunun % 66,6'sı Makedon, % 22,7'si Arnavut, % 4'ü Türk, % 2,2'si Roman, % 2,1'i Sırp ve % 2,4'ü diğer etnik gruplar olarak gösterilmektedir.[14]

Başkenti Üsküp (Skopje, 444.750) olan Makedonya'nın diğer önemli şehirleri arasında Kalkandelen, Gostivar, Manastır, Kumanova, Pirlepe, İştip, Ohri, Struga, Debre, Kırçova bulunmaktadır.

Dini özgürlüğün anayasa ile garanti altına alındığı Makedonya Cumhuriyeti'nde tüm kayıtlı dini kuruluşlar devletten ayrı ve kanun önünde eşittir. Müslüman nüfus Arnavut, Türk, Pomak ve Romanlardan oluşmaktadır. Özerk bir yapıya sahip olan İslam Birliği devletten bağımsız bir şekilde dini hayatı organize etmektedir. Devletin hiçbir maddi desteği olmadan vakıf malların kiraları ve halkın bağışları sayesinde ayakta durmaktadır. Bugün İslam Birliği'nin himayesinde faaliyet

---

[13] Makedonya tarihi için: Mehmet Hacısalihoğlu, "Makedonya", *DİA*, XXVII, s. 437-444.

[14] Rakamlar Devlet İstatistik Kurumu'nun 2002 yılı sayımlarına göredir. 2015 yılına ait bilgilerde bu rakam 2 071 278 olarak gösterilmektedir. Државниот завод за статистика, http://www.stat.gov.mk/Publikacii/knigaXIII.pdf

gösteren İlahiyat Fakültesi ve merkezi Üsküp İsa Bey Erkek Medresesi olmak üzere bölgede eğitim veren 3'ü kız ve ikisi erkek medrese şubesi bulunmaktadır. Hilâl isimli yardımlaşma teşkilatından başka yine *"Hilâl"* ismi ile Türkçe; aynı anlama gelen *"Hëna e Re"* ismi ile Arnavutça ve *"Млада Месечина"* ismi ile Makedonca aylık ilmi dergi de yayınlanmaktadır.

Osmanlı sonrasında tüm Balkanlar'da olduğu gibi, Makedonya'daki Müslüman unsur için de zor günler başlamıştı. Resmi ağızların yaymış oldukları Osmanlı karşıtlığının sadece tarih yazıcılığında kalmayıp yaşamın her boyutuna sirayet etmesi, Müslüman unsur için sadece huzursuzluk değil peşinden şiddet ve baskının da geleceğinin habercisi olmaktaydı. Hakimiyetini kaybetmiş olan Müslüman unsura uygulanan sistematik baskı ve şiddet nedeniyle oluşan olumsuzluklar anavatana göç etmede etkili olmaktaydı.[15]

Artmakta olan göç hadiseleri mevcud durumu daha da zorlaştırmaktadır. Zaten siyasi bir gücü bulunmayan Müslüman unsurun, göç nedeniyle de azalan sayıları onları azınlık konumuna düşürmekteydi. Hatırı sayılır bir nüfusun göç etmesine rağmen, göç etmeyip atalarından miras kalan bu topraklara sahip çıkarak mensubu bulundukları itikâdî kültürel geleneğin devamı için mücadele yolunu tercih edenler de vardı. Bugün o topraklarda yaşayanların sahip oldukları itikâdî ve kültürel geleneği, mücadelenin zorlu geçmesine rağmen başarılı olunduğunun kanıtı olarak nitelendirmek mümkün görünmektedir.

Çalışmamızın merkezinde de Osmanlı'dan sonraki dönem yer almaktadır. Osmanlı ilim geleneğinde yetişen alimlerin son halkasından olan Kemal Aruçi'nin şahsiyetinde, bu mücadeleye önderlik eden ilim adamlarını, eğitim veren kurumlarını inceleme suretiyle hem döneme ışık tutmak hem de Kemal Aruçi'nin ders

[15] Bu baskılarla sadece malvarlıklarını müsadere etmek şeklinde kalınmadığı, çoğu zaman toplumun aydınlarını sindirmek amacıyla tutuklamaların yaşandığı, toplu katliamların da sıkça vuku bulduğu kaydedilmektedir. Kayıtlara göre 1908 – 1923 yılları arasında 300 bin kişi göç ederken, S.H.S. Krallığı döneminde bu göç 120 bin kişinin bölgeden ayrılması şeklinde devam etmiş, 1950 – 1967 yılları arasında 77.431 ailenin yani 305.158 kişinin göç ettiği bu dalganın halen bugün de bir şekilde devam ettiğni söylemek mümkün olmaktadır. Konu ile ilgili bkz: Abdülmecit Nuredin, *Balkanlardan Türkiye'ye Göç ve Etkileri,* Çağla Yayıncılık, Ankara 2011; Qerim Lita, "Shpërngulja e shqiptarëve për në Turqi 1937 – 1941 dhe roli i Bashkësisë Fetare Islame në pengimin e saj", *Zani i Naltë, Sep. 15 2014,* S. 7, s. 38-52.

notlarından yola çıkarak bölgede hakim olan itikadi geleneği anlatmayı hedeflemekteyiz.

Söz konusu dönemdeki kültürel mücadeleyi anlatan çalışmalar ancak 2000'li yılların başında yeni yeni teşekkül etmeye başlamıştır.[16] Dönem hakkında doğrudan veya dolaylı olarak bilgi veren kaynakları, yüksek lisans, doktora çalışmalarını, sempozyum tebliğlerini bir araya getirmek suretiyle hem dönem hakkında bilgi sahibi olmayı hem de Kemal Aruçi'nin ilmî tavrının dayanağını da ortaya koymayı hedeflemekteyiz.

Üç bölümden oluşan tezimizin birinci bölümünde, Osmanlı'dan sonra dînî düşünceye yön verecek kişileri yetiştirmek üzere faaliyet gösteren kurumları ve dînî düşüncenin önde gelen temsilcileri hakkında bilgi vermek amaçlanmaktadır.

Bu çalışmada medreselerin kuruluş nedenlerini, faaliyetlerini, eğitimdeki tavrını, ders müfredatını, öğretim görevlilerini, öğrencilerini, etkilerini ve toplumun bu okullara olan itibarını incelemekle, hem bu kurumları tanıtmış hem de o dönemde dînî düşünceye yön verme mücadeleleri hakkında fikir vermiş olacağız.

Osmanlı döneminde Makedonya'da faaliyet gösteren 80 kadar medresenin bulunduğunu kaynaklar aktarmış olsa da, hemen Osmanlı sonrası Makedonya'da resmi olarak faaliyet gösteren üç medreseye rastlanmaktadır.[17] Kemal Aruçi'nin medrese mezunu olmasının ve onun yetişmesinde etken olan eğitim tarzının tanınması bu bölüm sayesinde gerçekleşeceğinin kanısındayız.

Kemal Aruçi'nin hayatı, hocaları, arkadaşları, talebeleri ve eserlerini incelemeyi planladığımız ikinci bölümde, ilmi birikimi hakkında fikir edinmenin yanı sıra, bu birikimin tavır olarak toplumsal hayata yansıması ve yeni nesillerde şekillenmesini görme imkanını elde edeceğiz. Bu bölümü işlerken *İslam Ansiklopedisi* "Kemal Aruçi" maddesi, Muhammed Aruçi tarafından yayına hazırlanan ve Kemal Aruçi'nin şiirlerini ihtiva eden *Şiirlerim* eseri, reddiye

[16] Bilhassa dini düşüncenin önde gelen temsilcileri hakkındaki çalışmaların çoğu bizim tez araştırmamızla paralel bir dönemde yayınlanmıştır.
[17] Mehmet Hacısalihoğlu, *a.g.md.,* s. 438.

mahiyetinde kaleme almış olduğu makaleleri, kendisinden ders gören talebeleri başlıca başvuru kaynaklarımız arasında bulunmaktadır.

Ayrıca bir tarihçi, ilim ve düşünce adamı, dava adamı, şair diye tanımladığımız Kemal Aruçi'nin öğretisinin sadece teoride değil yaşamış olduğu çevrenin sosyal hayatına da yön verme sureti ile geniş yer etmiştir. Tezimiz bize aslında hiç de yabancısı olmadığımız bir şahsiyet üzerinde derinleşme imkanını sağlayacaktır. Kemal Aruçi ile olan akrabalık bağımız[18] hem kaynaklara ulaşma (eserlerine, yazılarına) hem de hayatı hakkındaki bilgileri elde etme ve doğrulatma konusunda aile büyüklerinden istifade etme imkânı sağlamaktadır.

Üçüncü bölümde de, kaleme almış olduğu *Akaid ve Kelam Dersleri* notlarını inceleyerek kelâmî görüşlerini, ilmi tavrını, temsil etmiş olduğu itikadi gelenek ile yararlanmış olduğu kaynaklar hakkında fikir sahibi olmayı amaçlıyoruz.

[18] Kemal Aruçi annemin babası, yani öz dedemdir.

1. BÖLÜM

OSMANLI SONRASI MAKEDONYA'DA DİNİ EĞİTİM KURUMLARI VE ALİMLER

1.1. Dini Eğitim Veren Kurumlar

Günümüz Makedonyası'nın da içerisinde bulunduğu Rumeli toprakları 1390'lı yıllardan itibaren Osmanlı himayesine geçmiştir. Osmanlı'dan önce köklü bir eğitim sistemi ile tanışmamış olan bu topraklar, Osmanlı'nın gelişiyle yerleşik, seviyeli ve tesirli bir eğitim geleneği ile tanışma imkanına kavuşmuştur.[19]

Osmanlıda eğitim–öğretim dini karakter taşımaktadır. İslam dini temelleri üzerine bina edilen Osmanlı Devleti, fethettiği bölgelerde İslam'ın yayılmasını hedeflemiştir. Dolayısıyla eğitim–öğretimde, bir yandan İslam dininin yayılması, öğretilmesi ve bu gaye ile alimlerin yetiştirilmesi hedeflenirken diğer yandan İslamî bir toplumsal düzen temin edecek kadroların yetiştirilmesi amaçlanmaktadır. İlk, orta ve yüksek gibi farklı seviyelerde eğitim kurumlarının bulunduğu Osmanlı İmparatorluğunda, Müslüman halkın eğitimi mektep ve medrese olarak isimlendirilen eğitim müesseselerince sağlanmaktaydı.[20]

Araştırma konumuz olan günümüz bağımsız Makedonya Cumhuriyeti, o günlerde Sırbistan hakimiyeti altında kalan "Vardar Makedonyası" olarak bilinmekteydi. Osmanlı eğitim geleneğinde olduğu gibi Osmanlı sonrasında da eğitim bu bölgelerde sıbyan mektepleri ve medreseler olmak üzere iki aşamada gelişmiştir.[21]

---

[19] Naser Ramadani, "Funksionimi I Medreseve Të Shkupit Ndërmjet Dy Luftërave Botërore*", Jeta Shoqërore e Shqiptarëve Në Shkup Dhe Rrethinë Ndërmjet Dy Luftërave Botërore (Konferencë shkencore, 14-15 tetor 2015 – Shkup)*, Üsküp 2015, s. 380.

[20] Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e kadar),* İstanbul 1994, s. 52 v.d.

[21] Naser Ramadani, *a.g.e.,* s. 380.

Çalışmamızın bu kısmında Osmanlı sonrası özellikle iki dünya savaşı arasında eğitim alanındaki gelişmeler ve eğitim kurumları hakkında bilgi vermeyi hedefliyoruz.

1.1.1. Sıbyan Mektepleri

Sıbyan mektepleri, eğitim-öğretimin ilk aşamasını teşkil etmektedir. Osmanlı'dan önce de var olan bu ilk öğretim kurumları, hemen her mahallede ve köyde camiye bitişik veya caminin bir köşesinde yer almakta idi. Vakfiyelerde Darüttâlim, Mektep, Mektephane veya Muallimhane diye isimlendirilen bu kurumlar, halk arasında Mahalle mektebi veya Sıbyan mektebi olarak bilinmekteydiler.[22]

Zorunlu olmayan bu okullara 5 – 6 yaşlarındaki kız-erkek her çocuk başlayabilir, 3-4 yıl kadar öğrenim görebilirdi. Kur'an-ı Kerim ve temel dini bilgilerin öğretilmesi gayesiyle açılmış olan bu mekteplerin ders programı hakkında, II. Bayezid'in (1481-1512), camisinin yanına yaptırmış olduğu vakfiyede yer alan şu ifadeler bize bir fikir vermektedir:

"Muallim,cumadan gayri günlerde, otuz oğlancıya, gereği gibi Kur'an okutup öğrete ve eski derslerini dinleye, namaza ilişkin şeyleri okuta ve öğrete, te'dibe muhtaç olanları te'dip ede, akşam çocuklara destur (eve gitme izni, serbest bırakma) verilince vâkıfın (vakfı yapan Padişahın) ruhu için dua ettire…"

Saray dışındaki eğitim kurumlarının arasında medresenin yanında görülen sıbyan mekteplerinin, İslam dininin halka yayılması ve öğretilmesi açısından önemli bir vazife görmüş ve vakıf yoluyla kurulan (hayırseverlerin katkılarıyla) bu okullar yaygınlaşmıştır. Balkanlarda ve bilhassa Makedonya'da Osmanlı'dan tevarüs edildiği şekliyle bugün dahi faaliyet göstermekte olan bu eğitim kurumlarının Osmanlı döneminde de hayli yaygın olduğu kaydedilmektedir.

XVII. yüzyılın başlarında Evliya Çelebi'nin Üsküp'ten bahsettiği kayıtlarında diğer kurumların yanında 70 mektep bulunduğunu zikretmektedir. Her caminin

[22] Yahya Akyüz, *a.g.e.*, s. 73 vd.

yanında birer mektep bulunduğu bilgisini ekleyerek, en meşhurunun Koca Mustafa Paşa Mektebi olduğunu ifade etmektedir.[23]

Yine Evliya Çelebi *Seyahatnâme'*de, İştip'te 9[24], Ustrumca'da 6 çocuk mektebi olduğunu bildirirken, Kratova'da da çocuk mektebi olduğu bilgisini aktarmakta ancak net bir sayı söylememektedir.[25]

1919 yılında S.H.S. (Sırp-Hırvat-Sloven) Krallığı hakimiyetine girmiş olan bu bölgede yönetim, başlangıçta halkın iradesi ve tasarrufuna bağlı bulunan bu kurumları tehdit olarak algılamayıp müdahale etmeyi gerekli görmemişti. Ancak bir yandan katliam veya tehcir ile sonuçlanan baskıcı uygulamalar sayesinde etnik temizliği sürdürürken, diğer taraftan geri kalanların asimilasyonunu sağlayacak politikalar üretmeyi de ihmal etmemekteydi. "*Uyumsuz*" olarak nitelendirilen Müslüman unsurun "*yeni düzene intibakı*" gerekçesiyle devlet okulları açılmaya başlandı. Hem denetlemek hem de düzen ile uyumlu nesiller yetiştirmek üzere açılmış olan ve 1918-1929 yılları arasında varlık gösteren bu okulların faaliyetlerinde başarısız olması[26] yönetimi, dini eğitime müdahale etmeye yönlendirmişti.[27]

1929 yılında Belgrad yönetimi Üsküp ve civarındaki İslami hayatı organize etmek üzere Üsküp Ulema Meclisi'ni kurar. Bu kurum, halkın dini hayatı şekillendirmesinin yanı sıra eğitim-öğretimde dini müfredatı belirleyecek, öğretmenlerin, din görevlilerinin atanmasını sağlayacak ve böylece yeni yönetim

---

[23] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme,* (Sadeleştiren: Çevik Mümin), Üçdal Neşriyat, V, İstanbul 1996, s. 382-386.

[24] Evliya Çelebi, *a.g.e.,* s. 484-486.

[25] Evliya Çelebi, *a.g.e.,* s. 388-389; Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme'*de Katip Çelebi'nin de *Cihannümâ – İklîm-i Rum* Kısmı'nda Makedonya şehirlerinden sosyo-kültürel müesseseleri ile donatılmış, çokça şaire ev sahipliği yapan birer kültür merkezi olarak bahsetmeleri bu bölgelerdeki eğitimin yaygınlığı ve öneminin birer göstergesi olmaktadır.

[26] Dört yıllık mecburi ilkokul ve dört yıllık isteğe bağlı yüksek okullardan oluşan söz konusu okulların başarısız olmasındaki başlıca nedenler arasında, aydın kişilerin okulların açılış hedeflerinin farkında olup halkı uyarması sonucu halkın bu okullara güven duymayıp itibar etmemesi gibi, gönderilen öğretmenler için bu bölgelerin birer sürgün yeri olarak nitelendirilmesi, öğretmenlerin çoğunun yaşlı, emekli olması, bölgedeki zor yaşam koşulları gibi nedenlerin sayılabileceği bu gibi sebeplerle bir çok okulun açılış bile görmemiş olduğu kaydedilmektedir. Bkz: Avzi Mustafa, "Edukimi Dhe Arsimimi I Shqiptarëve Në Shkup e Rrethinë Në Mes Të Dy Luftërave Botërore" *Jeta Shoqërore e Shqiptarëve Në Shkup Dhe Rrethinë Ndërmjet Dy Luftërave Botërore (Konferencë shkencore, 14-15 tetor 2015 – Shkup),* Üsküp 2015, s. 44.

[27] Avzi Mustafa, *a.e.,* s. 46 v.d.

Müslümanlar üzerinde bir tür denetleme mekanizması kurmuş olacaktı. Şu kadar var ki, umduğunu elde edemediğinde zaman zaman bu mektepleri kapatma yoluna da gitmiştir.[28]

Eğitim Bakanlığı'nın 05 Mart 1931 tarihli 17531 sayılı kararıyla dini kurumlara otonomi tanınmasıyla birlikte okulların sayılarında da ciddi artış dikkati çekmektedir. Ulema Meclisi tarafından tertiplenen ders programına göre:

Birinci sınıfta: Elif-ba, İlmihal, Beden Eğitimi; ikinci sınıfta: Kıraat, Tecvid, Kur'an Surelerini Ezberleme (namaz kılmaya yetecek kadar), İlmihal (2. aşama), Ahlak Eğitimi, Hitabet, Hafızlık (isteğe bağlı), Beden Eğitimi dersleri okutulmaktaydı.

Devlet tarafından kurulan mekteplerin yanı sıra yerel halkın gayretleri veya vakıflar sayesinde kurulan özel mektepler de bulunmaktaydı. Ulema Meclisi tarafından tayin edilen muallimlerin maaşı da devlet tarafından temin edilmekte devletin yetişemediği bölgelerde halkın gayreti veya vakıflar tarafından ödenmekte idi.[29]

Bahsi geçen dini eğitim geleneği günümüzde Makedonya'da varlığını canlı bir şekilde sürdürmektedir. Makedonya Cumhuriyeti İslam Birliği'nin gözetiminde yürütülen din eğitimi kapsamında hemen her caminin yanında çoğunlukla İlahiyat Fakültesi mezununun muallim olarak görev yaptığı, temel dini eğitim vermek gayesiyle kurulmuş birer mektep faaliyet göstermektedir. Eğitim süreci yerel müftülükler tarafından denetlenerek, öğrenciler - sınava tabi tutulduktan sonra - seviyesine göre camide halka açık olarak düzenlenen merasimlerle sertifikaları verilmektedir.

---

[28] Kapatmak daha çok kontrol tesis etmek amacıyla yapılmaktaydı. Şöyle ki, S.H.S. Krallığı Hükümeti Eğitim Bakanlığı'nın almış olduğu kapatma kararına dönemin İslam Birliği Teşkilatı, Ulema Meclisi ve Reisul Ulema Hafız İbrahim Efendi Maglajliç protesto amacıyla okulların gerekliliğini bildiren bir memorandum göndermiştir. Neticede Eğitim Bakanlığı, 05 Mart 1931 tarihinde, 3-7 yaş arası çocukların eğitim göreceği Osmanlı dönemindeki eğitim proğramına bağlı olarak resmi kurumlar tarafından denetlenmesi şartıyla sibyan mekteplerin eğitim faaliyetlerine onay vermiştir. ДАРМ, фонд 619-Окружни и обласни муфтијства, Скопје, (düzenlenmemiş) 9.kutudan naklen: Avzi Mustafa, *a.g.e.*, s. 47.

[29] Avzi Mustafa *a.g.e.*, s. 50.

Zorunlu olmadığı halde çocukların ilkokul eğitimine paralel olarak bu mekteplere de devam etmesi geleneksel olarak aileler tarafından benimsenmiştir. Aynı seviyede bayanlara yönelik eğitim veren mekteplerde de günden güne artış gözlenmektedir.

1.1.2. Medreseler

Kökeni Selçuklu dönemine dayanan medrese eğitim geleneği[30] esas yaygınlığını Osmanlı döneminde yaşamıştır. Bu dönemde medrese, sıbyan mektebinden sonraki üst eğitime tekabül eden ve ağırlıklı olarak İslami bilimlerin işlenmesi nedeniyle sadece müslümanların devam ettiği eğitim kurum olma özelliğini barındırmaktaydı.[31]

Güçlü örgün eğitim kurumları haline gelen medreselerin toplum üzerinde derin etkileri bulunmaktadır. Yüksek eğitim kurumu olan medrese eğitiminin seviyesi, müderrisinin seviyesine göre belirlenmekteydi. Medreseye kayıt yaptırabilmek için sıbyan mekteplerinden mezun olmak ya da bu seviyede özel ders almış erkek çocuk olması gerekliydi.[32]

Fethetmiş olduğu her yerde medeniyetin inkişafına ihtimam gösteren Osmanlı devleti, Makedonya'da da hem ilmin yayılmasını hem de fikir dünyasının gelişmesini sağlamak maksadıyla medreselerin kurulmasını ihmal etmemiştir. Daha önce seviyeli bir eğitim sistemiyle tanışmamış olan bu bölgeler için medrese gibi yüksek seviyedeki bir eğitim kurumu bir yenilik teşkil etmekteydi.[33]

Makedonya'da Osmanlı'nın ilk dönem dini eğitimine ait belgeler elimizde bulunmamaktadır. Bu konudaki bilgiler ancak tespit edilebilen vakfiyeler[34] sayesinde elde edilmiştir. Söz konusu vakfiyelerden eğitim–öğretim müesseseleri, metodu,

---

[30] İlk Selçuklu medreseleri 1040 yıllarında Nişabur'da Tuğrul Bey tarafından kurulmuştur. Bkz: Yahya Akyüz, *a.g.e.,* s. 39.

[31] Mehmet İpşirli, "Osmanlı Dönemi", ("Medrese" md. içerisinde), *DİA,* XXVIII, s. 327.

[32] Y. Akyüz, *a.g.e.,* s. 52 v.d.

[33] Musli Bajrami, *Periudha Historike e Medresesë Së İsa Beut,* Üsküp 2005, s. 33.

[34] Bu vakfiyeleri tespit edebilen Glişa Elezoviç ve Hasan Kaleşi onları Sırp-Hırvat diline tercüme etmişlerdi.

müfredatı, müderrislerin maaşı ve öğrencilerin durumu hakkında bilgi edinmek mümkün olmaktadır. [35]

İsa Bey Medresesi, Meddah Baba Medresesi, İshakiye Medresesi, Sungur Çavuş Bey Medresesi, Yeni Camii Şerif Medresesi, Türkler Medresesi, Dülbend Kadı Medresesi, Haydar Kadı Medresesi, II. Sultan Murat Medresesi, İshak Bey Medresesi, Oruç Çavuş Medresesi, Çeribaşı Medresesi, Kadı Muhyiddin Medresesi, Kadı Yahya Medresesi, Ahmed Çelebi Medresesi, Hamza Bey Medresesi, Hüseyin Şah Medresesi, Hacı Hüseyin Medresesi Osmanlı döneminde Makedonya'da faaliyet göstermiş medreseler arasında yer alır.[36]

Osmanlı sonrası Makedonyası'nda bu medreselerin faaliyetleri kesintiye uğramış olsa da, bu geleneğe sahip çıkmaya çalışan ulemanın sahip oldukları birikim ile medreselerin yeniden faaliyet göstermeleri veya yeni medreseler kurmak için gayret ettiklerini görmekteyiz. Osmanlı sonrası Makedonya'da kayıtlı olarak üç medrese faaliyet göstermekteydi. Bunlar Meddah Medresesi, İsa Bey Medresesi ve Kral Medresesi (Büyük Medrese) I. Aleksandar medreseleridir.[37]

Çalışmamızın devamında Osmanlı sonrasında da faaliyet gösteren bu medreseler hakkında detaylı bilgi vermeye çalışacağız.

1.1.2.1. Meddah Medresesi

Üsküp'ün fethi (1392) ile birlikte başlayan dönemin bir eseri olan bu medresenin banisi Üsküp'ün fatihi olarak bilinen Paşa Yiğit Bey'dir. Osmanlı sonrası Meddah Medresesi başmüderrislerinden Fettah Efendi (ö. 1963), kaleme almış olduğu "Paşa Yiğit" şiiri ile onun bir nevi hafızalara kaydedilişini tarif eder:

Gözünde berk-i celâdet, yüzünde reng-i celâl

Tecessüm eyledi karşımda şanlı bir timsâl

Elinde seyf-i mehâbet nümâ-yı dehhâşı

---

[35] Naser Ramadani, *Depërtimi Osman në Maqedoni dhe Zhvillimi i Arsimit Gjatë Shekujve 9-10 h. XV –XV*, Shkup 1988, s. 55.

[36] Daha fazla bilgi için: Lutfi Nexhipi, *XV – XVI. Yüzyıllarda Makedonya'da Kültür ve Medeniyet*, (Marmara Üniv., SBE, İslam Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış YL Tezi), İstanbul 2006, s. 25–35.

[37] Mehmet Hacısalihoğlu, *a.g.md.*, s. 438.

Bu ilk gazanfer-i İslam, o merd-i bî emsâl

Livâ-ı hamd-i hidâyet bu dest-i rahmet ile

Bu kutr-ı kâfire salmıştı sâye-i ikbâl.[38]

Adının verilmiş olduğu Meddah Baba ise Paşa Yiğit Bey'in şeyhi ve hocasıydı. Halk arasında "Üsküp fâtihi" olarak Meddah Baba'nın da anılmış olmasının hatta mezar taşında bile "Fâtih-i Üsküp, Şeyh Meddah Baba" ifadesinin yer alması manevi etkisinden dolayı olduğu düşünülmektedir. Paşa Yiğit Bey, hocasının adını taşıyacak olan cami, medrese ve tekkeden oluşan bir külliye inşa ettirmiştir. Medrese ve tekkenin az ilerisinde medfun bulunan Meddah Baba'nın kabrinin hemen yanında bir havuzun yer aldığı ve içindeki suyun "kutsal su" olduğuna inanıldığı, hatta "Medah Baba Suyu" olarak anılan bu havuzun uzun süre hem Hristiyanlar hem de Müslümanlar tarafından ziyaret edilen bir ziyaretgâh olduğu zikredilmektedir.[39]

Hafızalarda ve gönüllerde bu şekilde efsaneleşmiş olmalarının yanı sıra, tarih kayıtlarında her ikisinin de efsanelerden uzak birer tarihî kişiliğe sahip oldukları görülmektedir.

Balkan araştırmacılarınca "İfgit", "Paşa İt Beg", "İgigita", Latince kaynaklarda ise "Passa Ythus", "Basaitus"[40] gibi muhtelif isimlerle zikredilen Paşa Yiğit Bey, 1390 yılında Yıldırım Beyazıd tarafından Timurtaş Paşa ve Evrenos Bey ile birlikte Sırbistan'ı fethetmek üzere gönderilerek, bu seferin Üsküp kanadında yer almıştır. 1392 Ocak'ında fethedilmiş olan Üsküp'e Saruhan bölgesi Türkmenlerinin yerleştirilmesiyle, Üsküp'ün gelecek fetihler için önemli bir merkez teşkil etmesi sağlanmıştır.[41]

Salih Asım onu şu ifadelerle anlatmaktadır:

---

[38] Muhammed Aruçi, "Üsküp'te Meddah Medresesi", *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri, (Sofya Nisan 21 – 23. 2000),* İstanbul 2002, s. 184.

[39] Glişa Elezoviç, "Turski Spomenici u Skoplju*", G.S.N.D,* Knjiga I, Skopje 1925, s. 138, 139; Ziyaretgâh ile ilgili Glişa Elezoviç detaylı bilgi verirken Salih Asım, halk arasında değişik rivayetlerin dolaştığını söylemekle yetinmektedir. M. Aruçi, *a.g.e.,* s. 185.

[40] Glişa Elezoviç'ten naklen M. Aruçi, *a.g.e.,* s. 183.

[41] Mehmet İnbaşı, "ÜSKÜP ", *DİA,* XLII, s. 377, 378.

'Yiğit Mehmet Paşa: Türk tarihlerinde Paşa Mehmet Yiğit nâmıyla muharrerdir. Üsküb'ün fâtihidir. Uzun müddet Üsküp ve civarı kumandan ve muhafızlığında bulunmuş iken vefat ederek Meddah Medresesi avlusundaki mahsûsî türbesinde medfundur; Meddah Camii'nin bânîsidir. Nâmına mahallesi dahi vardır.''[42]

İskan ettirilen Türklerin yanı sıra çoğu Katolik olan yerel halkın arasında da İslam dininin hızla yayıldığı görülmektedir. Günden güne artış gösteren müslüman nüfus sebebiyle Paşa Yiğit, hocası ve şeyhi namına cami, medrese ve tekkeden oluşan bir külliye[43] yaptırıp giderlerinin karşılanması için vakfiye hazırlamıştır.[44]

26 Haziran 1389 tarihinde yapılan Kosova Meydan Muharebesi'nde olduğu gibi Üsküp'ün fethinde de Paşa Yiğit Bey'in yanında yer alan Meddah Baba, Glişa Elezoviç'in kaynağını zikretmediği bir belgeye dayanarak işaret ettiği gibi, Paşa Yiğit'in hocası Hoca Muhiddin'dir.[45] "Meddah", onun ilmine ve hitabetteki ustalığına binaen verilmiş bir isimken, "Baba" ünvanı da, Evliya Çelebi'nin Üsküp'ün yirmi tekkesinden en meşhuru olarak zikrettiği Meddah Baba Tekkesi'nin şeyhi makamından dolayı verilmiş olduğu düşünülmektedir.[46]

1314 Kosova Vilayeti Salnamesi'nde Meddah Baba adını taşıyan bir mektep ve medresenin kaydı geçmektedir. Ayrıca Ekrem Hakkı Ayverdi'nin, eserlerinin muhtelif yerlerinde bu külliyeden bahsetmesi ve yine Salih Asım'ın eserinde Osmanlı medresesi olarak zikrederek bu medresenin varlığını teyit etmesinin dışında, külliyenin içerisinde yer alan ve en eski Osmanlı medresesi olarak anılmakta olan

---

[42] Salih Asım'dan naklen Muhammed Aruçi, *a.g.e.*, s. 183.

[43] II. Dünya Savaşı esnasında yıkılmış olan olan camiden geriye kalan minaresi de 1961 yılında imha edilmiştir. Medrese binası ise 1945 yılında kapatıldıktan sonra yeni getirilen ailelere tahsis edilerek gecekonduya dönüştürülmüştür. Üsküp'ün Çayır Belediyesi ile Bursa Büyükşehir Belediyesi arasında imzalanmış bulunan kardeşlik protokolü çerçevesinde, 2009 yılında 550 metrekarelik bir alan üzerinde başlamış olan çalışmaların neticesinde Meddah Medresesi ve Yiğit Paşa'nın türbesinin restorasyonu yapıldığı gibi, Meddah Baba'nın kabri de keşfedilmiş oldu. Makedonya Kültür Bakanlığı ve Eski Eserler Kurulu'nun izinleri çerçevesinde, Çayır Belediyesinin gözetiminde ve Bursa Büyükşehir Belediyesi'nin katkılarıyla restore edilen medrese ve türbe 2016 yılından itibaren ziyarete açılmıştır. http://www.yenibalkan.com/kultur/uskup-fatihi-yigit-pasanin-turbesi-acildi-h6856.html.

[44] Söz konusu vakıfnameye ulaşılamamıştır ancak Glişa Elezoviç diğer bazı belgelerden bu bilgilere ulaştığını bildirmektedir. Bkz: Muhammed Aruçi, *a.g.e.*, s. 186; Naser Ramadani, *a.g.e.*, s. 71, 104.

[45] Glişa Elezoviç, *a.g.e.*, I, s.136.

[46] Muhammed Aruçi, "Üsküp'te…, s. 184.

Meddah Medresesi'nin Osmanlı dönemine ait faaliyetleri hakkında bilgi verecek yeteri derecede belge elimizde bulunmamaktadır.[47]

Osmanlı'nın Makedonya'dan çekilişiyle beraber faaliyetlerinin kesintiye uğradığı Meddah Medresesi, Kemal Aruçi'nin hocası olarak tanıyacağımız Ataullah Kurtiş'in (ö. 1946) gayretleri ile 1925 yılında tekrar faaliyet göstermeye başlamıştır. Okulun açılış sebebinin bir yandan sahip oldukları birikim ile kültürel, dînî, ilmî geleneği yeni nesillere aktarmak, diğer taraftan da toplumsal meselelere çözüm üretip manevi birliği sağlamak olarak ifade edilmiş olması[48] okulun ne denli önem arzettiğinin göstergesi olmaktadır. Üçüncü nesil öğrencilerinden olan Bekir Sadak bir mülakatta, bünyesinde ilk, orta ve yüksek kısımları barındıran bir "Yüksek İslam Okulu" diye tanımladığı bu müessesenin eğitim dilinin Türkçe olduğunu bildirerek Fatih medreselerinde uygulanan ders programının ihtiyaca binaen yapılmış olan bazı ilavelerle bu kurumda da aynen uygulandığını ifade etmektedir.[49]

Meddah Medresesi'nin kurucusu Ataullah Kurtiş, aynı zamanda başmüderris görevinde bulunmaktaydı. 1938 yılında Üsküp Ulema Meclisi üyeliğine atanmasıyla birlikte bu göreve talebesi ve asistanı olan Fettah Efendi devam etmiştir.

Meddah Medresesi'nin bir özelliği de öğretim elemanlarının kendi bünyesinde yetiştirilmesiydi. Şöyle ki, üst sınıflara geçmiş bulunan öğrenciler asistan olarak alt sınıflardaki öğrencilere ders vermekteydiler. Fettah Efendi, Şaban Efendi örneğinde olduğu gibi, Kemal Aruçi'nin de ders verdiği bilinmektedir.

Klasik usulde eğitim veren bu okulun eğitim dili de Türkçeydi.[50] Ders müfredatı hakkında talebelerinden aktarılan bilgilere göre birinci sınıftan itibaren:

---

[47] Bkz: Muhammed Aruçi, *a.g.e.,* s. 187-189; Богоевиќ, К. Лидија, *Османлиските Споменици во Скопје,* Скопје 1998, s. 91-92, 132.

[48] Ramiz Zekaj, *Zhvillimi i kultures İslame te shqiptarët gjatë shekullit XX,* AI-ITC, Tiranë 1997, s. 85.

[49] Bkz: "Tarihin Getirdikleri: Biz Oralarda Kalmalıydık. Prof. Bekir Sadak İle Konuşma", *el Hilal,* IV/22, Üsküp 1990, s. 15; Kemal Aruçi'nin eğitim süresinin 13 yıl olarak kaydedilmesi, yüksek kısmının olduğu bilgisini doğrulamaktadır.

[50] Kullanılmakta olan kaynaklardan yola çıkarak Meddah Medresesindeki eğitim dilinin Arapça olduğunu ifade edenler bulunmaktadır. Ama Bekir Sadak'ın ifadelerinin yanı sıra hem incelemiş olduğumuz *Akaid ve Kelam Ders Notları,* şiirleri hem de aralarındaki yazışmalar ve Osmanlı Türkçesi

SARF: *Emsile, Binâ, Maksud, İzzi; Merah;*

NAHİV*: Avâmil, Tuhfe, İzhar, Kafiye, Molla Câmî;*

BELAGAT: *Alaka Şerhi, Muhtasaru'l Meani;*

ARUZ: *Aruzi Endelus Şerhi;*

İLM-İ ÂDÂB-I MÜNAZARA: *Taşköprülü Risalenin Şerhi;*

İLM-İ VAAZ: *Hacerzâde;*

MANTIK: *İsagûci, Muğni't-tullab, Şemsiye ve Fenârî'den bazı bölümler, Tasavvurât ve Tasdîkât.*

TEFSİR: *Kadı Beydavi;*

HADİS: *Sahihu'l Buhari;*

FIKIH: *Halebî-i Sagîr, Mülteka;*

FIKIH USULÜ: *Mir'ât, Şerhu Menâri'l-Envâr;*

FERÂIZ: *Ferâiz-i Sirâciye;*

KELAM VE AKÂID: *Emâlî, Akâid-i Nesefî, Şerhu'l Akâid, Devvânî, Gelenbevî.*[51]

Eğitim programında Arap diline oldukça önem atfedilmekte, hatta kullanılan kaynakların da Arapça ağırlıklı olduğu görülmektedir. Eğitim süresi Osmanlı medreselerinde olduğu gibi zamana bağlı değil etüd edilmesi gereken eserlere bağlı olmaktaydı. Belirlenen eserleri okuyup öğrenen kişiye İslam Birliği tarafından görev yapabileceğine dair icazetname verilmekteydi.[52]

Medresede eğitim gören ilk nesil birinci sınıf yedi öğrenciden oluşmaktaydı. Daha sonra Yücel Teşkilatı'nın[53] önderi olarak tanıyacağımız Şuayp Aziz'in

---

olan vukufiyetleri Meddah Medresesindeki eğitim dilinin Türkçe olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Kaldı ki Osmanlı'da her ne kadar eğitimde Arapça kaynaklar okutulsa da eğitim dilinin Türkçe olduğu bilinmektedir.

[51] Muhammed Ali, "Roli i Ataullah Efendi Kurtishit Në Ruajtjen e İdentitetit Fetar Tek Shqiptarët", *Kontribut i Ulemave Në Ngritjen e Çështjes Kombëtare Simpozium Shkencor (17 Nentor 2012) Tebliğler,* Üsküp 2012, 86 – 94.

[52] "Tarihin Getirdikleri…., *a.g.e.*, IV/22, s. 15.

[53] 1937 yılında, Makedonya'da yaşayan Türkler'in milli, manevi değerlerini, örf, adet ve geleneklerini yaşatma ve koruma gayesiyle Şuayb Aziz'in önderliğinde kurulmuş olan teşkilattır. 1948 yılında rejim

eğitimine Ezher'de devam etme kararı alması nedeniyle, 1933 yılında bu okuldan altı öğrenci icazet alarak mezun olmuştur. Abdülfettah Rauf, Preşovalı Hafiz Necati, Üsküplü Mehmet, Selim, Hafız Sadullah ve Hafız Şaban Efendiler Meddah Medresesi ilk nesil mezunlarıdır.

İkinci nesil mezunları dokuz kişiden oluşmaktaydı. Hafız Hasan Efendi, Hafız Abdürrahim Efendi, Hafız Mustafa Efendi Şemo, Hafız Hamdi Efendi, Hafız Kadri Efendi, Osman Efendi, İdriz Efendi bu nesil mezunlarının arasında yer almaktaydı.

Üçüncü nesil mezunları ise altı kişiden oluşmaktaydı ki bunlar sırayla Bekir Sadak, Kemal Aruçi, Hafız Sami Efendi, Cemail Cemaili, Ramadan Efendi ve Hafız Salih Efendi'dir. Bu üç nesilden sonra iki nesil daha mezun vermiş olduğu bildirilmekte ancak bu öğrenciler hakkında, Meddah Medresesi kurucusu Atâullah Kurtiş'in oğlu Nimetullah Kurtiş dışında kimlerin bulunduğu hakkında herhangi bir kayda rastlanmamaktadır.

Meddah Medresesi özel statüde bir okuldu. Dolayısıyla finans konusunda devletten bir destek görmüyor tamamen hayırseverlerin katkılarıyla ayakta durmaya ve faaliyetlerini sürdürmeye devam etmekteydi. Burada yetişmiş olan talebelerin her birinin, edinmiş olduğu ilmi geleneğe sahip çıkıp, onu yeni nesillere aktarmaya çalıştığı gibi, topluma yön veren sözü geçen şahsiyetler makamında olduklarını da görmekteyiz.[54]

1947 yılına kadar faaliyet gösteren Meddah Medresesi'nin faaliyetlerine kurulan yeni Yugoslavya yönetimi tarafından son verilirken, önde gelen temsilcileri de mahkemelere sevkedilip mahkum edilmişlerdir. [55]

Kemal Aruçi, Meddah Medresesi'ni bir şiirinde şöyle anlatır:

Sönmüştü bir zamanlar irfan bu şen diyarda

---

tarafından tehlikeli addedilip kurucularından dördü idam, 20'ye yakını ise cezaevi ve sürgün ile mahkum edilmişlerdi.

[54] Bunu ilerdeki bölümlerde daha iyi görme imkanını elde edeceğiz.

[55] "Dini Düşüncenin Önde Gelen Temsilcileri" başlığı altında bu mesele hakkında detaylı bilgi sunulacaktır.

Genç, ihtiyar, sönen bu ikbal için üzüldü

Bir medrese açıldı, birkaç kişi yetişti

Rûhen harap edilmiş bir memleket düzüldü.[56]

Medresenin kapanmasından duyduğu elemi de şu şekilde ifade eder:

Bu medreseydi bizde bir tek sadâ-yı İslâm

Bu medreseydi sade bir tek nidâ-yı irfân

Hayfâ kapandı şimdi bunsuz da kaldık işte

Söndü demektir eyvâh bir lem'a-zâr-ı Furkân.[57]

1.1.2.2. İsa Bey Medresesi

Üsküp fatihi Paşa Yiğit Bey'den sonra Üsküp'ün idaresine geçen İshak Bey'in oğlu İsa Bey, Medrese'nin banisi olarak zikredilmektedir. Kaynaklarda İsa Beyoğlu veya Gazi İsa Bey olarak adı geçen İsa Bey'in doğum tarihi ve hayatı hakkında fazla bilgiye sahip olmamamıza rağmen, Üsküp sancak beyi olan babası İshak Bey ve kardeşleriyle birlikte Balkan bölgeleri fethine katılarak Gazi ünvanını elde ettiği, ayrıca Saraybosna ve Yeni Pazar şehirlerinin kurulmasında ve bu şehirlerde çok sayıda yapının inşa edilmesinde önemli rolü bulunduğu, Üsküp'te kendi adını taşıyan cami, mescit, kervansaray, hanikâh, hamam ve medrese, ayrıca bir de şehrinin su ihtiyacını karşılamak için suyolu inşası gibi hayratlarının da bulunduğu zikredilmektedir. Ayrıca bunların harcamalarını karşılamak üzere çok sayıda gayri menkulun gelirlerini da vakfettiği bilinmektedir.[58]

---

[56] Muhammed Aruçi, *Kemal Efendi Aruçi Şiirlerim,* Logos-A, Üsküp 1999, s. 321.

[57] Muhammed Aruçi, *a. e.,* s. 87.

[58] Bugün elimizde bulunan bu vakfiyeye Glişa Elezoviç, İsa Bey Vakfı mütevellisi Osman Bey Kumbaracı vasıtasıyla ulaşmış ve tercüme etmiştir. Orjinal halini ise fotokopi olarak "Turski Spomenici u Skoplju" başlıklı yazısının 85-101 sayfaları arasında bulmak mümkün olmaktadır; Nuredin Ahmeti, "Shkolla Më e Vjetër Në Balkan", *Hëna e Re*, VII/48, s. 19.

Konumuz olan Medrese'nin vakfiyesinde "ilim talipleri için on odalı bir medrese inşa etsin"[59] ifadesi bunu doğrularken, Evliya Çelebi onu Üsküp'ün en meşhur medreselerinden biri diye kaydetmektedir.[60]

Günümüzde hala faaliyet göstermekte olan bu eğitim kurumunun çalışmaları tarihte birkaç kez kesintiye uğradığından bu medreseyi üç ayrı dönemde ele alacağız.

İnşa edilmiş olduğu 1469 yılından Avusturyalı başkumandan Pikolomini'nin Üsküp'ü ateşe vermesine (1689) kadar ki sürede faaliyet gösteren bu kurumda görev yapan müderrisler arasında Ahmet Efendi, Alâeddin Efendi, İbrahim Efendi, Hayreddin Efendi, Abdülhayy Efendi gibi alimler zikredilmektedir.[61]

Yukarıda bahsi geçen Vakıfnâme'de, talebeler için tahsis edilen on odalı medresenin yanında yolcular, ihtiyaç sahipleri ve ilim taliplerinin kalabileceği bir hanikâhın da yapımından bahsedilmektedir. Yazının devamında medrese ve hanikâh için vakfedilen mallar hakkında detaylı bilgiler verildikten sonra, müderrisin ücreti, medrese ve hanikâh sorumlusu ve hizmetlilerin, öğrencilerin maaşları, verilecek giyim kuşam ve masraflar hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Ayrıca Vakıfnâme'de kütüphane, kitaplar ve çalışanına belirlenen ücret hakkında da bilgi verilmektedir.[62]

Yakıldıktan sonra ne zaman tamir ettirilip tekrar faaliyete devam ettiği hakkında bilgi sahibi olmasak da, 321/1903 yılına ait Maarif Salnamesinde İsa Bey Medresesi, banisinin İsa Bey, müderrisi Nabi Efendi ve otuz talebeye sahip bir eğitim kurumu olarak kayıtlanmakta olduğu görülmektedir.

---

[59] Bahsi geçen 874/1469 tarihli vakfiyede kayıtlı olup caminin de olduğu arsaya inşa edilen bu kurumda eğitim görecek on odadaki talebeye 10 akçe yevmiye ile iki ekmek ve etli iki çanak yemek de verilmesi öngörülmektedir. Glişa Elezoviç, "Turski Spomenici u Skoplju", *G.S.N.D,* Knjiga 1 Sveska 1-2, Skopje 1926, s. 399.

[60] Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi,* V, s. 297.

[61] Cahit Baltacı, *XV – XVI Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri,* İstanbul 2005, I, s. 266 – 267.

[62] Nuredin Ahmeti, *a.g.m.,* s.19.

Osmanlı'nın bu bölgeyi terketmesiyle birlikte oluşan toplumsal ve ekonomik durum nedeniyle bu kurumun faaliyetinin devamı sağlanamamış ve belirsiz bir süreye kadar kapılarını kapatmak zorunda bırakılmıştır.[63]

S.H.S. Krallığının hakim olduğu dönemde devletin kurmuş olduğu Kral Aleksandar Medresesi'nin Müslüman halk tarafından itibar görmemesi sonucu, İslam Birliği Teşkilatı'na bağlı Ulema Meclisi kararıyla 1936 yılında bu en eski eğitim kurumu "Reforme Edilmiş İsa Bey Medresesi" adıyla tekrar faaliyet göstermeye başlamıştır. Resmi olarak 2 Ekim 1936 yılında faaliyete başlayan bu medresenin kuruluş amacı İslam Birliği Teşkilatı'na bağlı kurumlarda görev yapacak dini kadroların eğitiminin sağlaması olduğu ifade edilmiş, müfredata din derslerinin yanı sıra müspet ilimler de dahil edilmiş, bildiride de vurgulandığı şekliyle aslında çağdaş, dînî, toplumsal eğitiminin sağlanması hedeflenmişti.[64]

Ders programının Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nden alınmış olduğu anlaşılan bu medresenin, İslam Birliği Teşkilatı'nın Başkan Vekili Feyzi Haciamziç'in açılış münasebetiyle yayınlamış olduğu bildiriden, Medrese'nin dörder yıllık iki aşamadan oluşan sekiz yıllık eğitim vereceği anlaşılmaktadır.[65]

Ulema Meclisi tarafından yeniden faaliyeti sağlanan bu kurumun finansı da İslam Birliği Teşkilatı tarafından yapılmaktaydı. Şüphesiz ki bu dönemde de İslam Birliği Teşkilatı'nın finans kaynakları arasında vakıf gelirleri ile Müslüman ahaliden toplanan bağış, fitre ve zekatlar yer almaktaydı. Yine bildiride verilen bilgiye göre kabul edilmiş olan toplam 72 talebenin 45'inin masrafları İslam Birliği Teşkilatı tarafından karşılanırken, diğer 27 talebenin masraflarının kendi aileleri tarafından karşılanmaktadır.[66]

Hem dini hem de müspet ilimlerin okutulduğu bu okula, halk olumsuz tavır takınmamış, hatta destek vermiş görünmektedir. Gazi İsa Bey Camisi'nin yanındaki

---

[63] Naser Ramadani, "Funksionimi…… s. 385.

[64] ДАРМ.1.955.1.1/1-2 Прослава свечаног отварања Гази Исабегове Централне Медресе и Централне Вакуфске Библиотеке у Скоплу, бр, 5267/36 Скопле, 2 септембра 1936 год. Наиб за Исламску Верску Заједницу, Фејзи Хаџиамзич.

[65] *Gös. yer.*

[66] *Gös. yer.*

iki katlı modern binada bulunan bu okul, ne yazık ki 1941 yılında patlak veren II. Dünya Savaşı nedeniyle hiçbir mezun veremeden faaliyetlerine son vermek zorunda kalmıştır.[67]

İsa Bey Medresesi, 1984 yılında Üsküp'ün Kondova köyünde inşa edilmiş binada tekrar eğitim faaliyetlerine başlamıştır. Böylece bu medrese, kesintilere rağmen en uzun eğitim veren kurum olma özelliğini korumuş bulunmaktadır.

Erkek lisesi olarak görev yapan bu eğitim kurumunun hemen yanı başında medrese öğrencileri için inşa edilmiş yatakhane ile günde üç öğün yemek veren yemekhane de bulunmaktadır. Dini kurumlara kadro eğitimi gayesi ile faaliyete geçen bu okulun, halkın takdir ve teveccühünü kazanması sonucu Merkezi Üsküp İsa Bey Medresesi olmak üzere Makedonya'nın değişik şehirlerinde dört şubesi daha bulunmaktadır. 2004 yılında faaliyete geçen İsa Bey Kalkandelen Kız Şubesi, 2005 yılında İştip Erkek Şubesi, 2006 yılında Üsküp Kız Şubesi ve 2008 yılında Gostivar Kız Şubesi ile birlikte İsa Bey Medresesi her yıl 200'den fazla mezun vermektedir.

1.1.2.3. Büyük Medrese – Kral Medresesi "I. Aleksandar"

Büyük Medrese (Velika Medresa) ya da Kral Medresesi olarak da bilinen bu medrese S.H.S. Krallığı tarafından 1924 yılında Kral I. Aleksandar'ın izniyle kurulmuştur. Müslüman nüfusun eğitim eksikliğini giderme amacıyla devlet eliyle kurulmuş olan bir okuldur. Bu yeni kurulan okul sayesinde hem eğitim–öğretim denetlenecek hem de yeni düzenle uyumlu nesillerin, aydınların yetişmesine ön ayak olunacaktı. "Medrese" olarak isimlendirilmesi, halkın dini eğitime itibar etmesinden ileri gelmektedir.[68]

---

[67] Nuredin Ahmeti, *a.g.e.,* VII/49, VII/50, s. 19; Reform Edilmiş İsa Bey Medresesinin bu dönem çalışma proğramı, müfredatı, öğretim görevlileri, öğrencileri hakkında detaylı bilgi için bkz: M. Bajrami, *a.g.e.,* s. 60–114; Q. Lita, "Medresetë e Bashkësisë Fetare Islame Në Shkup Gjatë Sundimit Të Mbretërisë Së SKS (Jugosllave), *Kontributi I Ulemave Në Ngritjen E Çështjes Kombëtare, Simpozium Shkencor 17 Nëntor 2012,* s. 108 – 119.

[68] Qerim Lita, "Medresetë ….., s. 111.

Medresedeki öğretmenlerin çoğunu gayri müslimler oluşturmaktaydı. 16 senelik faaliyet süresince görevlendirilmiş bulunan toplam 48 kadrolu ve 11 sözleşmeli öğretmenin 24'ünün Sırp, 18'inin Boşnak, 7'sinin Rus, 3'ünün Makedon, 3'ünün Karadağlı, 2'sinin Hırvat ve 2'sinin Yahudi asıllı olduğu aktarılmaktadır.[69]

Müfredatı dil ve fen bilimleri ağırlıklı olan medresede Sırpça-Hırvatça, Fransızca, Arapça, Almanca, Türkçe ve Latince olmak üzere altı lisan öğretilmekteydi. Din dersleri için ayrılan ders saati müfredatın %11'ini aşmamaktaydı. [70]

16 sene boyunca toplam 680 öğrencinin kayıt yaptırmış olduğu bu eğitim kurumundan sadece 190'ı mezun olabilmiştir. Mezun olan öğrencilerden 118'i Boşnak, 62'si Arnavut ve 10'u Türk asıllıydı. Bu öğrencilerin çoğu, II. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulmuş olan yeni Yugoslavya'da önemli mevkilere gelmiş olan kişilerdir.

1.2. Dini Düşüncenin Önde Gelen Temsilcileri

Çalışmamızın bu bölümünde Osmanlı sonrasında dini düşüncenin önde gelen temsilcileri hakkında bilgi vermeyi hedefliyoruz. Hayatları hakkında kısaca bilgi vereceğimiz bu şahsiyetlerin her biri Osmanlı kültür mirasına sahip çıkmakla hem siyasi ve maddi kayıp veren Müslüman unsurun manevi ve kültürel olarak kalkınmasını hem de bu kültürün yeni nesillere aktarılmasını sağlayarak bugüne kadar yaşatılmasında katkıları olmuştur.

Osmanlı, dini eğitime önem verilen bir geleneğin yerleşmesini sağlamıştı. Bu sebeple Osmanlı sonrasında bile bu geleneğin çok sayıda temsilcisinin olduğu görülmektedir. Bunların hepsi hakkında burada bilgi verme imkanımız bulunmamaktadır. Fakat o ruhu temsil etmesi açısından birkaç örnek vermeyi gerekli görmekteyiz.

---

[69] Qerim Lita, *a.e.*, s. 109 v.d.; Naser Ramadani, "Funksionimi….., s. 389.
[70] Qerim Lita, *gös. yer*.

1.2.1. Atâullah Kurtiş (1874–1946)

1874 yılında Üsküp'ün Studeniçan köyünde doğmuştur. Halk arasında Ata Efendi diye de bilinmektedir.

İlkokulu doğum yeri olan Studeniçan köyünde okuduktan sonra Üsküp İshâkiye Medresesi'nde dönemin meşhur alimi Nabi Efendi'den ders görerek eğitimine devam etmiştir. Buradaki eğitimini tamamladıktan sonra İstanbul'a giden Atâullah Kurtiş, Fatih Medresesi'nde Kelam, Fıkıh, Tefsir ve Hadis üzerinde ihtisas yapmıştır. 1909 yılında mezun olup İskilipli Hüseyin Atıf Efendi'den icâzet alan Atâullah Kurtiş, aynı zamanda Dağıstanlı Abdülfettah Efendi, Manastırlı İsmail Hakkı ve Kâmil Efendi gibi dönemin önde gelen Osmanlı alimlerinden de ders görmüştü.[71]

Keskin zekası ve çalışkanlığı sayesinde kısa bir sürede ilerleyip zamanında öğrenci olduğu Fatih Medresesi'nde önce müderris daha sonra ise dersiam olarak görevine devam eder. Faaliyetlerini sadece ilim alanı ile sınırlamayıp Miralay Sâdık Bey, Hamdi Paşa, Mustafa Sabri Efendi ve İskilipli Atıf Efendi gibi dönemin - gerek dinî gerekse siyasi hayatın - önde gelen simaları ile işbirliği içerisinde bulunmuştur. Nitekim ilmin yanı sıra edinmiş olduğu siyasi tecrübe de fikir dünyasının oluşumunu önemli derecede şekillendirmiştir. Bu oluşumda Balkan Savaşı'ndan sonra Balkanların, özellikle doğup büyüdüğü toprakların Türk hükümranlığından çıkması son derece etkili olmuştur. Bu doğrultuda 1924 yılında önce Mısır'a sonra da doğum yeri olan Üsküp'e gelmiştir.[72]

Üsküp'te ilmî faaliyetlerine devam eden Atâullah Kurtiş, 1925 yılında toplumsal eğitimi ve bilinçlenmeyi sağlayacak yeni nesillerin yetiştirilmesi gayesiyle Meddah Medresesi'ni kurar.

Osmanlı dönemi boyunca toplumsal eğitimde önemli rolü bulunan Meddah Medresesi, Osmanlı sonrası dönemde de Atâullah Kurtiş sayesinde tekrar faaliyet

---

[71] Muhammed Aruçi, "Üsküp'te…, s. 191; Muhammed Ali, *a.g.e.,* s. 87; Afet Jashari, "Porositë e Ataullah Ef. Kurtishit (1874-1946) Për Shqiptarët e Shkupit", *Jeta Shoqërore e Shqiptarëve Në Shkup dhe Rrethinë Ndërmjet Dy Luftërave Botërore (Konferencë Shkencore, 14- 15 Tetor Shkup),* 2015 Üsküp, 443-452.

[72] Muhammed Ali, *a.g.e.,* s. 88.

göstermeye başlamış ve 1947 yılında mevcut rejim tarafından kapatılana kadar bu önemli görevi ifa etmeye devam etmiştir.

1936 yılına kadar bu kurumun başında bulunmuş olan Atâullah Kurtiş, her biri kelam, fıkıh, hadis, tefsir ve tecvid sahalarında otorite kabul edilecek ilim adamlarının yetişmesine vesile olmuştur. Böylece sadece yaşamış olduğu bölgede değil, öğrencilerinin faaliyet gösterdiği Makedonya, Kosova, Arnavutluk ve Bosna Hersek'te de tanınıp bilinmektedir.

Sadece ilmi faaliyetleri ile değil, siyasi hareketliliği ile de dikkatleri çekmeyi başaran Atâullah Kurtiş, 1936 yılında Vardar Makedonyası İslam Birliği Ulema Meclis (Ulema Medzlis u Skoplju) üyeliğine seçilmiş ve 1941 yılına kadar bu görevi ifa etmeye devam etmiştir.

Kurtiş'in dinî ve kültürel değerlere sahip çıkmasıyla, Osmanlı sonrası Balkanlarda kültürel mağlubiyet yaşatılmaya çalışılan Müslümanların birliğini, maddi ve manevi varlığını istikrarlı bir şekilde sürdürebilmeleri açısından katkısı büyüktür.[73]

Liderlik vasıflarının çok bariz görüldüğü Atâullah Kurtiş bir aksiyon adamıdır. Öğrencisi Bekir Sadak bir mülakatında onun hakkında şunları ifade etmektedir:

"Ata Efendi, tıpkı bir erkan-ı harp gibi meselelere umumi planda yaklaşıyordu. Taarruz ve müdafaanın umumi hatlarını çizmekte daha başarılıydı."

Yine aynı mülakatta yeni kurulan düzende görev alıp almama konusunda fikrini sorduklarında, *"Bir işin içinde bulunmak dışında kalmaktan daha iyidir; halka hizmet imkânları çıkabilir."* dediği aktarılmaktadır. Bu genel prensip ile de o dönemde çevresinin ve talebelerinin genel davranış uslubunu da belirlemiş olmaktadır. [74]

[73] Muhammed Aruçi, "Üsküp'te …", s. 191.
[74] "Biz Oralarda ……. S.26, s.17.

Talebesi Bekir Sadak'ın:

"Ders anlatım tarzı açık ve veciz idi. Dersin son birkaç dakikasını daima eğitici mülahazalara ayırırdı. Bu, öğretim ve eğitimin bir arada yürütülmesinden ibaret bir yetiştirme tarzıydı. Hedef, verilen bilgilerin hayat ve günlük olaylarla ilgisini göstermekti."- şeklindeki açıklamaları[75] Atâullah Kurtiş'in bilgiyi aktarma yöntemleri, ders motivasyonu sağlama, talebelerle iletişim kurma ile oluşan eğitim metodu hakkında bilgi vermektedir.

Onun ne denli şuurlu bir toplum bilimci ve halka yön veren sözü geçen bir lider olduğunu zaten göç karşıtı tavrından da görmek mümkün olmaktadır.

"Ecdadınızın emanet etmiş olduğu malları, mülkleri satmayınız. Ekip biçerek bereketinden yararlanın. Yoksa mahşer gününde Allah'ın önünde bunun hesabını nasıl verirsiniz!- şeklindeki meşhur söylemi[76] halkın göçe karşı tavır almasında güçlü bir etken olacaktır.

Halkın bulunduğu ağır ekonomik şartların iyileşmesi için eğitimin yayılmasının yanı sıra, halkı ticaretle iştigal etmeye teşvik eden Atâullah Kurtiş, bilinçli olarak yerleştirilmeye çalışılan gayri İslâmî yaşam tarzına şiddetle karşı çıkmış ve bunlara tâbi olmaya çalışanları da alenen eleştirmekten geri durmamıştır. Özellikle, ağır maddi şartlar altında kıvranan halka rağmen lüks ve savurganlıkta sınır tanımayarak yaşamlarını sürdürmekte olan toplumun önde gelenleri şiddetli eleştirilerinden nasiplerini almışlardır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, dinî düşüncenin canlanmasında olduğu gibi Müslümanların maddi ve manevi birliklerini korumaları yönünde de önemli rol oynayan Atâullah Kurtiş ve talebelerinin, bu topraklarda İslam'ın yaşatılması konusunda etkisi büyük olmuştur. Bununla beraber ağırlığı da hala zihinlerde yer

[75] *Gös. Yer.*
[76] Muhammed Aruçi, "Üsküp'te …", s. 196.

etmeye devam etmektedir. Kendisi ile ilgili daha detaylı bilgi veren kayıtlar 1963 yılındaki Üsküp depremi esnasında yok olmuştur.[77]

Hocası Atâullah Kurtiş'in vefatı üzerine *Büyük Üstad Merhumun İzinde* başlıklı şiiri kaleme alan Kemal Aruçi'nin bazı mısraları şöyledir:

Ağlar izinde hiss-i diyânetle çağlayan
Her sîne ey mücâhid-i İslam ü dîn müdam
Ağlar izinde ilm ü edeb, ma'rifet, kemâl
Ağlar izinde memleket ahrârı, subh u şâm

Nâmusu ırz u ismete çılgınca saldıran
Her inkılaba karşı dilîrâne durdunuz
Dünya denince görmezdi sizden bir iltifat
İlhâdı sanki kalb-gehinden vururdunuz

Millet, vatan ve dîn ü diyânet hukukunu
Çiğnetmemek yolunda büyük hizmet ettiniz
Bir asır için değil, fakat a'sâr için bile
Sermâye-i hüner bırakıp sonra gittiniz

İman yolunda ömr ü hayâtı azımsamak
Hissiyle çarpıyordu büyük kalbiniz müdâm
Gittiyseniz de millete çok şey bıraktınız
Ölmez bu yerde, yok, unutulmaz, hayır, bu nâm.[78]

Kurtiş, 25 Kasım 1946 yılında Üsküp'ün Studeniçan köyünde 72 yaşında vefat etmiştir. Üsküp Gazi Baba mezarlığında medfun bulunan Atâullah Kurtiş'in, mezarlığın Butel yerleşim birimine katılmasından dolayı kabrinin hiçbir izine

[77] Adını taşıyan torunu Üsküp Balaban Camii imamı Ataullah Kurtiş'ten naklen Afet Jashari, *a.g.e.,* s. 452.
[78] Muhammed Aruçi, *Şiirlerim*…., s. 283–285.

rastlanmamaktadır. Doğum yeri olan Studeniçan köyünde Yukarı Camii onun adını taşırken merkez camisine de kurmuş olduğu medresenin (Meddah) ismi verilmiştir.

1.2.2. Fettah Efendi (1910–1963)

Üsküplü şair ve müderris olan Fettah Efendi'nin asıl adı Abdül Fettah Rauf'tur. 1910 yılında Makedonya'nın başkenti Üsküp'te doğmuştur. Hacı İshak sülâlesindendir. Babası, Üsküp eşrafından Rauf Efendi, oğlunun iyi bir eğitim alabilmesi için onu kendi mesleği olan tüccarlıktan uzak tutmuş, dönemin ünlü din âlimlerinden Atâullah Efendi'nin yanında yetişmesini sağlamıştır. İlkokul öğrenimini tamamladıktan sonra eğitimine Meddah Medresesi'nde devam eden Fettah Efendi, 1933 yılında düzenlenen ilk icazet töreninde arkadaşlarıyla birlikte icâzetini alıp 1938 yılına kadar yine bu kurumda kelâm ve akaid müderrisliği görevini ifa etmiştir. Bu arada camilerde fahrî vaizlik de yapan Fettah Efendi, 1938'de hocası Atâ Efendi'nin Ulema Meclisi üyeliğine tayin edilmesi üzerine Meddah Medresesi'nin baş müderrisliğine getirilip, medrese kapatılıncaya kadar bu görevini sürdürmüş ve burada birçok talebenin yetişmesine vesile olmuştur. [79]

Kemal Aruçi ile tanışmaları bu kurumun çatısı altında hoca–talebe ilişkisi olarak başlayacak ve bu bağ, hayatının sonuna kadar tecrübe, bilgi, ortak kader paylaşımı, hatta çoğu kez şiir dinletilerinin yapıldığı, ailecek karşılıklı ziyaretler şeklindeki sohbet meclisleri sayesinde daha da kuvvetlenerek gelişecektir.[80]

Fettah Efendi, 1945'te Meddah Medresesi'nin kapatılması ile birlikte arkadaşları gibi tutuklanıp mahkemelerde yargılandı. Rejim aleyhtarı, devlet düşmanı ve savaş dönemi zengini olduğu iddiasıyla, yedi yıl ağır hapis ve cebrî iş, üç yıl da siyaset yasağına mahkûm edildi. Cezaevinden çıktıktan sonra uzun bir süre çalışmasına izin verilmemiştir. Hayatının son yıllarında Makedonya Devlet

[79] Muhammed Aruçi, "Fettah Efendi", *DİA,* XII, s. 483-484.

[80] Kemal Aruçi'nin 2009 yılında vefat eden hanımı Hanife Hanım'ın ailevi ziyaretler hakkında aktarmış olduğu bilgileri, kızı Nihal Hanım'ın tasdik etmesi suretiyle tez yazım aşamasında bir kez daha teyit edebilme imkanına sahip olduk. Ayrıca Kemal Aruçi'nin Meddah Medresesi'nden 1944 yılında ayrıldıktan sonra Vrapçişte'de kurmuş olduğu medresenin çalışma metodu hakkında Hocası Fettah Efendi ile istişare ettiği görülmektedir. Yine hayatının son döneminde çalışmakta olduğu Makedonya Devlet Arşivi'nde tavsiyesi üzerine Kemal Aruçi'nin de bu kurumda görevlendirilmesini sağlamış olması bu bağın gücünün göstergesi olduğunun kanısındayız.

Arşivi'nde uzman olarak görevlendirilmiş olup, 24 Nisan 1963 yılında Üsküp'te Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.[81]

Ata Efendi'nin talebesi Fettah Efendi de bir inanç ve fikir adamıdır. Kısa fakat onurlu hayatında maddi ve manevi baskıya maruz bırakılmasına rağmen inanç ve fikirlerinden taviz vermeye kesinlikle yanaşmamıştır. Fettah Efendi'nin yeğeni ve yetiştirdiği son talebesi olan Cavit Saraçoğlu bir mülakatında Fettah Efendi'nin siyaseti yakından takip ettiğini söyler ve sözlerine şöyle devam eder:

"Onun (Fettah Efendi) *ve Ata Efendi'nin kim olduğunu düşman biliyor fakat bizim halk bilmiyor. Bunlar olmasaydı belki Makedonya'daki Müslümanlar Bulgar Müslümanlar gibi asimile olabilirlerdi. Ama olmadı çünkü ciddi ve güçlü âlimler buna müsaade etmeyecek faaliyetlerde bulundu".*[82]

Bekir Sadak söyleşisinde Fettah Efendi'yi ayrıntıları önemseyen ve çokça yazan bir zat olarak tanıtmaktadır.[83] Yazı kültürüne vermiş olduğu önemi, arkasında bırakmış olduğu ilmî makale ve geniş şiir külliyatından görmek mümkün olmaktadır.

Balkanlar'da İslamî Türk Edebiyatının bir temsilcisi diyebileceğimiz Fettah Efendi, Osmanlı Türkçesi ile yazan ve şiirlerinde aruz veznini kullanan son nesil şairlerinden biridir. İki dünya savaşı arasında başlamış olduğu şiir çalışmalarına hayatının sonuna kadar kesintisiz devam etmiştir. İlk şiirleri Üsküp'te çıkan Sadâ-yı Millet (1925) gazetesinde yayımlanır. Daha sonraları inanç ve düşüncesiyle dönemin "belirlenen ideolojik sınırını" aşması nedeniyle şiirleri ilmî çevreler tarafından itibar görmemiştir.[84] Hapisteyken yazmış olduğu seksen bin civarında mısrası, "ele geçirildiğinde başına dertler açar" düşüncesiyle dostları tarafından imha edilmiştir.

---

[81] Muhammed Aruçi, *a.g.e.* s. 484.

[82] Nedim Emin, "Üsküplü Cavit Bey ile Mülakat", *Köprü Derneği,* S. 56, Nisan-Mayıs-Haziran 2013, s. 31-35.

[83] Bekir Sadak, "Biz Oralarda ……. s. 26, s.17.

[84] Suat Engüllü, "Üsküp'te Abdül Fettah Rauf da Yaşadı", *Yedi İklim-Aylık Sanat-Kültür-Edebiyat Dergisi,* İstanbul, s. 64, s. 22.

Vefatından sonra geriye kalan şiirleri Kemal Aruçi, Bekir Sadak ve aynı zamanda yeğeni olan Cavit Saraçoğlu gibi talebeleri tarafından korunmaya alınmıştır.[85]

Zaman zaman bazı dergilerde yayımlanmış olan bu şiirler, henüz kitaplaşmamış olmalarına rağmen değişik çalışmalara konu teşkil etmişlerdir.[86]

Mehmed Âkif'in ölümü üzerine kaleme aldığı bir yazısı ve mersiyesi, Sofya'da neşredilen 6 Şubat 1937 Medeniyet gazetesinde yayımlanmıştır. Yine Vančo Boškov ile birlikte kaleme aldığı iki önemli makalesi **"Rifaiskoto Teke vo Skopje"** (Üsküp'teki Rifâî Tekkesi), *Glasnik na İnstitutot za Nacionalna Istorija,* II/2, Skopje (Üsküp) 1958, özel fasikül ve **"Edno Skopsko Vakafname od XVI Vek"** (XVI. Yüzyıla Ait Bir Üsküp Vakıfnâmesi, a.e., V/1, Skopje 1961) bulunmaktadır. Ayrıca Turski Dokumenti za Istorijata na Makedonskiot Narod (Makedon halkının tarihine dair Türkçe belgeler [I, Skopje 1963, Drzavna Arhiva na SR Makedonija, Serija Prva: 1607-1699]) adı altında çıkan Makedonca neşriyat serisinde Metodija Sokolovski, Arif Starova, Vančo Boškov gibi müellifler arasında Fettah Efendi'nin adı Fetah İshak olarak geçmektedir.[87]

Bir Osmanlı aydını olan Fettah Efendi, geçmişinden bahsederken, bulundukları durumdan dolayı hüzünlense de asla bir mağlubiyet duygusuna kapılmaz. Fettah Efendi, Ata Efendi'nin mimarı olduğu mücadelenin meşalesini, yetiştirmiş olduğu talebelerine devretmeyi başarmış bir ilim adamıdır. Ölümünün ardından, talebesi Kemal Aruçi kaleme almış olduğu uzun *mersiyesinde* Fettah Efendi'yi şu mısralarla anlatacaktır:

---

[85] Muhammed Aruçi, *a.g.e.* s. 484; Belli ki dönemin şartlarından dolayı hiçbiri bu şiirlerin yayımlanmasını sağlayamamıştır. Muhammed Aruçi'nin verdiği bilgiye göre Kemal Aruçi, elindeki şiirleri konularına göre tasnif etmiş bulunmaktaydı. Muhammed Aruçi'nin özel kitaplığında bulunan bu şiirlerin bir kısmı yayımlanmak üzere latinize edilmiş, ancak onun da yayınlayabilmesi için ömrü vefa etmemiştir.

[86] Ertuğrul Karakuş, "BiR Neo-Klasik Balkan Şairinin Vatan Ağıdı: Abdülfettah Rauf'un Şiirinde Üsküp Ve Makedonya*", HİKMET - Uluslararası Hakemli İlmi Araştırma Dergisi 29. Aralık 2014*, S. 24, s. 36 – 149; Suat Engüllü, "Üsküp'te Abdül Fettah Rauf da Yaşadı", *Yedi İklim-Aylık Sanat-Kültür-Edebiyat Dergisi, İstanbul,* S. 64, s. 21-25; Süleyman Baki, "Üsküplü Şair Fettah Efendi'nin Şiirlerinde Mehmet Akif'in Vefatı", *•Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Milli Birlik ve Bütünlük Sempozyumu, 12-14 Ekim 2011, Bildiriler Kitabı*, İstanbul Sabahattin Zaim Üniv. Yay. İstanbul 2011,s. 319-327; Süleyman Baki, "Üsküplü Şairlerin Dilinden Balkanlar'da Hazreti Peygamber Sevgisi", *Yedi İklim Peygamberimiz Özel Sayısı*, Mayıs 2006.

[87] Muhammed Aruçi, "Fettah Efendi"…s.484.

Görmedi mukadder ömründe ikbal

Dünyaya iltifat etmedi bir an

Bir derdi var idi geçmedi bundan

Müslümanlık için aydın istikbal.

Bir âlim değildi bir âlem idi

Görmedim bu büyük dehâya bir eş

Ne zevâl yâ Rabbi! Toprağa girdi

Yurduma nur saçan bu feyyâz güneş.[88]

2013 yılında Üsküp'ün Butel semtinde Üsküp esnafı, mahalle sakinleri ve Çayır Belediyesinin katkılarıyla inşa edilen camii, Fettah Efendi Cami'si olarak isimlendirilmiştir.

1.2.3. Üsküplü Hafız İbrahim Efendi (1890 – 1972)

1890 yılında Üsküp'te doğdu. Osmanlının son döneminde, Üsküp'ün Çayır semtinde faaliyet gösteren Mehmet Paşa Camii'nin avlusundaki medresede müderrislik yapan İdriz Salih Efendi'nin oğludur.[89]

Dindar ve kültürlü bir ailede yetişen Hafız İbrahim Efendi, ilk dini terbiyeyi ailesinden alır. İshakiye Medresesi'nde eğitimine devam eden Hafız İbrahim Efendi, bu arada hıfzını da kıraat usûlünü de İstanbul'da kıraat ilmi üzerine tahsil görmüş Kurra Hacı Hafız Yahya Efendi'nin huzurunda tamamlamıştır. İshakiye Medresesi'nde eğitimini tamamladıktan sonra İsa Bey Medresesi'ne kaydını yaptırıp 1923 yılında 5 yıllık eğitimden sonra icazetini almıştır.

Murad Paşa Camii'nde 22 sene boyunca imam-hatip olarak görev yapmıştır. On sene boyunca Meddah Medresesi'nin civarındaki bir zaviyede hafiz yetiştirme görevini de ifa etmiş ancak yeni rejim nedeniyle ülkede dini eğitim veren bütün kurumların kapatılması ile birlikte bu ilim yuvası da kapatılmıştır. 1946 yılında bir

[88] Muhammed Aruçi, *Şiirlerim*…., s. 306 – 315.

[89] Süleyman Baki, http://fikircografyasi.com/makale/uskuplu-hafiz-ibrahim-efendi-1890-1972, 20.05.2016.

rahatsızlık nedeniyle Murad Paşa Camii'ndeki görevini bırakmak zorunda kalan İbrahim Efendi, daha sonra İslam Birliği Teşkilatı (Meşihat-ı İslamiye) tarafından değişik camilerde vaiz olarak görevlendirilmiştir. Üsküp'ün önemli camilerinde Ramazan ve Bayram vaazlarına 18 sene boyunca devam ettikten sonra 1965 yılında sağlık sorunları nedeniyle kendi isteğiyle bu görevlerden uzaklaşmıştır.

Mevcut rejimin etkisiyle dini eğitim veren kurumların dönem dönem kapatılması nedeniyle evini küçük bir medrese haline getirerek başta kendi çocukları olmak üzere hafız yetiştirmeye devam etmiştir. Yetiştirdiği talebeler arasında Kemal Aruçi'nin arkadaşı olarak tanıyacağımız Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi hocalarından merhum Prof. Bekir Sadak (1923-1933), Debreli Hafız Şaban (ö. 2000), Hafız Mustafa, Hafız Abdürahman gibi bir çok talebesini sayabiliriz.

En sıkıntılı dönemlerde dahi dini hassasiyetinden taviz vermeyen Hafız İbrahim Efendi, özellikle de rejimin tesettür yaklaşımına karşı çıkmış ve bu nedenle hem fiziki hem de psikolojik baskılara maruz bırakılmıştır.

1972 yılında vefat eden ve Butel mezarlığında medfun bulunan Hafız İbrahim Efendi'nin bu yolda vermiş olduğu emeğin iki nesile yayıldığına şahit olmaktayız. Şöyleki; 8 çocuğundan 3 kızını hafız, 2 oğlunu da hem hafız hem de din görevlisi olarak yetiştirmiştir. Büyük oğlu, babasının geleneğini en güzel şekilde temsil etmiş, belki de Makedonya'nın en ünlü hocalarından Üsküp Alaca Camii eski vaiz ve imam-hatibi Müderris Hafız İdris Efendi'dir. Küçük oğlu ise Mustafa Paşa Camii imamı olarak vazife yapan Hafız Adem'dir. Torunlardan 5'i hafız 5'i de İlahiyat Fakültesi mezunu olarak dedelerinin açmış olduğu bu yoldan yürümeye devam etmektedirler. [90]

1.2.4. Müderris Hafız Şaban Efendi (1909 – 1971)

1909 yılında Üsküp'te doğmuştur. Balkanlar'a yerleşen Türk boylarına mensup bir aileden gelen Hafız Şaban'ın babası Hafız Salih Efendi, uzun seneler Üsküp İsa Bey Camii'nde imam-hatiplik görevini ifa etmiştir. İstanbul'da eğitim

[90] *Gös. yer.*

gören Hafız Salih Efendi, özellikle Kur'an-ı Kerim kıraatında uzmanlaşarak "Kurra" derecesine yükselmiştir.[91]

Hıfzını 9 yaşında tamamlayan Hafız Şaban Efendi, 1925 yılında Meddah Medresesi'ne kaydını yaptırıp medresenin ilk nesil mezunları arasında yer almaktadır. Mustafa Paşa Camii, Yelen Kapan Camii ve İsa Bey Camii gibi camilerde imam – hatip görevini ifa eden Hafız Şaban Efendi, ayrıca hocası Ataullah Kurtiş'in tavsiyesi üzerine 35 sene gibi uzun bir süre Studeniçan köyünde vaz-ı nasihatlere katılmıştır. Meddah Meresesi'nde alt sınıflara ders veren Hafız Şaban Efendi, İsa Bey Medresesi'nde de uzun yıllar Kur'an-ı Kerim müderrisi olarak görev yapmış ve çok sayıda talebe yetişmesine vesile olmuştur. Özellikle fıkıh alanında uzman olan Hafız Şaban Efendi, 1971 yılında Hakk'ın rahmetine kavuşmuş, Studeniça halkının talebi üzerine Studeniçan Köyü'ndeki mezarlığa defnedilmiştir. [92]

Hem hocası hem de yakın arkadaşı olan Şaban Efendi'nin vefatı üzerine yazmış olduğu mezar kitabesinde Kemal Aruçi'nin şu ifadeleri de yer almaktadır:

Derd-i vatanla giryân bir mürşid-i yegâne

Bir âsumân-ı irfân topraklara gömüldü

Ey dil figân ü zar et bir koskoca diyarın

Üstâd-ı küllî Hâfız Şaban Efendi öldü. [93]

1.2.5. Mehmet Efendi Sadık (1905 – 1978)

Meddah Medresesi'nin yetiştirmiş olduğu ilk nesil talebeleri arasında yer alan Mehmet Efendi Sadık, 1905 yılında Üsküp'e bağlı Gruşina Köyü'nde doğdu. Arnavut asıllı olan Mehmet Efendi Sadık, ilk dini bilgileri köyünde öğrendikten sonra Meddah Medresesi'ne kaydını yaptırdı. Mezun olduktan sonra o da diğer

---

[91] Süleyman Baki, http://www.fikircografyasi.com/makale/uskubun-meshur-fikih-hocasi-muderris-hafiz-saban-efendi, 09.07.2016.

[92] *Gös. yer.*

[93] Muhammed Aruçi, *Şiirlerim*…., s. 321.

arkadaşları gibi Meddah Medresesi'nde genç nesillere ders anlatarak hocalık vazifesini üstlendi.[94]

Bir süre sonra hocası Ataullah Kurtiş'in tavsiyesi üzerine Kosova'nın Gilan kasabasındaki Medrese'de ders verdiği gibi Üsküp Balaban Camii'nde de imam – hatip olarak görev yapmıştır.

Gerek Meddah Medresesi öğrencisi olması gerekse bu kurumda bir süre alt sınıflara ders vermesi, hem hocası hem de arkadaşı olduğu Kemal Aruçi gibi, o da 1947 yılında mahkum edilmiş ve aynı kaderi paylaşmıştı. Şöyle ki; Mehmet Efendi Sadık da Meddah Medresesi'nin diğer hocaları gibi rejim için tehlikeli addedilip mahkum edilmiştir. Cezaevinde dört sene kaldıktan sonra uzun bir süre işsiz bırakılmıştır. Nice zaman sonra camilerde imam hatiplik yapmasına izin verilmiş, İshakiye ve İsa Bey camilerinde İslam Birliği Teşkilatı tarafından Ramazan ve Bayram vaizi olarak tayin edilmiştir. Hayatının sonuna kadar bu görevi ifa etmeye itina gösteren Mehmet Efendi Sadık, 1978 yılında Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.[95]

1.2.6. Hafız Mustafa Efendi Şemo (1912 – 1991)

1912 yılında Yukarı Nerez Köyü'nde doğmuştur. Babası Hacı Süleyman Aga, Vardar Ovası'nda geniş bağ ve bahçeleri olan ve çiftçilikle uğraşan bir zattı. Ancak "Toprak Reformu" bahanesiyle arazilerine el konulmuştu.[96]

İlkokulu Nerez'de tamamlayan Hafız Mustafa, hafızlığını Üsküp'te Mısır'dan gelmiş olan Arap Hoca'ya dinletir. Hafızlığını tamamladıktan sonra, babası onu dönemin en meşhur eğitim yuvalarından olan Meddah Medresesi'ne kaydeder. Meddah Medresesi'nin ikinci nesil mezunları arasında yer almaktadır. Bazı köylerde Ramazan hocası olarak görev yapsa da esas vazifesi imam-hatipliktir. Aşağı Nerez Köyü'nde, 1981 yılında kasıtlı olarak yakılana kadar babası tarafından inşa edilmiş olan camide imam-hatiplik görevine devam etmiştir.

---

[94] Süleyman Baki, http://www.fikircografyasi.com/makale/mehmet-efendi-sadik-1905-1978, 30.04.2016.

[95] *Gös. yer*.

[96] Süleyman Baki, http://www.fikircografyasi.com/makale/nerezli-hafiz-mustafa-efendi-semo-1912-1991, 09.06.2016.

Arapça ve Osmanlı Türkçesi'ne vakıf olan Hafız Mustafa Efendi, 1961 yılından itibaren Milli Tarih Enstitüsü ve Devlet Arşivi'nde Arapça ve Osmanlı Türkçesi uzmanı olarak görev yapmış, ancak 1967 yılında bu görevinden istifa etmiştir. Üsküp Müftülüğü'ne bağlı Hafızları Dinleme Heyeti'nin uzun süre üyeliğini yapmış, arkadaşı merhum Hafız Hasan Efendi'den sonra bu komisyonun başına geçmiştir.

Arapça ve Osmanlı Türkçesi dışında Fıkıh ve özellikle feraiz konusunda kendisini iyi yetiştiren Hafız Mustafa Efendi, bu konuda kendisine başvurulan hocaefendilerden biriydi.

Ahlaki olarak da örnek bir şahsiyet olan Nerezli Hafız Mustafa Efendi, bütün Üsküp halkı tarafından sevilip sayılmaktaydı. Hafız Mustafa Efendi'nin kitap, yazı ve çalışmaları, ailesi tarafından Üsküp Müftülüğü kütüphanesine bağışlanmıştır. Daha sonraları ise bunlar Üsküp İslami Bilimler Fakültesi'ne aktarılmıştır.

Yeni nesillerin eğitiminde de önemli gayretleri olan Hafız Mustafa Efendi, birçok talebenin yetişmesini sağlamıştı. 8 Nisan 1991 yılında Kadir Gecesi'nde Hakk'ın rahmetine kavuşmuş, Nerez köyü mezarlığında defnedilmiştir. [97]

1.2.7. Hasan Efendi Bekir

Üsküp'ün köklü ve zengin bir ailesinden gelen Hasan Efendi'nin babası tüfekçi esnafındandır. Beş kardeşten en küçüğü olan Hasan Efendi'nin ilme olan ilgisi babasının dikkatinden kaçmamış ve oğlunu S.H.S. (Sırp-Hırvat-Sloven) Krallığı yönetiminin kurmuş olduğu Kral Medresesi'ne kaydetmiştir.[98]

Bir süre sonra bu Medrese'nin esas kuruluş niyeti belli olunca, Meddah Medresesi'nde eğitmen olan dayısı Hafız Abdül Efendi, onun Meddah Medresesi'ne geçmesini sağlamıştır. 12 senelik dini tedrisatını tamamlayıp 1940 senesinde ikinci mezun nesili olarak icazetnâmesini başmüderris Atâullah Kurtiş'ten almıştır. Atâullah Kurtiş'ten başka kendilerinden ders almış olduğu hocalar arasında; Fettah

---

[97] *Gös. yer*.

[98] Süleyman Baki, http://www.fikircografyasi.com/makale/uskuplu-bir-hocaefendi-hasan-efendi-bekir-1914-1965, 07.04.2016.

Efendi, Selim Efendi, Hafız Şaban Efendi, Hafız Sadullah Efendi, Mehmet Efendi, Hafız Necati Efendi gibi hocalar bulunmaktadır.

Resmi olarak dini bir görev almamış olsa da evinde medrese öğrencilerine başta Arapça olmak üzere dini ilimler dersleri vermekteydi. Dini eğitiminin yanı sıra ticaret lisesi mezunu olan Hasan Efendi, esnaflıkla da uğraşmıştır. Ancak resmi bir vazifesi olmamasına ragmen, rejim tarafından takibata alınan Meddah Medresesi talebeleri ile beraber kendisinin ve ailesinin malvarlığına el konulmuştur.

Daha sonra devlet şirketlerinde muhasebeci olarak görevlendirilen Hasan Efendi, kıvrak zeka ve çalışma disiplini sayesinde ülkede aranan bir muhasebeci haline gelmiştir. İlmi ile olduğu gibi ahlak ve davranışıyla da güzide bir şahsiyet olan Hasan Efendi, Kemal Aruçi'nin de yakın arkadaşıydı. 1965 yılında Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur. Naaşı Butel kabristanlığında defnedilmiştir. [99]

1.2.8. Hafız Süleyman Efendi Şehapi

Kalkandelenli Hafız Cemil Efendi'nin talebesi olan Hafız Süleyman, 1892 senesinde Kalkandelen'de dünyaya gelmiştir. İstanbul'da eğitim gören Hafız Süleyman, 1921 senesinde doğum yerine geri döndüğünde Yukarı Çarşı Camii'nde imam olarak görevlendirilmiştir. 1940–1942 yılları arasında Kalkandelen Müftülüğü görevinin yanında, 4 sene boyunca Kalkandelen Şer'î Mahkemesinde kadı olarak görev yapmıştır. Yeni nesillerin eğitimine katkı sağlamak amacıyla 1939-1945 yılları arasında Yukarı Çarşı Medresesi'nde de ders vermiştir. [100]

Yaklaşan komünizm tehlikesinin farkında olan Hafız Süleyman, Mustafa Kruja önderliğindeki ulusalcı birimlerle işbirliği ederek komünizm karşıtı mücadeleye katılmıştır. Ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra gelen komünizmden dolayı yaşadığı Kalkandelen'i terk edip Prizren'de gizlenmek zorunda kalmıştı. 1948 yılında yakalanıp Saraybosna cezaevine gönderildi. En son Üsküp Soruşturma Mahkemesi'nde olduğu haber verilen Hafız Süleyman'ın bir süre sonra hastalanıp

[99] *Gös. yer.*

[100] Feti Mehdiu, "Hafizët Tanë Gjatë Historisë Shekulli XVIII – 2010", *Leksikon,* Prishtinë 2010; F. Mehdiu, "Hafizë Të Kur'anit Në Shërbim Të Vatanit", *Kontributi i Prijësve Muslimanë Në Formësimin e Vetëdijes Dhe Identitetit Kombëtar (Konferencë Shkencore 28-29 Shtator 2012,* Tiran 2013, s. 71.

hayatını kaybettiği bildirilse de cenazesi ailesine teslim edilmemiştir. Bugün bile bir mezarı bulunmamaktadır.[101]

Buna ragmen Hafız Süleyman'ın mücadelesi son bulmamış, oğlu tarafından devam ettirilmiştir. Ardında bırakmış olduğu oğlu Hafız Tacüddin Efendi Şehabi bir ömür boyu Yukarı Çarşı Camii'nde imamlık ve muallimlik yaparak kültürel mirasın hem muhafızlığını yapmış hem de bu mirasın yeni nesillere aktarılması için gayret göstermiştir.[102]

1.2.9. Molla Garip Ramiz Beadini

1910 yılında Grupçin köyünde çiftçi bir ailede dünyaya gelen Molla Garip, 1932 yılında eğitim için Kalkandelen'e gelmiştir. Çarşı Cami Medresesi olarak da bilinen Hidaye Medresesi'ne kayıt yaptırdıktan sonra, 1946 yılında Medrese'nin müderrisi Hafız Cemil Efendi'den icazetnâmesini alarak dini görev ifa etmeye hak kazanmıştır.[103]

Topluma yön verecek aydınları sindirme planından Molla Garip de nasibini almıştır. Şöyleki; 1948 yılında tutuklanıp 20 senelik cezaya mahkum edilir. 1958 senesindeki genel aftan yararlanıp "*tehlikeli sayılabilecek hal ve hareketler içerisinde olmadığı"* tespiti ile serbest bırakılsa da ömrü boyunca takibattan kurtulamamıştır.[104]

Yukarı Çarşı Camii'nde vaiz, Muharremçe Camii'nde ise kısmi zamanlı imam (üç namaz vakti imamı) olarak görev yapan Molla Garip, zor duruma rağmen halkın umutsuzluğa kapılmamasına, hiç olmadığı kadar birliğin sağlanmasının gerekliliğine, dini değerlere sımsıkı bağlanılmasının önemine dikkat çekmiştir.

---

[101] *Gös. yer.*

[102] Dini musiki alanındaki usul ve tavrını incelemekte olan talebesi Abbas Yahya, şifahi kaynak olarak Hafız Tacüddin Efendi Şehabi'nin hayatı hakkında detaylı bilgi sunmaktadır. Ayrıca bkz: Abas Yahya, *Makedonya'da Dini Musiki Geleneği,* İstanbul 2015, s. 93.

[103] Qani Nesimi, "Roli I Hoxhallarëve Të Tetovës Në Mbrojtjen e Identitetit Dhe Tërësisë Kombëtare Shqiptare- Rasti Molla Garip Ramiz Beadini", *Kontribut i Ulemave Në Ngritjen e Çështjes Kombëtare Simpozium Shkencor (Tebliğler), 17. Kasım 2012,* Üsküp 2012, 34 – 42.

[104] *Gös. yer.*

Gayri müslimlerle yapılacak evliliklere şiddetle karşı çıkması ile de tanınan ve halk arasında sözü geçen biri olarak hafızalara kazınan Molla Garip, 2004 yılında Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur. [105]

[105] *Gös. yer.*

2. BÖLÜM
KEMAL ARUÇİ'NİN ŞAHSİYETİ VE DAVASI

2.1. Kemal Aruçi'nin Hayatı

Kemal Aruçi Makedonya'nın kuzeybatısındaki Gostivar'a bağlı Vrapçişte beldesinde 1920 yılında dünyaya geldi. Resmi evraklarda doğum yılı 1918 olarak geçse de, oğlu Muhammed Aruçi'nin kendisinden şifahi olarak nakletmiş olduğu bilgiye göre, 1945'te kurulan yeni Yugoslavya'nın kendisini askeri hizmete almaması için 1920 olan doğum tarihi 1918 olarak değiştirilmiştir.[106]

Kemal Aruçi'nin doğum yeri olan Vrapçişte köyü[107], 1997 yılında yapılan idari taksimat neticesinde köy olmaktan çıkartılıp belediye statüsüne kavuşturulmuştur. Bugün Vrapçişte, 25.399 nüfusu ile 157 kilometrekarelik alana yayılan Vrapçişte belediyesinin merkezi konumunda[108] olmasının yanısıra, toplumsal ve kültürel hayata yön veren birçok önemli şahsiyetinin de doğum yeri olma vasfına sahiptir.

Aruçlar ailesinden geldiği için halk arasında Kemal Aruçi diye bilinen Kemal'in resmi olarak bu soyada geçmesi ölümünden beş yıl önce gerçekleşmiştir. Çalışmamıza kaynak teşkil eden *Akaid ve Kelâm Dersleri* başlıklı ders notlarında "Vehapoviç Kemal" imzası bulunmaktadır. Hayatının son beş yılına kadar ki bütün belgelerde ise İlyazi soyadı görülmektedir.[109] Resmi makamlara yaptığı müracaat

---

[106] Dönemin yasalarına gore 27 yaşın üzerinde olanlar askere alınmamaktaydı. Muhammed Aruçi, *Şiirlerim……*, s.29.

[107] Vrapçişte, Slav dillerinden alınmış olup "serçe bölgesi" anlamına gelmektedir. Türklerin arasında ise bu yerleşim birimi için Raptiştah ismi kullanılmaktadır. Nitekim Osmanlı kaynaklarında da bu isme rastlanmaktadır. Bkz: Osmanlı Arşivi Daire Başakanlığı, Osmanlı Yönetiminde Makedonya, İstanbul T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını no; 74, 2005, s. 557.

[108] Makedonya Cumhuriyeti Devlet İstatistik Enstitüsü 2002 Nüfus Sayım Sonuçları, http://www.stat.gov.mk/pdf/kniga_13.pdf.

[109] Yugoslavya Krallığında soyadı uygulaması baba adına nispet edilerek yapılmaktaydı. Sonradan kurulan Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyetinde ise hayatta olmayan dede veya atanın ismi verilerek yapılmaktaydı. Bkz: Nikollë Kërhanaj, "Harrimi i vetvetes", http://botasot.info/opinione/413834/harrimi-i-vetvetes/

sonucu resmi evraklarda soyadı, aile adı olan "Aruçi" ile değiştirilmiştir.[110]

Ticaretle iştigal eden zengin bir aileye mensup Kemal Aruçi'nin babası, Hacı Vehap adıyla bilinen Hacı Hâfız Abdülvehhâb b. Hâfız Ahmed b. Hacı İlyas Ağa'dır.[111] Şecereden de anlaşılacağı gibi dini duyarlılığı yüksek bir aileden gelen Hacı Vehap, oğlu Kemal'in de iyi bir eğitim alması için onu, baba mesleği tüccarlıktan uzak tutmuştur. Gostivar'ın Baniça köyünden olan annesi Zühdiye Hanım, Kemal altı yaşındayken vefat etmiştir. Babasının sonradan evlenmiş olduğu üvey annesi Naciye Hanım ise küçük Kemal'e kendi annesini aratmamaya çalıştığı gibi, Kemal de son nefesine kadar üvey annesine hürmetini eksik etmemiştir.[112]

Doğum yeri olan Vrapçişte'de bir yandan beş yıllık ilk öğrenimini Sırp dilinde sürdürürken aynı zamanda babasından temel dini bilgileri ve Kur'an-ı Kerim okumayı öğrenmiştir. 1931-1944 yılları arasında Meddah Medresesi'nde tahsil gören Kemal Aruçi, 1944 yılında üstün başarıyla icazetini almıştır.[113] Mezun olduktan sonra ilmin yayılması ve yeni nesillerin yetiştirilmesi işine koyulan Kemal, doğum yerine dönüp Yeni Cami avlusunda bir medrese yaptırmış ve orada talebe okutmaya başlamıştır.[114] Klasik metodlarla eğitim veren bu ilim yuvası, 1946 yılında komünist iktidarın aldığı karar neticesinde diğer medreseler, şer'î mahkemeler ve çeşitli dini müesseseler ile birlikte kapatılmış oldu.[115]

Aruçi, iktidarın yeni düzeni benimsetme adına dini kurumlardan istediği özellikle "Müslüman kadının tesettürü" ve "kollektif" gibi konular ile ilgili gayri

---

[110] Soyadı değişimini bildiren karar için bkz: *Reşenie na OVR pri SO Gostivar,* 05.03.1973. UP br. 13-745.

[111] Hacı İlyas Ağa Vrapçişte Yeni Cami banisi olarak bilinmektedir.

[112] Yakınlarının şehadetleri hep bu yönde olmaktadır ki, hayatta olan tek evladı, kızı Nihal hanım da bunların arasındadır.

[113] İcâzetname için bkz: s. 121.

[114] M. Aruçi, "Kemal Aruçi", *DİA*, XXV, İstanbul 2002, s. 225-226; Sözkonusu medrese hakkındaki bilgileri 27 Nisan 1944 yılında hocası Fettah Efendi'ye yazdığı mektuptan öğrenmekteyiz. Mektup Muhammed Aruçi'nin özel kitaplığında bulunmaktadır.

[115] "Makedonya İslam Dini Câmiası'nın Evkaf Meclisi Yönetmenleri ve Ulemâ Meclisi Üyelerinin Müşterek Oturumları Yapıldı" *Birlik,* Üsküp, 1948, s. 4-5; Muhammed Aruçi, *Şiirlerim.,* s. 31.

İslâmî fetvalara[116] karşı çıktığı için tutuklanıp iki yıl ağır hapis ve cebri işe mahkum edildi.[117] "Rejim aleyhtarı", "vatan haini" ve "savaş zengini" gibi suçlamalarla yargılandığı dönemlerde benzer iddialar nedeniyle hocası Fettah Efendi ve arkadaşları[118] gibi Makedonya Türkleri'nin millî, dinî hak ve özgürlüklerinin mücadelesini veren illegal "Yücel" teşkilatının kurucuları da[119] tutuklanıp yargılanmaktaydılar. Ustrumca ve Crna Reka'nın muhtelif cezaevlerine taş kırmak üzere gönderilen Kemal Aruçi, burada da ilim yayma işiyle meşgul olmuştur. Şöyle ki; okuma yazma bilmeyen mahkumlar için cezaevinde açılan kurslarda öğretmenlik yapan Kemal Aruçi'nin öğrencileri, üç aylık süre sonunda ailelerine mektup yazabilecek seviyeye ulaşmışlardı. Ancak cezaevinden çıktıktan sonra yine uzun bir süre işsiz bırakılmıştır.[120]

1963 yılına kadar Vrapçişte'deki Yeni Cami'de vâiz olarak görev yapan Kemal Aruçi, sadece doğum yeri olan Vrapçişte'nin değil bütün bölgenin dini, milli, sosyal ve kültürel sahalarında aydınlanma ve kalkınmasına katkı sağlamıştır.[121] Halk ile kurduğu iletişim ve bağ neticesinde onların takdir ve teveccühünü kazanmış böylece toplumu ilgilendiren önemli konularda söz sahibi olmayı başarmıştır. Nitekim az ilerde bahsedeceğimiz "devir" konusundaki tasarrufu bize bunu en iyi şekilde göstermektedir.[122]

1963 yılında Üsküp'te meydana gelen depremin bazı çevrelerce hurafelere başvurup anlamlandırmasına şiddetle karşı çıkması sonucu meydana gelen

---

[116] Daha fazla bilgi için: *Makedonyada Ferece ve Peçenin İzalesi ile İlgili Faaliyetler Çerçevesinde İslam Camiasının Yüksek Din Makamlarının Karar, Beyanat ve Tamimleri,* nşr. Makedonya Halk Cumhuriyeti Ulemâ Meclisi, Üsküp 1951, s. 9-12, 20-40, 43-48.

[117] Krş. Aleksandar Matkovski, "Kemal İljazi Aruçi", *Glasnik INI,* XXI/2-3 (Skopje 1977), s. 243-244; Kasim Dobraça, "Sjeçanje na Kemal ef. Aruçija", *Glasnik VIS,* XL/6 (Sarajevo 1977), s. 686-688.

[118] Muhammed Aruçi, "Fettah……., 483-484; "Fettah Rauf ve Onun Grubuna Dahil Balistlerin Yargılanması", *Birlik* (Üsküp, 1 Ekim 1947), s. 4.

[119] Konuyla ilgili daha fazla bilgi için: Mehmed Ardıcı, *Yücelciler 1947 / Makedonya'da Müslüman Direnişi*, İNSAN Yayınları, 1991.

[120] Muhammed Aruçi, *Şiirlerim….,* s. 32.

[121] Zeki Gürel, "Miraç Kandili ve Makedonya Türk Edebiyatında Bir Miraçnâme Yazarı Kemal Aruçi", *Hilal-İslami Kültür ve Haberler Dergisi,* s. 127, s. 18.

[122]Muhammed Aruçi, *Şiirlerim*…, s.32.

"huzursuzluktan" dolayı suçlu bulunup iki aylık hapse mahkum edilmiştir.[123]

1963 yılında hocası Fettah Efendi'nin vefat etmesi üzerine, hocasının çalışmış olduğu Makedonya Arşivi'ne (Arhiv na SRM), yine hocasının vefatından önce bizzat yaptığı tavsiyeye uyularak araştırmacı ve uzman olarak tayin edilmiştir. Osmanlı Türkçesi, Arapça ve Farsça'ya hakim olan Kemal Aruçi, Makedonya ve Kosova'ya ait Osmanlı arşiv belgeleri üzerinde titiz çalışmalar yürütmüştür. Meşhur şarkiyatçı Aleksandar Matkovski'nin ısrarı üzerine 1 Ocak 1970 yılında Makedonya Arşivi'nden Makedonya Milli Tarih Enstitüsü'ne (İnstitut za Nacionalna İstorija vo SRM) araştırmacı ve uzman olarak atanmıştır. Her iki kurumda da Manastır, Üsküp ve Kalkandelen kadılıkları sicil kayıtlarında yapmış olduğu gibi çeşitli ferman, berat, vakıfnâme vb. tarihi belgelerin üzerinde araştırmalarda bulunmuştur. [124]

1976-77 yılları arasında Kosova Arşivi'ne (Arkivi i Kosovës – Prishtinë) atanması gündeme gelmiş ancak ömrü buna vefa etmemiştir. Görevlendirme ile ilgili görüşmelerde yer alan oğlu Muhammed Aruçi, babasının, Müslümanları yakından ilgilendiren Kosova tarihi üzerinde araştırmalar yürütebilmek için bu görevlendirmeyi özellikle istediğini aktarmaktadır. [125]

Aruçi, Vrapçişte Hacı Ahmed Camii'nin yeniden inşa ettirilmesindeki gayretleri ile hizmet zincirine bir yenisini daha eklemiştir. 1972 yılında yapımı tamamlanan Camii'nin[126] inşası için gerekli maddi kaynağı temin etmekten başlayıp, yapının tamamlanmasına kadar ki sürece büyük bir hevesle önderlik etmiş ve cami kapısındaki kitabede yer alan "*Bizdeki Yeni Cami'nin Binasına Tarih"* başlıklı şiiri ile tarih düşmüştür:

Bizdeki Yeni Cami'nin Binasına Tarih

Mescid, namaz, ezan, yücelikler zamanının
Kalmış bize mefâhiridir her biri özel
Bî-gâne kalma ma'bed ü mihrab ü minbere

[123] Muhammed Aruçi, *a.e.*, s. 34.
[124] Aleksandar Matkovski, *a.g.e.*, s. 243 – 244.
[125] Muhammed Aruçi, *a.e.*, s. 35.
[126] Bkz: s. 125.

"Kû!" emrini unutma! Sakın olma mübtezel
Mesciddi ilk ve önce Kubâ'da, Medine'de
Peygamber'in eliyle kurulmuş olan temel
Rûh-i Nebi'yi şâd edecek böyle bir hayır
Bizler için de oldu bu bir lûtf-ı lem yezel
Tarihini bu şaheserin "bir" katıp dedim
"Eyle şitâb gönül ve bu bağ-ı cemâle gel"

Cami'nin yapımından son derece memnun olan Kemal Aruçi, minaresini yaptıran hayırsever Hacı Mevahip'in bu davranışını takdir mahiyetinde minare gövdesine bir mermer kitabe üzerine şu mısralarla tarih düşmüştür:

Yeni Cami'nin Minaresi İçin Tarih

Bir şaheser oldu göğe ser çekti minaren
Yaptın bunu, çok şey daha yap, şöyle metin ol
Herkes aramış cennet için ayrı vesîle
Sen durma Mevahip, yolu bu yoldur emin ol
Hak yoldaki bu gayrete benden de şu tarih:
"Ey sâhib-i hayr nîmet-i ukbâya rehin ol"[127]

Fettah Efendi, arkadaşı ve talebesi Kemal Aruçi'yi şiirlerinde şu şekilde tanıtmaktadır:

Bu giryân çehreyi sanma ki vardır havf-ü pervâsı
Cılız bir tende vardır dağların bir cevher-i hâssı
Bu kalbi ağlatan derd-i vatandır, derd-i dindir hep
Çatılmış kaşlarında titriyor vicdân-ı hassâsı.[128]

1977 senesinin Haziran ayında rahatsızlanan Kemal Aruçi 27 Ağustos 1977'de (12 Ramazan 1397) evinden Üsküp hastanesine götürülürken yolda (Gostivar – Kalkandelen arasında) vefat etmiştir. Hayatı boyunca duygu, düşünce ve

[127] Bkz: s. 125.
[128] Muhammed Aruçi, *a.g.e.*, s. 50, 3.dp.

mücadelesini mısralara dökmekten geri durmayan Kemal Aruçi'nin vefatından sonra ceketinin cebinden çıkan tamamlanmamış son mısraları da şunlardı:

İşitirdim derlerdi hayat bir serâb imiş
Mânasını bilmezdim ben böyle bir mecâzın
Ne derinmiş……[129]

27 Ağustos 1977 Cumartesi günü, Vrapçişte'de vaizlik yaptığı camide ikindi namazından sonra, kalabalık bir cemaat tarafından kılınan cenaze namazını müteakip köyünün kabristanında defnedilmiştir. Kemal Aruçi Kalkandelenli Hanife Hanım ile evli olup Nizamettin ve Muhammed isminde iki erkek ile Nihal adında bir kız çocuğuna sahipti. Yaşamı boyunca birçok dostuna, yakınına mezar kitabesi yazma inceliğinde bulunan Kemal Aruçi'nin kabir taşına yazılan mersiye (Kitâbe-i Sengi Mezâr) oğlu Muhammed Aruçi'nin kaleminden dökülecektir:

Hüve'l Bâkî

Âlemdi ulumda kemâl-i ilmi
Asildi fünunda diyâr Kemal'i
Şairdi, çekerdi derd-i îmanı
Yaşadı, yaşattı bizde İslam'ı

Cihad'la yüceldi arş-ı Hudâ'ya
Kur'andı mürşidi yüce Mevla'ya
"İrci'î"[130] *emrine tâbi olunca*
Gülerek intikal etti Allah'a.

İlminle sen bizi şâd ettin hocam!
Şüphesiz makamın cennettir babam!
el – Merhûm ve'l mağfûr leh, faziletü'ş-şeyh

[129] Muhammed Aruçi, *a.e.*, s. 36.
[130] "Rabbine dön!" (el Fecr 89/28).

Kemal ARUÇİ

(1920-1977)

Ölüm haberinin ardından İstanbul'daki arkadaşı Bekir Sadak taziye mektubu[131] ile birlikte bir de mezar kitabesi göndermiştir.

MEZAR KİTÂBESİ

Bir başka yere mi göçüyor ehl-i kemâl
Nedir bu diyardaki zevâl üstüne zevâl
Ne güneş, ne ay, ne yıldız kaldı ufukta
Üstünde değil, artık yerin altında KEMÂL!

Yine Fettah Efendi'nin yanında yetişen hocası Atâullah Kurtiş'in (Ata Efendi) oğlu Üsküplü şair Nimetullah Kurtiş de üzüntülerini şu şekilde nazmetmiştir:

Kemal Aruçi Hocam
Ağabeyim ve Kardeşime
İki Damla Gözyaşı:[132]

Gözyaşları birkaç gün içindi sen ölünce
Birkaç kişi lâkin anacak, ağlayacaktır
Yıllar geçecek sîneleri dağlayacaktır
Ey sâhib-i irfan ü kemal ömrü boyunca

Volkanlaşıyor âteş-i hicrânım içimde
Lâvlar saçacak sîneme mevtin yaşadıkça
Sen bizleri ey rahmet-i Rahman'a uçan rûh
Sohbetlerine garkediyordun susadıkça

Bir bâğ-ı cinân kabrini görmekle uyandım
Takdîr-i ilâhiye ezelden beri kandım

[131] Mektup Muhammed Aruçi'nin özel kitaplığında bulunmaktadır.
[132] Muhammed Aruçi, *a.e.*, s. 39.

Elden ne gelir, ateş-i hicranına yandım
Yanmakta da haz olduğuna şimdi inandım

Vallahi bu nazmım seni tasvirden uzaktır
Sen kalmış idin asrımızın ferd-i ferîdi
İrfân ü kemâlât ile ahlâk ile ey dost
Kimler bilecek ki bu KEMAL tek ve bir idi?

Mevtin sana rahmet, bize nekbet oluyor da
Gözyaşlarımı sîneme dökmekteyim ağabey
Sen rahmet ayı rahmet-i Rahman'a kavuştun
Fecri güç olur leyl-i siyah çöktü bu yurda

Bir şu'le-i ümîd bıraktın pür ümîdim
Oğlun seni takip edecek haklı yolunda
İlmiyle, kemâliyle bu dâvâda sadâkat
Göstermesi me'mûl giderek aklı yolunda

İsmin gibi nâmınla yücel arş-ı Hudâ'ya
Bizden de selam et ulemaya, suadâya
Biz kıymetini bilmedik, aldı seni Allah
Uçtundu aramızdan ve katıldın şühedaya

Nimetullah Kurtiş

2.1.1. Kemal Aruçi'nin Arkadaşları

Kemal Aruçi'nin ilim hayatı boyunca arkadaşlık ettiği pek çok şahsiyetten bahsedilebilir. Öncelikle bütün Meddah Medresesi mezunlarının arasında hoca-talebe ilişkisi içerisinde olmaları nedeniyle sıkı bir arkadaşlık bağı olduğu araştırmamızda netlik kazanmış bulunmaktadır. Sözgelimi, Meddah Medresesi'nin ilk mezunları arasında yer alan Fettah ve Şaban Efendiler, Kemal Aruçi'nin hocası olma vasıflarının dışında ayrıca yakın arkadaşı olarak da bilinmektedirler. Yine, Meddah Medresesi'nin kapanması nedeniyle eğitimini tamamlamak üzere Kemal Aruçi'den ders gören Nimetullah Kurtiş, Hafız Cavit, Hafız Şaip gibi şahsiyetler aynı zamanda

onun yakın arkadaşı olarak da tanınmaktadırlar.

Çalışmamızın birinci bölümünde "Dini Düşüncenin Önde Gelen Temsilcileri" başlığı altında zikretmiş olduğumuz Fettah Efendi, Müderris Hafız Şaban Efendi, Hasan Efendi Bekir, Mehmet Efendi Sadık, Hafız Mustafa Efendi Şemo gibi şahsiyetler aynı zamanda Kemal Aruçi'nin yakın arkadaşları olduğundan ve bir önceki bölümde haklarında ayrıntılı bilgi verdiğimizden burada tekrarlamayı gerekli görmedik. Bu kısımda, yakın arkadaşı olan ancak önceki bölümde ele alınmayan Bekir Sadak ve Cemal Efendi'den bahsetmeyi uygun gördük.

2.1.1.1. Prof. Dr. Bekir Sadak

Kemal Aruçi'nin Meddah Medresesi'nde tanışmış olduğu yakın arkadaşı Bekir Sadak 1920 yılında Üsküp'de dünyaya gelmiştir. İlköğrenimi için Üsküp Yahya Paşa Okulu'na devam ederken bir yandan da temel dinî bilgileri Üsküp Hacı Gazi Camii'nde uzun süredir imamlık yapan babası Hâfız Mahmud Efendi'den almaktaydı. 1931 yılında Meddah Medresesi'ne kaydolan Bekir Sadak bu sayede hem kurucu Atâullah Kurtiş hem de Fettah Efendi'nin rahle-i tedrisinden geçme bahtiyarlığını elde etmiş olacaktır. 1933 yılında hifzini 7 aylık kısa bir süre içerisinde Hâfız İbrahim Efendi'de tamamlamıştır.[133]

1944 yılında Meddah Medresesi'nden mezun olan Bekir Sadak, daha öğrencilik yıllarında belli başlı camilerde vaaz vermiş, mukabelelere katılmıştır. 1947 yılında Hırvatistan'ın başkenti Zagreb'e giderek Zagreb Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne kaydını yaptırmıştır. Mezun olduktan sonra bir süre daha Zagreb'de kalarak 1957 yılında daha önce ailesinin de göç etmiş olduğu İstanbul'a yerleşmiştir. 1957-59 yılları arasında İstanbul İmam-Hatip Okulları'nda din dersi ve Arapça hocalığı yapmıştır. 1958 – 1961 yılları arasında Süleymaniye ve Bayezıd kütüphanelerinde Arapça ve Osmanlı Türkçesi uzmanı ve İstanbul Kütüphaneleri Tasnif Komisyonu üyesi olarak görev almıştır. Bu arada avukatlık stajını da tamamlayarak avukatlık bürosu açmış ve İstanbul Barosu'na bağlı olarak avukatlık yapmıştır. 1959 yılında o zamanki adı Yüksek İslam Enstitüsü olan Marmara

[133] Muhammed Aruçi, "Sadak Bekir", *DİA,* XXXV, s. 382-383; Süleyman Baki, "Üsküp'ü İstanbul'a Bağlayan Köprü", *Köprü*, III/7, Üsküp 2005, s. 15-17.

Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak görev almış, 1970 yılında meslektaşı Ali Özek ile birlikte İslâmî İlimler Araştırma Vakfı'nı (İSAV) kurmuş, burada aktif hizmetlerde bulunmuştur. Geçirmiş olduğu rahatsızlıktan dolayı 1982 yılında emekli olan Bekir Sadak, hayatının son yıllarında IRCICA'da (İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi) "Balkanlarda Türk İslam İzleri" projesinde uzman olarak çalışmıştır. 5 temmuz 1993 yılında İstanbul'da Hakk'ın rahmetine kavuşan Bekir Sadak, Silivrikapı Mezarlığı'nda babasının yanına defnedilmiştir. [134]

Hizmet dolu bir yaşamın yanı sıra arkasında kıymetli tercümelerden oluşan eserler de bırakan Bekir Sadak, Türkçe'nin yanında Arapça, Arnavutça, Boşnakça, Makedonca ve Fransızca'ya da vakıftı. Basılmış olan başlıca eserleri şunlardır:

1. *Tâc Tercemesi* Büyük Hadîs Kitabı (I-V, İstanbul 1968-1976). Şeyh Mansûr Ali Nâsıf'ın *et-Tâc el-Câmi' li'l-uśûl fî eĥâdîŝi'r-Resûl* adlı kitabının çevirisidir.

2. *Cihan Sulhu ve İslâm* (İstanbul, ts.). Seyyid Kutub'un *es-Selâmü'l-'âlemî ve'l-İslâm* adlı eserinin tercümesidir.

3. *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlatımı* (İstanbul 1989). Akıcı bir dille, şiirsel bir üslupla kaleme aldığı başarılı bir meal çalışması olan bu eser, merhumun en önemli eseri olarak kabul edilir.

4. *Filozofların Tutarsızlığı*. Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-Felâsife* adlı eserini 1980 yılında tercüme etmiştir. Ancak aynı eserin Hacı Bekir Karlığa tarafından Türkçe'ye çevrilip yayımlanması üzerine kendi çevirisinin neşredilmesini istememiş, eser ancak vefatından sonra yayımlanmıştır (İstanbul 2002).

Bunların dışında "Balkanlar'da Türk-İslâm İzleri" projesi çerçevesinde bir eser hazırladığını kendisi ifade etmişse de bu eserin yayımlanması konusunda bir bilgiye rastlayamadık. Bazı dergilerde makaleleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde (DİA) bazı maddeleri, Saraybosna ve Üsküp'te ilmî sempozyumlarda sunduğu tebliğleri de mevcuttur. Ayrıca kelâm, fıkıh ve fıkıh

[134] Muhammed Aruçi, *a.g.md.*, s. 383; Süleyman Baki, *a.g.m.*, s. 17.

usulüyle ilgili olarak Üsküp'te kendi el yazısıyla hazırladığı birkaç defter tutarındaki ders notları da özel kitaplığında bulunmaktadır.[135]

2.1.1.2. Cemal Efendi Cemaili

Cemal Efendi Cemaili 1913 yılında Kumanova'nın Nikuştak köyünde doğmuştur. Kumanova Nuhi Efendi Medresesi'ndeki eğitimini tamamladıktan sonra Üsküp'teki Meddah Medresesine kaydını yaptırmıştır. Kemal Aruçi ile Meddah Medresesi'nde öğrenciyken başlayan dostluğuna, Kemal Aruçi'nin vefatından sonra bile ailesi ile bağlarını kesmeyerek son nefesine kadar devam etmiştir.

Kemal Aruçi ile okul arkadaşlığı kader ortaklığına da dönüşmüştür. Şöyle ki; Cemal Efendi Cemaili de arkadaşı Kemal Aruçi gibi 1947 yılında tutuklanmış ve suçlu bulunup altı yıllık hapse mahkum edilmiştir. Serbest kaldıktan sonra değişik camilerde imam vaiz ve muallimlik görevlerinde bulunmuştur. 1986 yılında ailesi ile birlikte Makedonya Cumhuriyetinin başkenti Üsküp'e göç etmiştir. 1997 yılında ardında hizmet dolu bir yaşam bırakarak Hakk'ın rahmetine kavuşmuş ve doğum yeri olan Nikuştak köyünde defnedilmiştir. [136]

2.2. Kemal Aruçi'nin İlmi Şahsiyeti

Hayatı hakkında bilgi veren kaynakları incelediğimizde Kemal Aruçi, bir ilim adamı, tarihçi, eğitimci, din davetçisi, toplumsal sorumluluğu ve sosyal bilinci yüksek bir düşünür, düşünce ve duygu birikimini hünerle nazma dökmesini başaran bir şair olarak karşımıza çıkmaktadır.[137]

Osmanlı Türkçesi ile yazan son nesil yazarları arasında yer alan Kemal Aruçi'nin[138], ardında bırakmış olduğu gerek yazılı malzeme gerekse kullanmış olduğu kaynaklar külliyatı, bize ilmî vukufiyeti hakkında fikir vermektedir. Dönemin kıymetli hocalarından ders alıp en itibarlı okulundan mezun olan[139] Kemal Aruçi Osmanlıca, Farsça, Arapça, Arnavutça, Makedonca ve Boşnakça (Sırpça-Hırvatça)

---

[135] Muhammed Aruçi, *a.g.md.*, s. 383.
[136] Taxhudin Bislimi, *Medreseja e Ataullah Efendiut dhe nxënësit e saj,* Shkup 2011, s. 164-165.
[137] Muhammed Aruçi, *a.g.md,* s. 225.
[138] *Gös. yer*.
[139] Mezunu olduğu Meddah Medresesi'nin icazetnâmesi için bkz: s. 123.

dillerini bilmekteydi.[140]

Arşivlerde yapmış olduğu sayısız çalışmalar onun tarihçi yönünü vurgularken, gerek elimizde bulunan Akâid, Kelam, Fıkıh ve Fıkıh Usûlü konusundaki yazıları, gerekse şiirlerinde işlemiş olduğu konular ve güncel bazı meseleler hakkında belirttiği görüşler ve sergilediği tavır bize düşünce dünyası hakkında da fikir vermektedir.

2.2.1. Kemal Aruçi'nin Hocaları

Kemal Aruçi'nin hocalarından bahsetmeyi düşündüğümüz bu bölümde, hocalarını tanıyarak onun fikir dünyasını daha iyi anlama imkanına sahip olacağımızı ümit etmekteyiz.

Temel dini bilgileri babasından öğrenen Kemal Aruçi'nin inanç, ilim, düşünce ve sanat dünyasının oluşmasında etkisi bulunan hocaları arasında Meddah Medresesi kurucusu olan Atâullah Kurtiş, Fettah Efendi ve Şaban Efendi'yi zikredebiliriz. Çalışmamızın birinci bölümünde "Dini Düşüncenin Önde Gelen Temsilcileri" başlığı altında dönemin önde gelen alimlerinden olan bu şahsiyetler ve Kemal Aruçi ile olan alakaları hakkında detaylı bilgi verdiğimizden burada tekrar etmeyi gerekli görmedik.[141]

2.2.2. Kemal Aruçi'nin Eserleri

1. Osmanlı Türkçesi ile yazılmış müellif hattı olarak birkaç defter halinde ve yüzlerce sayfayı aşan elimizdeki mevcut ders notları, ***Akaid ve Kelâm Dersleri, Usûl-i Fıkıh Derslerinden Mülahhas*** **ve** ***Usûlu Fıkıhtan Bazı Mebâhis*** başlıklarını taşımaktadırlar. *Akaid ve Kelâm Dersleri* başlıklı defterlerde "Vücûb-i Nazar", "Ma'rifetullah", "Abd-i Mükellef'e Akdem-i Vâcibât-ı Şer'iyye", "Evvel-i Vâcibât-ı İslâmiyye", "Butlân-ı Teselsülün Şerâiti", "Meslek-i İmkan", "Hudûs-i Âlem", "Vâcibü'l Vücûd Hazretlerinde Sıfat-i İrade", "Rü'yetullah", "Sıfâtullah", "Sıfât-ı Selbiyye", "Hucec-i Fâsideden Taklîd", "Hâlikıyyette Tevhîd" gibi konular işlenmektedir. Bunların derlenmesinden oluşan makaleler Makedonya İslam Birliği

[140] Muhammed Aruçi, *a.g.md.*, s. 225; Muhammed Aruçi, *Şiirlerim*…., s. 32.
[141] Atâullah Kurtiş için bkz: s. 26-30; Fettah Efendi için bkz: s. 30-34; Şaban Efendi için bkz: s. 35-36.

yayın organı olan *El Hilal*'de "Âdem a.s.", "Şefaat", "Uyku Halinde Allah'ı Görme Meselesi", "İslam'da Serbest Araştırma, İnceleme ve İctihad Hürriyeti", "el-Ba'sü ba'de'l-mevt", Hz.Ali ve Hz. Muaviye Meselesi", "İmam Hüseyin ve Yezîd Meselesi" ve "Enbiyâ ve Evliyâ" başlıkları altında yayımlanmıştır.

Usûl-i Fıkıh Derslerinden Mülahhas başlıklı defterde "Kitap ve Sünnet'te Nazm-ı Müteşâbih", "Mefhûmü'ş-şart" ve "Hitabü'r-Resûl" adlı üç konu kaleme alınırken *Usûlu Fıkıhtan Bazı Mebâhis* başlıklı defterde "İstishâb" ve "Tahsîs" konuları işlenmektedir.[142]

2. Boşnak alimi Hüseyin Cozo'nun bazı görüşlerine itiraz mahiyetinde kaleme aldığı üç makalesi daha bulunmaktadır. "Glasnik Mecmuası Müdüriyet-i Âliyesine, Semahatlı Hacı Reis Efendi'ye, Riyaset Müşaviri Hacı Hüseyin Cozo Efendi'ye", "Bir Âyet-i Kerîme'nin Glasnik Dergisinde Yazılmış İndî ve Hakikata Tercüman Olmayan Bir Tefsiri Münasebetiyle Bir Cevap" ve "Teşkilât-ı Dîniyyemizin Şûrâ-i Âlîsi Reis-i Muhteremi Hamdi Çemerliç Beyefendiye" başlıklı makalelerden sonuncusu Ahmed Davudoğlu tarafından *Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri* adlı eserinde iktibas halinde neşredilmiştir.[143]

3. Dördüncü grup çalışmalarında Makedonya Arşivi (Arhiv na SRM) ve Makedonya Milli Tarih Enstitüsü'nde (İnstitut za Nacionalna İstorija vo SRM) uzman olarak atandığı dönemlere ait çalışmaları yer almaktadır.

Turski Dokumenti za Istorijata na Makedonskiot Narod (Makedon Halkının Tarihine Dair Türkçe Belgeler, III, Skopje 1969). "Arhiv na Makedonija, Serija Prva: 1607-1699" adı altında çıkan Makedonca neşriyat serisinde Metodija Sokolovski, Arif Starova, Vančo Boskov gibi müellifler arasında Kemal Efendi'nin adı Kemal Iljazi olarak geçmektedir. Aleksandar Matkovski ile birlikte Makedonca kaleme aldığı makalelerinin başlıcaları da şunlardır:

---

[142] Muhammed Aruçi, *Şiirlerim*…., s. 51-52. Muhammed Aruçi'nin özel kitaplığında bulunan bu defterlerin bir kısmı Muhammet Aruçi'nin vefatından sonra bu çalışmaya kaynaklık edebilmesi için tarafımızdan alınmıştır.

[143] Ahmed Davudoglu, *a.g.e.*, s. 305-311.

Aleksandar Matkovski - Kemal Aruçi, "**Makedonija vo Hronikata na Mehmed Raşid-Efendi"** (Mehmed Râşid Efendi'nin Kroniğinde Makedonya). *Glasnik na Institut za Nacionalna Istorija*, XIX/1 Skopje 1975, s. 235-260.

Aleksandar Matkovski - Kemal Aruçi, "**Makedonija i Sosednite Oblasti vo Hronikata na Solak Zâde (1373-1633)**" (Solakzâde'nin Tarihinde Makedonya ve Etrafındaki Bölgeler). *Glasnik na Institut za Nacionalna Istorija*, XIX/3 [Skopje 1975], s. 233-260.

Aleksandar Matkovski - Kemal Aruçi, "**Izvadoci od Dve Turski Hroniki za Makedonija i Sosednite Oblasti – Makedonija i Sosednite Oblasti vo Hronikata Tevârîh-i Âl-i Osmân na Asik Pasa Zâde od 1359 do 1466 Godina"** (Makedonya ve Etrafındaki Bölgeler Hakkında İki Türk Kroniğinden Seçmeler-1359-1466 Yılları Arasında Âşıkpaşazâde'nin Tevârîh-i Âl-i Osman Kroniğinde Makedonya ve Etrafındaki Bölgeler). *Glasnik na Institut za Nacionalna Istorija*, XXI/1 [Skopje 1977], s. 231-250)

Aleksandar Matkovski - Kemal Aruçi, **"Makedonija vo Silâhdar Tarihi na Fındıklılı Silâhdar Mehmed-Aga (1668-1694)"** (Fındıklılı Silâhdar Mehmed Ağa'nın Silâhdar Tarihi adlı eserinde Makedonya), *Istorija-Spisanie na Sojuzot na Drustvata na Istoričarite na SR Makedonija,* XIII/2 [Skopje 1979], s. 137-160.

Aleksandar Matkovski - Kemal Aruçi, **"Makedonija vo Turskata Hronika Tâdzu't-Tevârîh od Hodza Sadudin-Efendi (1361-1520)"** (Hoca Sâdeddin Efendi'nin Tâcü't-Tevârîh adlı eserinde Makedonya), *Glasnik na Institut za Nacionalna Istorija*, XXIII/2-3 [Skopje 1979], s. 203-233.

Aleksandar Matkovski - Kemal Aruçi, **"Makedonija i Sosednite Oblasti vo Hronikata Bedâiu-l-Vekâi' od Kodza Husein (1328-1491)"** (Koca Hüseyin'in Bedâyiu'l-vekâi' adlı eserinde Makedonya ve etrafındaki bölgeler), *Istorija-Spisanie na Sojuzot na Drustvata na Istoričarite na SR Makedonija*, XV/2 [Skopje 1978], s. 137-176.

Aleksandar Matkovski - Kemal Aruçi, **"Nekolku Vakafnami i Berati za Gostivar i za s. Vrapçişte",** (Gostivar ve Vrapçişte Hakkında Birkaç Vakıfnâme ve

Berat**),** *Muzejski Glasnik na İstoriskiot Muzej na Makedonija,* no:4, Skopje 1979, s. 59 – 67.

Stefan Piperkovski ile beraber hazırladıkları eserde, **"Tursko Voeno Zname od Vtorata Polovina na XIX Vek"** (19. Yüzyıl İkinci Yarısında Türk Askeri Sancağı) başlıklı makalesi, *Glasnik INI,* XX/2, Skopje 1976, s. 179 – 184; *Turkologischer Anzeiger (TA4),* nşr. İnstitut für Orientalistik der UniversitätWien, (Wien 1978), s. 160 (1876).

Đorđe Miljkoviç – Kemal Aruçi, **"Nekolku nadgrobni spomenici na kulturata od vremeto na Osmanlisko–Turskata vlast vo Makedonija"** (Osmanlı–Türk Kültürü Hakimiyeti Dönemine ait Birkaç Mezar Taşı", *Muzejski Glasnik na İstoriskiot Muzej na Makedonija,* no3, Skopje 1974, s. 101 – 106; *Turkologischer Anzeiger (TA4),* nşr. İnstitut für Orientalistik der UniversitätWien, (Wien 1978), s. 196 (2404).

3. ***Şiirlerim-*** Kemal Aruçi kaleme aldığı şiirlerini hayatının sonuna doğru *Şiirlerim* başlıklı bir defterde bir araya getirmeye başlamıştır. Ancak bunu tamamlayabilmek için ömrü vefa etmediğinden dolayı onun ölümünden sonra oğlu Muhammet Aruçi Kahire'de öğrenciliği sırasında şiirlerini bir araya getirme işlemini tamamlamıştır. Yugoslavya'da eskiye göre daha ılımlı bir döneme girildiği 1987 – 1990 yılları arasında bir kısım şiirleri Makedonya İslam Birliği yayın organı olan *El Hilal* dergisinde yayımlanabilmiştir. Uzun bir çalışmanın neticesinde Prof. Dr. Hasan Aksoy, Prof. Dr. İskender Pala, Prof. Dr. Metin Yurdagür, Prof. Dr. Mustafa Uzun, Doç. Dr. Muhammet Yelten ve Dr. İsa Kayaalp'in oluşturduğu İnceleme Heyeti'nden çıkan şiirler, kitap haline getirilerek 1999 yılında oğlu Muhammet Aruçi tarafından hazırlanan geniş bir mukaddime ile neşredilmiştir. Kemal Aruçi'nin şiirleri Mithat Hoxha tarafından Arnavutça'ya tercüme edilip 2000 yılında ***Vjershat e Mia*** başlığı altında yayımlanmıştır.

3.1.1. Kemal Aruçi'nin Şahsi Kütüphanesindeki Eserler

Kemal Aruçi'nin şahsi kütüphanesindeki eserlerin çoğu Makedonya Cumhuriyeti İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[144] Bu eserlerin listesi Makedonya'da son dönem bir Osmanlı aliminin istifade ettiği kaynaklar hakkında bir fikir vermesi bakımından önemlidir. Bahsi geçen eserlerden bazıları şunlardır:

1. ***Akaidü'n Nesefi Metni, Taftazânî Şerhi, Kestelli Hâşiyesi.***
2. ***Câmî,*** (ciltler halinde).
3. ***Ed-Dürer fi Şerhi Gurer,*** Molla Hüsrev, 2 Cilt.
4. ***Emsile,*** Davud el Karsî.
5. ***Emsile Şerhi***, Köse Efendi.
6. ***Er-Risâlet-ül-Vad'iyyet-il-Adûdiyye,*** Ali Kûşî Şerhi, Hâfız Seyyid Haşyesi.
7. ***Er-Risâletü'ş-Şemsiyye,*** Ali b. Ömer el-Kâtibî el-Kazvînî.
8. ***Eş Şerh Ale'l Hidayeti fi'l Hikmet***
9. ***Hakikatı İslamiyye,*** (Anglikan Kilisesi'nin sualleri münasebetiyle kaleme alınmış bir eser).
10. ***Hâşiye-i Abdülgafur Ale'l-Câmi.***
11. ***Hâşiye-i Gelenbevî Ale'l Celâl.***
12. ***Hâşiye-i Kara Davud Alet-Tasavvurat,*** h. 1315.
13. ***Haşiyetü'l-Kefevi Ala Haşiyeti'l-Lari Fi İlmi'l-Hikme,*** Muhammed El-Kefevi.[145]
14. ***Hâşiye-i Seyyid Ali Alet-Tasavvurat.***
15. ***Hâşiye-i Siyalkûtî Ala Hâşiye-i Abdülgafur Ale'l-Câmi.***
16. ***Hâşiye-i Siyalkûtî Ala Tasdîkât.***

---

[144] "Kemal Aruçi" bölümünde bu kitaplara ulaşmak mümkün olmaktadır. Yeni ve eski olmak üzere Arapça, Türkçe, Osmanlıca, Arnavutça, Boşnakça ve İngilizce çok sayıda eserin bulunduğu söz konusu kütüphanenin kuruluşunda önemli rolü bulunan Muhammed Aruçi, babası Kemal Aruçi'nin şahsi kütüphanesindeki eserleri de bu kütüphaneye bağışlamıştır. Eserlerin çoğuna ulaşmış olsak da bazılarına bakımı yapılmadığından erişim mümkün olmamıştır. Ayrıca kütüphaneyi ziyaret ettiğimizde yerli ilim adamlarına ait eski eserlerin gruplar halinde bu kütüphaneye bağışlama geleneğinin devam ettirildiğine de şahit olmuştuk.

[145] Bu eser Muhammed Aruçi'nin şahsi kütüphanesinde bulunmaktadır.

17. ***Hâşiye-i Siyalkûtî Ale'l Mutavvel.***
18. ***Hâşiye-i Usâm alet- Tasavvurat,*** Siyalkûtî, İstanbul h.1307.
19. ***Kafiye.***
20. ***Kafiye Şerhi,*** Molla Cami.
21. ***Menâfiu'l-Ahyâr***, Mustafa b. Muhammed, İstanbul h.1203.
22. ***Menakıb,*** Şeyh Şemsuddin Ahmed b. Muhammed es-Sivâsî.
23. ***Metâliu'l Enzâr Ala Tevaliu'l-Envâr.***
24. ***Miratül Usul fi Şerh-ı Mirkatül Vüsul,*** Molla Hüsrev.
25. ***Mizanu'l İntizam***, Ali el-Bursevî, h.1306.
26. ***Muhtasaru'l-Meani,*** Sadeddin Et-Taftazânî, İstanbul h.1307.
27. ***Muribu'l-Kâfiye,*** Hüseyin b. Ahmed Zeyni Zade, h.1273.
28. ***Mutavvel Ale't Telhîs,*** Teftâzânî.
29. ***Mültekâ.***
30. ***Mültekâ El-Ebhur,*** El-Halebî.
31. ***Risale Ala İstiareti'l İsam,*** Müftîzâde.
32. ***Risâletül-imkân***, Fadıl Gelenbevî.
33. ***Risaletu'l Velediyye,*** Seyyid Abdulvehhab El-Amedi.
34. ***Risaletu't Tevdîh.***
35. ***Risaletu's Sagâir ve'l Kebâir.***
36. ***Seyfü'l-Gullâb Şerh Muġni't-Tullâb***, Edirne Müftüsü Fevzi Efendi.
37. ***Şerh-ı Alaka – Hâşiye-i Cedide.***
38. ***Şerh-ı İsagoji,*** Fenari.
39. ***Şerhu'l Emâlî,*** Aliyyü'l-Kârî.
40. ***Şerhu'l İstidlâliyye,*** Mağnisâvî.
41. ***Şerhu'l Menâr,*** İbn Melek.
42. ***Şerhu'ş-Şafiye.***
43. ***Şerhu Ta'lim'ül Müteallim Fi Tarikatü't Teallüm,*** Osman Pazari.
44. ***Tahrîrü'l-kavâ'idi'l-mantıkıyye fî şerhi'r-Risâleti'ş-Şemsiyye***, Kutbüddin er-Râzî'nin Er-Risâletü'ş-Şemsiyye Şerhi (Ali b. Ömer el-Kâtibî el-Kazvînî).
45. ***Takriru'l-Mirat,*** Hoca Mustafa Efendi El-Vodini, İstanbul 1297.
46. ***Talikat – Hâşiye-i Siyelkûti (Hayâlî),*** Ziyauddin Şeyh Halid El Bağdadî.

47. ***Tasavvurat ve Tasdikat.***
48. ***Telhisul Esas.***
49. ***Teshilu's Sarf,*** İbrahim b. İsmail, İstanbul 1317.
50. ***Tavaliu'l Mulûk,*** 1328.
51. ***Zübdetü'l-Efkâr***, Siyalkûtî, (Teftâzânî'nin eserine Hayâlî'nin hâşiyesi üzerine bir haşiyedir.)

3.1.2. Kemal Aruçi'nin Müellif ve Eserlere Yaptığı Atıflar

Kemal Aruçi, *"Akaid ve Kelam Ders Notları"*nda bazen esere bazen ise eser adı zikretmeden müellifin ismi üzerinden atıf yaptığı görülmektedir. Bunları tespit etmenin, müellifin bu notları kaleme alırken yararlanmış olduğu kaynakları belirlemek hususunda bize bir fikir vereceği kanısındayız. Bu sebeple misal teşkil etmesi bakımından sıkça bahsi geçen birkaç kaynağı zikretmek isteriz:

1. Ebû İshâk el-İsferâyînî (ö. 418/1027)[146]

2. İmâmü'l Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085)[147]

3. Gazzâlî (ö. 505/1111) ismi üzerinden yapılan atıflar[148]; *El Munkiz mined-Dalâl* isimli eserine yapılan atıf.[149]

4. Fahreddîn er-Râzî (ö.606/1210)[150]

5. Nasîruddin Tûsî (ö. 672/1274)[151]

6. Adûdiddin İci (ö. 756/1355)'ye Kadı Adud [152]olarak atıf yapıldığı gibi, Sahibu'l *Mevâkıf* terkibiyle de atıf yapılmaktadır.[153]

---

[146] "Hz. Ali ve Hz. Muaviye Meselesi".
[147] "Marifetullah"; "Sıfatullah".
[148] "Âlemin Kıdemi Meselesinde Felasifenin İstidlaline Mütekelliminin Vermiş Olduğu Cevaplar"; "Marifetullah"; "Sıfatullah".
[149] "Rü'yetullah".
[150] "Sıfatullah".
[151] "Esasat-ı Sabık Üzerine Muhakkık Tûsî'nin Mezheb-i Felasifede Yaptığı Tahlil ve Tercih".
[152] "Marifetullah"; "İradetullah".
[153] "Marifetullah".

7. Sa'duddîn Teftazânî (ö. 792/1390)[154] *Makâsıd* şârihi ifadesi ile anıldığı gibi *Şerhu'l Makâsıd* [155] isimli eseri ile *Telvihu't Teudih*[156] eserine de atıf yapılmaktadır.

8. Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 816/1413)'ye *Mevâkıf* şârihi[157], Şârih Allâme-i Cürcânî[158], Şârihu'l Fâdıl ifadeleri ile atıf yapıldığı gibi, *Şerhu'l Mevâkıf* [159]isimli eserine de atıf yapılmaktadır.

9. Hayâlî (ö. 875/1470)[160]

10. Devvânî (ö. 908/1502)[161]; Şârih Devvânî[162].

11. Gelenbevî (ö. 1205/1791)[163], Muhsin-i Fâdıl Gelenbevi ifadesi ile[164] de atıf yapılmaktadır.

12. Siyâlkûtî (ö. 1067/1657), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Mevâkıf*[165] şeklinde atıf yapıldığı gibi adı zikredilerek de atıfta bulunulmaktadır.

Zikri geçen eserlere kabaca bir bakış bile Kemal Aruçi'nin Osmanlı Kelâm ilmi geleneğinin esaslı bir takipçisi olduğunu göstermektedir. Aruçi kelamcılara "Mütekellimin, Maturîdî, Eşaire" diye atıfta bulunduğu gibi bazen hepsini "Ehli Sünnet" olarak ifade ettiği görülmektedir. Ayrıca Kerramiye ve Mu'tezile gibi "dalalet ehli" addettiği fırkaların görüşlerinin yanı sıra, antik Yunan filozoflarından Aristo ve İslam filozofları Kindi, İbn Sina, İbn Rüşd ve Farabi'nin görüşlerini de aktardığı görülmektedir.

---

154 "İmam Hüseyin ve Yezid Meselesi", "Sıfatullah".
155 "Adem a.s.".
156 "Şefaat".
157 "El-Ba'su Ba'd El-Meut", "Sıfatullah".
158 "Sıfatullah".
159 "Adem a.s.", "Marifetullah".
160 "Şefaat".
161 "Âlemin Kıdemi Meselesinde Felasifenin İstidlaline Mütekelliminin Vermiş Olduğu Cevaplar"; "Marifetullah".
162 "Sıfatullah".
163 "Âlemin Kıdemi Meselesinde Felasifenin İstidlaline Mütekelliminin Vermiş Olduğu Cevaplar"; "Sıfatullah".
164 "Sıfatullah".
165 "Âlemin Kıdemi Meselesinde Felasifenin İstidlaline Mütekelliminin Vermiş Olduğu Cevaplar".

3.1.3. Boşnak Alimi Hüseyin Cozo'ya Yöneltmiş Olduğu İtirazlar

1912 Gorajde doğumlu Boşnak asıllı âlim ve fikir adamı Hüseyin Cozo, 1928 yılında Saraybosna Atmeydanı Medresesi'nden, 1933 yılında da Saraybosna Kadılık Yüksek Okulu'ndan mezun olduktan sonra kısa bir süre din öğretmenliği yamış, akabinde eğitimi için Vakıflar Müdürlüğü tarafından Ezher Üniversitesi'ne gönderilir. Külliyetü'ş-şerîa'dan mezun olup 1940 yılında geri döndüğünde önce Arapça öğretmeni daha sonra Yugoslavya Diyanet İşleri Başkanlığı dinî eğitim sorumlusu olarak görevlendirilmiştir. II. Dünya Savaşı esnasında 1943 yılında kurulmuş olan SS savaş bölüğünde aktif olarak yer alması nedeniyle savaştan sonra yeni iktidar tarafından devlet düşmanı ilan edilip, beş sene hapis cezasına çarptırıldıktan sonra serbest kaldığında mesleğini icra etmesine izin verilmez. 1950-1960 yılları arasında değişik memuriyetlerde çalışmış olan Hüseyin Cozo, 1960 yılında Yugoslavya Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Eğitim müdürü görevine tayin edilir.[166]

Hayatının sonuna kadar ifa etmiş olduğu müdüriyet görevinin yanı sıra 1964-1977 yılları arasında Bosna Hersek İlmiyye Meclisi'nin başkanı, kurumun çıkarmakta olduğu *Takvim* isimli yıllığın uzun bir süre başyazarı ve sorumlu yazı işleri müdürü, 15 günde bir çıkarılan *Preporod* dergisinin 1970-1972 yılları arasında başyazarı ve sorumlu yazı işleri müdürü, 1976-1978 yılları arasında da sadece sorumlu yazı işleri müdürü görevini üstlenmiş bulunmaktaydı. Bunun dışında Bosna Hersek kültürü ile ilgili kitapların yayınlanmasında önemli katkıları olduğu gibi gençlere yönelik verdiği konferanslarla da kimlik bilincinin korunması ve müslümanlık şuurunun güçlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca 1977 yılında faaliyete başlayan Saraybosna İlâhiyat Fakültesi'nin kurucuları ve hocaları arasında da yer almaktaydı.[167]

---

[166] Muhammed Aruçi - Mustafa Hasani, "Hüseyin Efendi, Cozo", *DİA,* XVIII, Istanbul 1998, s. 543-544.

[167] Hüseyin Cozo ile ilgili Türkiye'de yapılmış olan çalışmalar: Hüseyin Rizai, *Hüseyin Cozo ve İslami Modernist Düşüncenin Yugoslavya'ya Yansıması,* (Marmara Üniv. SBE, Din Sosyoloji Anabilim Dalı Y. L. Tezi), İstanbul 2002; Hanifed Kajkus, *Bosna-Hersek'te Tefsir Çalışmaları ve Hüseyin Cozo Efendi Örneği,* (Uludağ Üniv. SBE, Tefsir Anabilim Dalı, Y. L. Tezi), Bursa 2012.

Dinî hayatı organize eden kurumlarda önemli bir yer edinen Hüseyin Cozo, dinî, kültürel ve sosyal olayları yorumlamasında modernizmin etkisinde kalarak, Kur'an ayetlerini modern çağın ve bilimsel verilerin ışığında yeniden yorumlamaya çalışan Cemâleddîn Efgânî, M. Abduh, M. Reşîd Rıza, Muhammed Mustafa Merâgî, Muhammed İkbal ve Mahmûd Şeltût gibi alimlerin görüşlerinden etkilenmiş ve bu ekolün fikriyatını yaymaya çalışmıştır. Ezher'deki talebeliği sırasında Efgânî ve Abduh'un talebeleri olan Mustafa Merâgî, Şeyh Şeltût ve M. Reşîd Rıza'dan ders aldığını ve bundan onur duyduğunu ifade etmiştir.[168] Bununla beraber Cozo, özellikle *Glasnik VİS* dergisinde uzun süre düzenlemiş olduğu "Okuyucu Soruları ve Bizim Cevaplarımız" isimli köşesinde yayınlamış olduğu görüşlerinden dolayı tenkit edilmiş hatta kendisinin bildirdiğine göre okuyuculardan yetkili makamlar tarafından tekfire muhatap kılınması gerektiğini bildiren mektuplar dahi almıştır.[169]

Hüseyin Cozo, içtihadın yeniden canlanması, körü körüne taklidin, eski şablon ve formların reddedilip zamanın ihtiyaçlarının belirleyici olacağı bir anlayışı savunmuştur.[170] Dini "aklileştirme"yi ya da dönemin sadece his ve tecrübe ile sınırlandırılan bilimsel verilerine uygun hale getirmeyi görev edinen Hüseyin Cozo'nun, geleneksel ulema tarafından eleştiriye tabi tutulan başlıca düşüncelerinden biri, **"Hz. İsa'nın Nüzûlü**" meselesidir.

Hüseyin Cozo'nun takipçisi olduğu Abduh ekolü ve hocası Mahmut Şeltut'a göre Hz. İsa'nın ref'i cismani değil de manevi bir şeref ve yüceltmedir. Maide suresinin 117. ayetinde geçen *teveffeytenî* kelimesi apaçık bir şekilde ölümü ifade etmektedir. Ona göre Kur'an-ı Kerim'de Hz. İsa'nın gökyüzüne kaldırıldığına dair delil bulunmamaktadır. Hz. İsa yeryüzünde ölmüş; gökyüzüne de ruhu yükseltilmiştir. Hz. İsa'nın cismani ref'i sabit olmadığından kıyamete yakın nüzulü de söz konusu olamaz.[171]

Bu anlayışın etkisinde kalarak Hz. İsa'nın nüzulünü reddeden Hüseyin

---

[168] Husein Đozo, "Vrijeme obnavljanja İslama", *Preporod,* br. 25 (200) Decembar 15-31, Sarajevo 1978, s. 5.
[169] Husein Đozo, *Fetve (pitanja i odgovori),* Publik press, Belgrad 1996, 120.
[170] Hüseyin Cozo, Türkiye'de yapılmış Yüksek lisans çalışmalara
[171] Mahmut Şeltut, *El Feteva*, Kahire 1995, s. 59-82.

Cozo'ya göre de, Hz. İsa'nın dönüşünü beklemek halkı, nihai zafer sonucuna dayandırılan ve bugünün şartlarında da sürdürülebirliğini yitirmiş olan boş bir umudun gölgesinde uyutmak anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu inanca şiddetle karşı çıkmaktadır.[172]

Geleneksel ulema Cozo'ya karşı görüşlerini serdederlerken son Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendiye dayanmaktadırlar. Mektup ve gazetedeki köşe yazıları vasıtasıyla sürdürülen bu karşılıklı polemiklerde Hüseyin Cozo, Mustafa Sabri Efendi'nin medrese geleneğinden geldiğini dolayısıyla yeni ihtiyaçlara cevap verebilecek bir donanıma sahip olmadığını ileri sürecektir.[173]

Hüseyin Cozo'nun itiraz edilen bir başka görüşü de Cuma hutbelerinin yerel dilde okunmasında ısrar etmesidir. Arap dilinde okunan hutbeleri komedi olarak niteleyecek kadar ileri giden Hüseyin Cozo, konuyu açıklarken uhrevi kazancın peşinde koşarken dünyevi yararın da ihmal edilmemesi gerektiğini söyleyecektir.[174]

Toplumsal konularda fetva vererek birçok yeniliğe imza atan Hüseyin Cozo'nun itiraz edilen görüşleri arasında zekat ve fıtır sadakasını toplamaya tek yetkili merci olarak İslam Birliğini göstermesi ve İslam Birliği'nin dışında yayınlanacak olan dini eserleri "yasadışı" olarak nitelemesinin yanı sıra geleneksel olarak yerleşmiş olan bazı uygulamaları da "din dışı" diye nitelendirmesi de bulunmaktadır.[175]

Cozo'nun görüşlerine itiraz eden alimlerin arasında yer alan Kemal Aruçi, karşı görüşlerini kaleme aldığı bir makale vasıtasıyla ifade etmiştir. Hüseyin Cozo'nun görüşlerini eleştirdiği bu 36 sayfalık bu makaleyi hem Osmanlı hem de Türk alfabesiyle yazıp yayınlanmak üzere *Glasnik* dergisine göndermiş ancak ne

---

[172] Хусеин Ризаи, "Исламска Модернистичка Мисла и Нејзиното Влијание На Западен Балкан", *Докторска Дисертација,* Универзитет Св. Кирил и Методиј Скопје, Институт За Национална Историја, Скопје 2014, s. 46.

[173] Hem Kemal Aruçi hem de başkaları ile yürütmüş olduğu yazışmaların bir kısmına Muhammet Aruçi'nin özel kütüphanesinde rastladık.Ayrıca bkz: Хусеин Ризаи, *a.g.t.*, s. 285.

[174] *A. e.*, s. 286.

[175] Kabirde ölüye telkin edilmesi, Mevlid okunma esnasında Peygamber efendimize hürmeten ayağa kalkılması, gayri müslimlerin iltizam ettiği kılık kıyafetin müslümanlar tarafından kullanılıp kullanılamayacağı meseleleri bunların arasında bulunmaktadır. Хусеин Ризаи, *gös. yer*.

yazık ki bu reddiye yayınlanmamıştır. Bununla yetinmeyen Kemal Aruçi hazırlamış olduğu reddiyenin birer kopyasını sırayla Reis Hacı Naim Efendiye, Hüseyin Cozo'ya, Gazi Hüsrev Bey Medresesi Müdüriyetine, Bosna Hersek Diyanet İşleri Riyasetine, Priştine Diyanet İşleri Riyasetine, Priştine Alaeddin Medresesi Riyasetine, Üsküp Diyanet İşleri Riyasetine, Titograd (Bugün Podgorica diye bilinmektedir) Diyanet İşleri Riyasetine ve Hüseyin Cozo'nun fikriyatının naşiri konumundaki bazı yazarlara da göndermiştir.[176]

Kemal Aruçi'nin sözü edilen makalelerde Hüseyin Cozo'ya yöneltmiş olduğu başlıca eleştirisi, Cozo'nun hakk mezheplere iltifat etmeyip kendisini mezhepler üstü bir müctehid olarak sunması, kendi ictihadına bağlı kalarak görüşler ileri sürmesidir.

Gerçi mezhep görüşlerine itibar etmeme ve mezhepler üstü tavır sergileme 19. yüzyılda bazı yenilikçi alimlerin öncülüğünde ortaya çıkan umumi bir tavırdır. Fıkıhta başlatılmış olan içtihat hareketlerine paralel olarak kelamda da taklidi terk edip tenkit ve tercih anlayışı yerleştirmeye çalışarak yeni fikirlere zemin hazırlanması hedeflenmekteydi.[177] Hüseyin Cozo'nun görüşlerinin bu bağlamda değerlendirmesinden dolayı Kemal Aruçi, onun bir müctehid değil aksine *"alelâde bir mukallid"* olduğunu, içtihada yetkin olmadığını ve müctehidleri muhakeme salahiyeti de bulunmadığını ifade etmektedir. [178]

Hüseyin Cozo'nun bu tavrının Kur'an-ı Kerim'i tefsir etme anlayışına da sirayet etmiş olması ayrıca bir itiraz sebebi olmuştur. Selef ve halefin görüşleriyle sınırlı kalmayarak Kur'an-ı Kerim'in zamanın anlayışına göre felsefî bir uslup ile

---

[176] "Glasnik Mecmuası Müdüriyet-i Âliyesine, Semahatlı Hacı Reis Efendi'ye, Riyaset Müşaviri Hacı Hüseyin Cozo Efendi'ye" büyük boy 20 sayfadan ibaret 12 Ağustos 1974 tarihli makale, Hüseyin Cozo poşetinde İSAM; Konu ile ilgili bilgileri yine Kemal Aruçi tarafından kaleme alınmış 01.06.1976 tarihli "Teşkilât-ı Diniyemizin Şurâ-i Âlisi 'Vrhovni Sabor' Reis-i muhteremi Hamdi Kemerlik Beyefendiye" başlıklı mektupta görmek mümkün olmaktadır. Muhammet Aruçi'nin özel kütüphanesinde bulunan mektup araştırmalarımız esnasında eşi tarafından bize teslim edilmiştir. Yine söz konusu mektup Ahmed Davudoğlu tarafından iktibas halinde neşredilmiştir. Bkz: Ahmed Davudoğlu, *Dini Tâmir Davasında Din Tahripçileri,* Bedir Yayınevi, İstanbul 2015, s. 305-311.

[177] Daha fazla bilgi için bkz: M. Sait Özervarlı, *Kelamda Yenilik Arayışları,* İstanbul 2008, s. 147.

[178] M. Sait Özervarlı, *a.g.e., s.*306.

tefsir edilmesi gerektiğini savunan ve de tefsir etmeye çalışan [179] Hüseyin Cozo'ya itiraz eden Kemal Aruçi'nin tenkitleri başlıca şu noktalarda toplanmaktadır.

Aklî mülahazalara yer veren Kur'an-ı Kerim tefsirlerinin daha önce de yapıldığını zikreden Kemal Aruçi, bir ayeti örnek göstererek onun tefsirinde girişilen felsefî tahlilleri hatırlatmaktadır.

Kemal Aruçi, Kur'an-ı Kerim'in tefsiri konusunda öncekilerin bütün gayretlerini sarfettiklerini, zamanlarında bu konuda ne kadar yapılacak ne varsa yapıldığını savunmaktadır. Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'in tefsiri yapılırken bunların görmezden gelinemeyeceği gibi Kur'an-ı Kerim'in çağdaş yorumu, sadece bir kişinin yapabileceği bir iş değil, bütün İslam aleminde her alanda yetişmiş tecrübeli uzmanlardan oluşmuş geniş bir heyetin gerçekleştirebileceği ortak bir çalışma ile yapılabileceği görüşündedir. Ancak yine de kıyamete kadar gelecek ulemanın bile Kur'an-ı Muciz'in derinliklerine inemeyeceğini ifade etmektedir.[180]

İtikadi konuları bile akıl süzgecinden geçirmekten geri durmayan Cozo'nun reddedilen bir diğer görüşü de altı olarak bilinen imanın şartlarını (mü'menun bih) Âl İmran suresinin 113. ayetine dayandırarak üçe indirmesidir.[181]

Ehl-i kitabın ahiretteki durumu içerisinde mütalaa edilen bu konu da Hüseyin Cozo mümin olmanın şartı olarak Allah'a, ahirete imanı ve ahlaklı olmayı yeterli görmektedir. Ona göre Allah'a ve ahiret gününe iman edip iyi bir ahlaka sahip olan ister Müslüman ister Yahudi isterse Hristiyan olsun kurtuluşa erenler zümresindedir.

Hüseyin Cozo'nun yayınlamış olduğu makalelerinde Yahudi, Hristiyan, Müslüman ayırımının formalite icabı olduğunu, inançlar arasında hiçbir farkın bulunmadığını, dolayısıyla iman ve necat için "Lâ ilâhe illallah" demenin yeterli olacağının savunulduğuna dikkat çeken Kemal Aruçi, bu görüşlerin ancak

[179] Kur'an-ı Kerim'in ilk üç cüzünün Boşnakça'ya tercüme ve tefsir edilişine önayak olmuştur. Kur'an ayetleri heyet tarafından tercüme edilirken tefsir kısmını kendisi üstlenmiştir. Esas gaye Kur'an'ın tamamının tercüme ve tefsir edilmesi ancak bunu gerçekleştirmesine ömrü vefa etmemiştir. Daha fazla bilgi için bkz: Muhammed Aruçi – Mustafa Hasani, *a.g.md*, s. 544.

[180] "Teşkilât-ı Diniyemizin Şurâ-i Âlisi…"; Ahmed Davudoğlu, *a.g.e.*, s.306.

[181] "Prijevod Kur'ana sa Komentarom" (Kur'an'ın tefsirli tercümesi) *Glasnik VIS*, (XXXVII/11-12 [1974], s. 461-464)

Müslümanları dinlerinden koparmak gayesiyle yazılabileceğini ifade etmektedir. [182]

Mektuptan anlaşılan o ki, Kemal Aruçi'nin Hüseyin Cozo'ya itiraz etmesi onun bireysel görüşlerinden çok, bu görüşlerin Yugoslavya Müslümanları tarafından en çok okunan Diyanet İşlerinin resmi yayın organı durumundaki yayınlarında yer alan ve geniş kabul gören görüşler olarak sunulmuş olmasından duyduğu rahatsızlıktan ileri gelmektedir. Sözkonusu yazıların topluma faydadan çok zarar getirdiğini söyleyen Kemal Aruçi, dönemin Diyanet İşleri Başkanlığı makamından da bu tür yayınlara bir sınırlama getirilmesini talep etmiştir.[183]

3.2. Eğitimci Olarak Kemal Aruçi

Bir ilim adamı olarak Kemal Aruçi, hayatını ilmî araştırmalara adamakla birlikte bu birikimin yaygınlaştırılması ve özellikle kendi nesline yabancı kadroların yetiştirilmesine süratle devam edildiği bir süreçte, sahip olunan ilmî geleneğin yeni nesillere aktarılmasını sağlamanın ne denli önemli olduğunun bilincindeydi. Dolayısıyla hayatını incelediğimizde bu bağlamda yürütmüş olduğu çalışmalarının mana ve ehemmiyeti daha iyi anlaşılmaktadır. [184]

1944 yılında Meddah Medresesi'nden mezun olan Kemal Aruçi, akabinde doğum yeri olan Vrapçişte köyüne dönmüş ve Yeni Cami avlusunda, 1944-1946 yılları arasında faaliyet gösterecek olan bir medrese yaptırıp talebe okutmaya başlamıştır. Klasik metodlarla eğitim veren bu kurumun eğitim-öğretim faaliyetlerini, Hocası Fettah Efendi'nin danışmanlığı ve refakatinde yürütmekteydi.[185] Ancak 1946 yılında diğer birçok dinî müesseseler ve medreseler

---

[182] Bir Âyet-i Kerîme'nin Glasnik Dergisinde Yazılmış İndî ve Hakikata Tercüman Olmayan Bir Tefsiri Münasebetiyle Bir Cevap" büyük boy 36 sayfadan ibaret 15.05.1975 tarihli makale, Dokumentasyon poşetinde İSAM; Bu düşünce biçiminin sakıncaları hakkında daha fazla bilgi için bkz: Muhammet Altaytaş, *Kur'an-ı Kerim'de Ehl-i Kitap – İtikadî Açıdan Yahudilik ve Hristiyanlık,* Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016.

[183] "Teşkilât-ı…."; Ahmed Davudoğlu, *a.g.e.,* s.307.

[184] Sözkonusu dönemde sadece idarî bağlar değil ilmî, edebî ve kültürel bağlar da inkıtaya uğramış olduğu için yeni nesillerin yetiştirilmesinde bu geleneğin unutturulmaması için bireysel gayretlerden başka çare görünmemektedir.

[185] Hocasına yazmış olduğu mektubundan bu tür bir görüş alışverişi olduğunu öğrenmekteyiz. Mektup oğlu Muhammed Aruçi'nin özel kitaplığında bulunmaktadır.

gibi bu kurumun da rejime aykırı bulunduğu gerekçesiyle eğitim faaliyetlerine son verilmiştir.

Eğitim faaliyetlerini cezaevinde tutuklu bulunduğu süreçte de sürdürür. Şöyle ki; hocalık yaptığı cezaevindeki kurslarda okuma yazma bilmeyen mahkumlar, üç aylık süre içerisinde hem okumayı öğrenmekte hem de ailelerine mektup yazabilecek seviyeye ulaşmaktaydılar.[186]

Meddah Medresesi'nin kapatılması nedeniyle eğitimi yarım kalmış talebelerden Vrapçişteli Hafız Cavit, Toplicalı Hafız Şuayb ve Nimetullah Kurtiş eğitimlerini tamamlamak üzere Kemal Aruçi'nin evinde vermiş olduğu derslere katılmışlardır.

Aruçi, her cuma vermiş olduğu vaazlarla toplumun dinî, millî, sosyal ve kültürel sahalarda aydınlanma faaliyetlerine[187] ilaveten Osmanlı'da rastladığımız "Ulema Evleri"[188] geleneğini de başarıyla sürdürmüştür. Şöyle ki; haftanın belli gecelerinde, yatsı namazının akabinde Kemal Aruçi'nin kendi evinde veya dostlarının evlerinde cemaatin önde gelenleri ile bir araya gelerek dini-toplumsal meseleler mütalaa edilmekte, halkın bu konularda bilgilenmesi ve şuurlanması sağlanmaktaydı.[189]

1967–1977 yılları arasında yine kendi evinde özel bir sınıf oluşturarak iki nesil öğrenci yetiştirmiştir. Klasik metodlarla eğitim veren bu ilim yuvasının "çalıştığı kuruma (M.C. Devlet Arşivi) eleman yetiştiriyor" düşüncesiyle rahat çalışmasına izin verilmiştir. Birinci nesil yedi, ikinci nesil ise beş öğrenciden oluşmaktaydı. Öğrencilerden dokuzu üniversite mezunu olup bunlardan dördü İslamî ilimlerde profesör ünvanını elde ederek farklı üniversitelerde görev almışlardır.

---

[186] Muhammed Aruçi, *Şiirlerim*…., s. 32.
[187] Zeki Gürel, *a.g.e.,* s. 18.
[188] Yahya Akyüz, *a.g.e.,* s. 93.
[189] Aktarılan bilgilere göre, bu geleneğin sadece doğum yeri olan Vrapçişte köyünde değil, civar bölgelere ziyarete gittiğinde de hayatiyet kazandırılmasına özen gösterilmekteydi. Sözgelimi Kalkandelen ziyaretlerinde, önceden haberdar edilen cemaatin yatsı namazından sonra Kalkandelen eşrafından gönül dostu ve aynı zamanda dönürü de olan Abdülaziz Baleza'nın evinde benzer toplantılar tertip edilmekteydi.

3.2.1. Kemal Aruçi'nin Talebeleri

1944 yılında kurmuş olduğu okulun kapattırılmış olmasına rağmen Kemal Aruçi, bu kutsal görevi ihmal etmeyecek ve şartların el verdiği her fırsatta talebe yetiştirme vazifesine devam edecektir. 1967 – 1977 yılları arasında kendi evinde tahsis etmiş olduğu bir odada klasik metotlarla eğitim vererek iki nesil öğrenci yetiştirmiştir. Burada *Emsile'*den başlayarak *Molla Camî* adıyla meşhur olan *el-Fevâidü'z-ziyâiyye* adlı esere kadar muhtelif İslâmî ilimleri okutmuştur. Talebelerinin birinci nesli yedi öğrenciden, ikinci nesli ise beş öğrenciden ibaretti.[190]

Bu öğrencilerinden **Adnan Seydini, Dilâver, Durmuş İbrahimi** ve **Yâkup** bugün farklı meslekler icra etmektedirler. Talebelerinden **Bünyamin Seydini** Priştine Üniversitesi Makine Mühendisliği Fakültesi'nden mezun olup çalışma hayatına İsviçre'de bir fabrikada müdür olarak devam etmiştir. Saraybosna Üniversitesi Şarkiyat bölümünden mezun olan ve eğitim için bir süre Mısır'da da bulunan **Yusuf Seydini** ve Üsküp Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi'nden mezun olan **Ümran İbrahimi** 1986 yılında Kalkandelen–Üsküp otoyolunda elim bir trafik kazasında hayatlarını kaybetmişlerdir. Ezher Üniversitesi İslam Hukuku Fakültesi mezunu **Sami Seyfula** Vrapçişte Hacı Ahmed Camii'nde imam ve vâiz olarak hizmet vermeye devam etmektedir. Yine Ezher Üniversitesi İslam Felsefesi Fakültesi'nden mezun olan Toplicalı Hâfız Şuayb Efendi'nin oğlu **Xhevat Mustafi** de Gostivar Müftülüğü Eğitim Müşaviri görevini ifa ettiği sırada ardından hizmet dolu yaşam bırakarak 2015 yılında Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.[191]

Akademik olarak profesör ve doçent ünvanına ulaşmış, eserleriyle ilim dünyasına önemli katkılarda bulunmuş, değişik üniversitelerde görev almış diğer dört talebesi hakkında da daha ayrıntılı bilgilere ulaşma imkanını elde ettik.

---

[190] Muhammed Aruçi, *Şiirlerim….,* s. 36.

[191] "Ndërroi jetë Referenti i arsimit fetar pranë Muftinisë së BFI – Gostivar, Prof. Xhevat ef. Mustafi", http://tv2.com.mk/2015/03/nderroi-jete-referenti-i-arsimit-fetar-prane-muftinise-se-bfi-gostivar-prof-xhevat-ef-mustafi/ 10.03.2015

3.2.1.1. Muhammed Aruçi

Kemal Aruçi'nin talebelerinden ve aynı zamanda küçük oğlu olan Muhammet Aruçi, 26 Eylül 1956 yılında Vrapçişte'de doğmuştur. Çalışkanlığı ve zekasıyla dikkatleri üzerine çekmeyi başaran Muhammed Aruçi, örgün eğitime devam etmesine rağmen babası Kemal Aruçi onun iyi bir dini eğitim alabilmesi için özel ihtimam göstermiş ve bütün gelişimi boyunca onu rahle-i tedrisinden eksik etmemiştir. İlkokulu Vrapçişte köyünde tamamlayan Muhammed Aruçi, liseyi Gostivar'da okumakta olduğu dönemde eşzamanlı olarak Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Medresesine de dışardan devam etmiştir. 1975 yılında Ezher Şeyhi Gazi Hüsrev Beg Medresesini ziyaret ettiğinde Muhammed Aruçi onunla tanışma imkanı bulmuş ve konuştuktan sonra eğitiminin devamı için Ezher'e davet edilmiştir.

Daha lise yıllarında camilerde vaaz anlatmaya başlayan Muhammed Aruçi, 1976 yılında Ezher Üniversitesi "Usûlüd-Din" Fakültesine kaydını yaptırıp 1979 yılında Fakülteden birincilik ile mezun olmayı başarmıştır. Master çalışmasını Kahire Üniversitesi Daru'l Ulum Fakültesine bağlı İslam Felsefesi Bölümünde "*Nûreddin es-Sâbûnî ve Ârâuhü'l-Kelâmiyye min Kitâbihi'l-Kifâye fi'l-Hidâye"* başlığı altında tamamlamıştır. 1986 yılında yüksek lisans çalışmasını tamamladıktan sonra tekrar memleketine hizmet vermek üzere geri dönen Muhammed Aruçi, Makedonya İslam Birliğinde görevlendirilerek cami vaazlarının yanı sıra İsa Bey Medresesinde hocalık ve Makedonya Cumhuriyeti İslam Dini Birliği'nin resmi yayın organı olan *El Hilal*'de de yazılar yayımlamaya devam etmiştir.

1989 - 1994 yılları arasında Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Kelâm Bölümünde Doç. Dr. Yusuf Şevki Yavuz danışmanlığında "*Abdülkahir el-Bağdâdî ve el-Esmâ ve's-sıfât"* başlıklı doktora çalışmasını başarıyla tamamlamıştır.

1995 yılında İslâm Araştırmaları Merkezinde (İSAM) Balkan maddeleri sorumlusu, müellif, mütercim ve redaktör olarak çalışmaya başlamıştır. İslam Ansiklopedisi'nin Balkan maddelerini hazırlayan Aruçi'nin gerek kelam alanı ile ilgili gerekse Balkanlar ile ilgili seksene yakın ansiklopedi maddesi bulunmaktadır.

2006 yılında Saraybosna'da Univerzitet u Sarajevu, Fakultet İslamskih Nauka (Sarajevo Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi) Kelâm Bilim Dalında Doçentlik ünvanını elde etmiştir. İslâm Araştırmaları Merkezinde çalıştığı yıllarda eşzamanlı olarak çeşitli üniversitelerde de ders vermeye devam etmiştir.

1996-2000 yılları arasında Marmara Üniversitesi, İlâhiyat Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü ve Kelâm Bölümünde Sözleşmeli Yabancı Personel statüsüyle Öğretim Üyesi görevini ifa etmiştir.

2005-2007 yılları arasında Bosna-Hersek Saraybosna Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Kelâm Bölümünde (Univerzitet u Sarajevu Fakultet Islamskih Nauka Sarajevo) Misafir Öğretim Görevlisi olarak bulunmuştur.

2007-2009 yılları arasında Kosova Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türkoloji Bölümünde yine Misafir Öğretim Görevlisi olarak bulunmuştur.

2013 yılından itibaren İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde Kelam Anabilim dalında Öğretim Üyesi görevine atanmış ve aynı sene profesör olmuştur.

Balkanlar'da İslam mirasının korunmasına yönelik birçok projeye imza atan Muhammed Aruçi, bunun yanında gerek bazı kaynak kitapların çevirisinde[192] vermiş olduğu emek ile gerekse katılmış olduğu ilmî konferans ve kaleme almış olduğu sayısız makale[193] ile bu alanda önemli hizmetler ifa etmiştir.

---

[192] Bizzat kendisinin tercüme etmiş olduğu eserler: 1. Cemal Çehayiç, "Bosna-Hersek'te Mevleviler" (Boşnakça'dan Türkçe'ye çeviri: Muhammed Aruçi), *Tasavvuf Kitabı* (Hazırlayan: Cemil Çiftçi), İstanbul 2003, s. 743-751; 2. Bekir Topaloğlu, "Mâtürîdî (Kelâma Dair Görüşleri)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2003, XXVIII, 151-157 (Arapça'ya çeviri: "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve ârâühü'l-kelâmiyye", *Kitâbü't-Tevhîd*, Beyrut 2007, s. 31-49. Arnavutça ve Bulgarca çevirisi olan bazı eserlerin redaksiyonunu da üstlenmiştir ki bunlar: 1. Beqir Topallogllu, *Gruaja në Islam*, Botim i Parë, Stamboll, 1997; Botim i Dytë i Rishikuar, Stamboll 2000. 2. Bekir Topaloğlu, *Fletë nga Historia Islame*, Botim i Parë, Istanbul, 1999; Botim i Dytë, Tiranë 2001. 3. Bekir Topaloğlu, *Hyrje në Kelâm*, Biblioteka Aruçi 1, Prishtinë 2002. 4. Bekir Topaloğlu, *Ekzistenca e Zotit*, Biblioteka Aruçi 2, Prishtinë 2002. 5. Bekir Topaloğlu, Yusuf Şevki Yavuz, İlyas Çelebi, *Bazat e Besimit në Islam*, Biblioteka Aruçi 3, Prishtinë 2002. 8. Esad Xhoshan, *Artikuj*, Biblioteka Aruçi 4, Shkup 2008. 9. Bekir Topaloglu, *Islamsko Bogoslovie* (Kelam) Vavedenie, Skopje 2009. Bkz: http://ilahiyat.istanbul.edu.tr/?p=7942

[193] Arapça, İngilizce Arnavutça, Bulgarca ve Makedonca gibi yabancı dillerde 18 makalesi olduğu gibi Türkçe de yayınlanmış 19 makalelesi bulunmaktadır. http://ilahiyat.istanbul.edu.tr/?p=7942.

Osmanlı sonrası Balkanlarda dini düşüncenin müdafasında önemli rolü bulunan hocası ve babası Kemal Aruçi'nin mücadelesinin ve fikriyatının delili ve kaydı mesabesindeki şiirlerini daha öğrencilik yıllarında bir araya getirip, *ŞİİRLERİM* başlığı altında 1999 yılında neşredilmesini sağlamıştır. Böylece fazla kayıt altına alınamayan bir dönem olarak bilinen bu dönemdeki bir eseri gün yüzüne çıkararak Balkanlarda Osmanlı sonrası gelişen İslamî Türk edebiyatına ve düşünce dünyasına katkıda bulunmuştur.

Yine aynı eseri Arnavut diline de tercüme ettirerek 2000 yılında *Kemal Efendi Aruçi-Vjershat e Mia* başlığıyla yayımlanmasını sağlamıştır.[194]

Prof. Dr. Bekir Topaloğlu ile birlikte Ebu Mansur el-Matüridî'nin *Kitâbü't-Tevhîd* adlı eserinin tahkikli neşrini yapmıştır. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin IV. (X.) yüzyılda kaleme aldığı *Kitâbü't-Tevhîd*, Mâtürîdiyye mezhebinin temel kitabı olup aynı zamanda birçok görüşün kaynağı olarak gösterilmektedir. İlâhiyat fakültelerinde Kelâm dersleri için önemli bir kaynak olan bu eser iki defa Ankara'da (2000, 2003) İSAM yayınları arasında ve bir defa da Beyrut'da (2007) neşredilmiştir. İran İslam Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı (Vezâret-i Ferheng ve İrşâd-ı İslâmî) tarafından tertiplenen "Yılın Kitabı" (Kitâb-ı Sâl) müsabakasında söz konusu eser, kelâm dalında yılın kitabı olarak seçilmiş ve 07 Şubat 2009 tarihinde düzenlenen ödül töreninde, "Kelâm dalında yılın kitabı" ödülü bizzat İran İslam Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Mahmûd Ahmedînejad tarafından kendilerine takdim edilmiştir.[195]

Yine 2011 yılında hazırlamış olduğu Nûreddin es-Sâbûnî'nin *el-Kifâye fi'l-hidâye* adlı eserinin tahkikli neşri yayınlanmıştır.[196]

Balkanlarda manevi bilincin canlandırılması ve ilmin yayılması konusunda önemli ilmî ve sosyal çalışmalara imza atan Muhammed Aruçi, 15.11.2013 yılında İstanbul'da tedavi gördüğü hastanede Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.

---

[194]Muhammed Aruçi, *Kemal Efendi Aruçi. Vjershat e Mia*, (terc. Mithat Hoxha), Shkup 2000.

[195] "Kitâbü't-Tevhîd İran'da Yılın Kitabı Seçildi" *İSAM BÜLTENİ,* YIL:6, S.26, Ocak Mart 2009, s.2.

[196] Nûreddin es-Sâbûnî, el-Kifâye fi'l-hidâye (tahkikli nşr. Muhammed Aruçi), *İSAM Yayınları* nr. 8, İstanbul- Beyrut 1432/2011.

3.2.1.2. Nasir (Halit) Hüseyni

Doç. Dr. Nasir Hüseyni de Kemal Aruçi'nin rahle-i tedrisinden geçen öğrencileri arasında yer almaktadır. 1956 Vrapçişte doğumlu olan Nasir Hüseyni, ilkokulunu doğum yeri olan Vrapçişte köyünde tamamladıktan sonra 1974 yılında Gostivar "Pançe Popovski" lisesinden mezun olur. Sağlam bir dini eğitime sahip olması onun da Muhammed Aruçi gibi düz lisenin yanı sıra, dışardan medrese eğitimine devam etmesini mümkün kılmıştır.

1975 yılında Priştine "Alauddin" Medresesi'nden mezun olan Nasir Hüseyni aynı yıl eğitimine devam etmek üzere Mısır'a gitmiştir. Ezher Üniversitesi "Usûlüd-Din" Fakültesi Akide ve Felsefe bölümünde kaydını yaptırıp, aynı bölümden 1980 yılında mezun olmuştur.

Yüksek lisans çalışmasını Kahire Üniversitesi Daru'l Ulûm Fakültesi'nde *"Felasife ve Mütekellimîn Arasındaki İhtilaf ve Ortak Noktalar: Eş'ariyye, Maturidiyye ve Mu'tezile"* başlığı altında 1988 yılında tamamlayarak doğup büyüdüğü topraklarda hizmet vermek üzere geri dönmüştür.

Uzun bir süre Vrapçişte Yeni Camii'nde imam-hatip görevinde bulunan Nasir Hüseyni, 1997 yılında Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, *"İbrahim Halebî ve Evrenin Yaratılış Meselesi"* başlıklı doktora çalışmasını sunmuştur.

Makedonya Cumhuriyeti İslam Birliği yayın organı olan *"El Hilal"*de birçok çalışması yayınlanan Nasir Hüseyni, halen Makedonya Cumhuriyeti İslâmî Bilimler Fakültesinde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

Evli ve iki kız bir erkek olmak üzere üç çocuk sahibi olan Nasir Hüseyni, doğum yeri olan Vrapçişte'de ikamet etmektedir.

3.2.1.3. Mehmet Zeki İbrahimi (İbrahimgil)

Kemal Aruçi'nin talebelerinden biri olan Prof. Dr. Mehmet Zeki İbrahimgil (İbrahimi), 1958 yılında Vrapçişte köyünde doğdu. Babası Hacı Ahmed Camii imamı Hâfız Câvit Efendi'dir. Öğrencilik yıllarında Kemal Aruçi'nin rahle-i tedrisine dahil

olan Mehmet Zeki, liseyi Gostivar'da bitirdikten sonra Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Bölümüne kaydını yaptırmıştır. 1983 yılında yine Ankara Üniversitesi "Kakandelen (Tetova) Harabati Baba (Sersem Ali Baba) Bektaşi Tekkesi" başlıklı yüksek lisans çalışmasını, 1989 yılında ise Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Sanat Tarihi bölümünde "Makedonya'da Türk–İslam Mimarisinde Görülen Duvar Süslemelerinden Örnekler" başlıklı doktora çalışmasını savunmuştur. 2006 yılında Üniversitelerarası Kurul tarafından Doçentlik belgesi 2012 yılında ise Profesörlük ünvanını elde etmiştir.

1986-1991 yılları arasında Makedonya İslam Birliği Kültür Müşaviri olarak görev yapan Mehmet Zeki, 1991-1992 yılları arasında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Sanat Tarihi Anabilim Dalında Misafir Öğretim Görevlisi; 1992 yılından itibaren Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümünde Öğretim Görevlisi olarak bulunmaktadır. Kültür ve Turizm Bakanlığı Ankara II Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu Üyeliğinin yanı sıra UNESCO Türkiye Millî Komisyonu Üyeliği görevini de yürütmektedir.

Balkan ülkelerindeki Osmanlı Kültür Mirası üzerine çalışmalar yürüten İbrahimgil, konu ile ilgili birçok eser hazırlayıp[197] ilmi makale kaleme almakla[198]

[197] *Balkanlar'da Osmanlı Şehirleri Eseri*, Balkan Ülkelerindeki Osmanlı Kültür Mirası Üzerinde Genel Bir Değerlendirme Ankara, Türkiye, T.C. Başbakanlık (2013); *Protection et Attractivé Des Centers Anciens.* Une Evulation Generale Sur Le Patrimoine Culturel Ottoman Dans Les Balkans Skopje, Macedonia.(2013); *Kimlikli ve Kişilikli Şehirler*, Mimar Sinan Uluslararası Proje Olimpiyatları, Türk Dünyası Mühendislik, Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Ankara, Türkiye (2012); *Centri i Periferije u Osmanskoj Arhitekturi*, Ponovo Otkrivanje, Nalkanskog Naselja. Jedan Osvrt Na Objekte Kompleksa Murad Reis-a na Rodosu Sarajevo, Bosnia i Hercegovina. CwHB. (2011); *Prof. Dr. H.Örcün Barışta'ya Armağan*, Girit ve Rodos Adalarındaki Osmanlı Eserleri Üzerine Bir Değerlendirme Ankara, Türkiye. (2009); *Konya Kitabı X, Ruçhan Arık - M. Oluş Arık'a Armağan*, Girit ve Rodos Adalarındaki Osmanlı Eserleri Üzerine Bir Değerlendirme,(2007); İbrahimgil M.Z., Konuk N.. (2006). *Kosova'da Osmanlı Mimarisi Eserleri Cilt 1 ve Cilt 2.* Kosova'daki Osmanlı Eserlerinin Envanter Projesi Yayını Ankara, Türkiye. TTK.; İbrahimgil M.Z., Konuk N.. (2006). *Kosova Meşhedi Sultan Murad Hüdâvendigâr Türbesi*, Sultan Murad Hüdâvendigâr Türbesi Restorasyon Projesi Ankara, Türkiye. TTK; İsen M., İbrahimgil M.Z, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası Gezi Rehberi*, Şehirlerin Osmanlı Mimari Eserleri Üzerinden Tanıtımı Ankara, Türkiye. A Turizm Yayınlar, (2005).; Turan Ö., İbrahimgil M.Z.. (2005). *Balkanlarda Osmanlı Mimarisinden Örnekler. Balkanlar'daki Osmanlı Eserlerinin Ülkeler ve Şehirlere Göre Kısaca Tanıtımı,* Ankara, Türkiye. TBMM Kültür Yayınları; (2003). *Balkan Türkleri ve Balkanlarda Türk Varlığı,* Balkanlardaki Kültür Mirasımızla İlgili Genel Bir Değerlendirme Ankara, Türkiye. ASAM; (2003). *Lise Sanat Tarihi I ve Lise Sanat*

birlikte gerek Türkiye Cumhuriyeti'nde gerekse Balkanlar'da Osmanlı dönemi tarihi eserleri koruma ve restorasyonu ile ilgili birçok projeyi de yürütmekle görevlendirilmiştir. Liseler için Sanat Tarihi ders kitabı da hazırlamış olan Mehmet Zeki İbrahimgil halen Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi ve Kültür ve Turizm Bakanlığı Ankara II Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu Üyesi görevlerini ifa etmektedir.

3.2.1.4. Galip Veliji

Kendisinde Kemal Aruçi'nin aydın bir nesil yetiştirme gayretlerinin bir diğer örneğini görme imkânı bulduğumuz Prof. Dr. Galip Veliji, Kemal Aruçi'nin sadece öğrencisi değil aynı zamanda kendisine bir ömür boyu yoldaşlık eden gönül dostu Veli Veliji'nin de torunu olmaktadır.

1960 Vrapçişte doğumlu olan Galip Veliji, temel eğitimini doğum yerinde aldıktan sonra üniversite eğitimi için o da diğer arkadaşları gibi Mısır'a gider. 1981-1984 yılları arasında el Ezher Üniversitesi Felsefe bölümünde eğitim gördükten sonra yüksek lisans çalışmalarına devam etmek üzere Ankara'ya gider.

Orta Doğu Teknik Üniversitesi Felsefe Bölümü'nde 1989 yılında yüksek lisans çalışmasını tamamlayan Galip Veliyi, 1994 yılında da doktora çalışmasını sunmuştur.

1995- 1997 yılları arasında Kuala Lumpur'da bulunan Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi Felsefe Bölümü'nde yardımcı doçent olarak görev yaptıktan sonra 1998-2000 yılları arasında aynı yerde doçent olarak öğretim üyesi görevini ifa etmeye devam etmiştir.

Tarihi II. Sanat Tarihi Ders Kitabı Ankara, Türkiye. Koza; (2002). *Prof.Dr.Haluk Karamağaralı Armağanı,* Makedonya'da Türk-İslam Mimarisi'nde Sembolik Motifler Ankara, Türkiye. (2002). *Prof. Dr. Sadık Tural Armağanı,* Balkanlarda Kültür Mirasımız Ankara, Türkiye; (2001). *Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı,* Üsküp'te Tabhaneli-Zaviyeli Camiler Kayseri, Türkiye. Yeni Türkiye Yayınları. http://www.websitem.gazi.edu.tr/site/mzeki/academic.

[198] Yabancı dil ve Türkçe olmak üzere kırka yakın makalesi bulunmaktadır. *Gös. yer.*

2000-2006 yılları arasında İstanbul Fatih Üniversitesinde Öğretim Üyesi olarak bulunan Galip Veliji 2004 yılında Profesör ünvanını almıştır.

2006 yılından beri Makedonya Cumhuriyeti Kalkandelen Devlet Üniversitesi Felsefe Bölümü'nde öğretim üyesi görevini ifa etmektedir.

İngilizce, Türkçe, Arnavutça, Boşnakça, Makedonca ve Arapça'yı ileri derecede bilen Galip Veliji, uzmanı olduğu felsefe, tarih, din, bilim, sanat gibi alanlarda Arnavutça ve İngilizce olmak üzere yayınlanmış olan kitapların yanısıra Uluslararası düzeyde tanınmış dergilerde makaleleri bulunmaktadır. Başlıca eserleri arasında şunları zikredebiliriz:

1997 yılında *"Knowledge and Immortality: On the Structure of Transference of Scientific Knowledge in Terms of Royce's Trans-finite Community Interpretation"* başlıklı eseri İngilizce olarak Üsküp Dituria yayınlarında yayımlanmıştır.

Aynı senede aynı yayınevi *"Zoti në Metafizikë, Shkencë, Kur'an"* (Metafizik Bilim ve Kur'anda Tanrı) adlı eserini Arnavutça yayınlamıştır.

Bu senede yayınlanan eserler arasında, *"Newton's Pantokrator in His Philosophy of Nature"* adlı kitabı da bulunmaktadır.

2006 yılında Logos A Yayınevi tarafından *"Universi Sipas Kuranit dhe Shkencës"* (Universe According to Science and Kur'an) başlıklı eseri; 2009 yılında ise *"Bilim ve Ölümsüzlük"* başlıklı eseri Arnavut dilinde yayınlanır.

3.3. Kemal Aruçi'nin Sosyal Tavrı

3.3.1. Müslümanların Maruz Bırakıldığı Göç Karşısındaki Tavrı

Osmanlı yönetiminin gittikçe zayıflaması, akabinde Balkanlardan çekilmek zorunda kalması bölgedeki Müslümanları devletsiz bırakmıştı. Yaşadıkları bölgelerde teşkil ettikleri çoğunluktan azınlığa düşürülme projesi kapsamında, çeşitli

ekonomik ve siyasi baskılara maruz bırakılmışlardı. 1912 ile 1937 yılları arasında uygulanan sistematik zulüm ve katliamlarla birlikte, "Toprak Reformu" adı altında Müslümanların mallarını çeşitli bölgelerden getirdikleri Sırplara dağıtmak suretiyle gerek doğrudan gerekse dolaylı olarak Müslümanlara hiçbir şekilde can ve mal güvenliklerinin olmayacağı telkin edilmişti.[199] "Kolonizasyon" adı altında getirilen bu Sırplar, Müslümanlar tarafından boşaltılan bölgelere yerleştirilmekteydi. Aruçi'nin bu durumdan dolayı duyduğu acıyı değişik şiirlerinde dile getirmiştir. Şu mısralar bu ızdırapla yazılmıştır:[200]

Zavallı ümmet-i İslam figân eyler yeter Rabbim
Yeter sen merhamet kıl lûtf edip ağyara çiğnetme
Senin dergâhına ettik dehâlet ey büyük Allah
Bize bir kurtuluş bayramı ihsan et dirîğ etme.

Teşrînisâni 1935

Hiçbir şekilde can ve mal emniyetine sahip olmamanın yanı sıra ümit verici herhangi bir gelişmenin de ufukta görünmemesi sonucunda Müslüman unsur, son çareyi anavatan olarak bildiği Türkiye'ye göç etmede bulmaktaydı. Uygulanan baskı ve zulüm siyaseti ile serbest göçmen adı altında yüzbinlerce Müslümanın göç etmesi sağlanmıştır.[201]

Bunun etnik temizlik projesi olduğunun bilincinde olan Kemal Aruçi, Müslüman unsurun Türkiye'ye göç etmesine karşı çıkanların safında yer almıştı. Vaazlarında, kitlesel göçün sonucunda Müslümanların bölgede demografik güç unsuru oluşturmasının zayıflaması ve zamanla tamamen ortadan kalkması ile neticeleneceğini ısrarla vurgulayan Kemal Aruçi, cemaatine yaşamakta oldukları yerleri terketmeme çağrısında bulunup "vatanı terk etmenin küfür olduğu"

---

[199] Abdülmecit Nuredin, *Balkanlardan Türkiye'ye Göç ve Etkileri,* Çağla Yayıncılık, Ankara 2011, s. 248; Georges Castellan, *Balkanların Tarihi 14. – 20. Yüzyıl,* çev. Ayşegül Yaraman – Başbuğu, 2. Baskı, Milliyet Yayınları, İstanbul 1995, s. 431.

[200] Muhammed Aruçi, *Şiirlerim*…., s. 73.

[201] Abdülmecit Nuredin, *a.g.e.,* s. 249*;* Qerim Lita, "Shpërngulja e shqiptarëve për në Turqi 1937 – 1941 dhe roli i Bashkësisë Fetare Islame në pengimin e saj", *Zani i Naltë, Sep. 15 2014,* S. 7, s. 38-52.

doğrultusundaki fetvanın da savunucusu olmuştu.[202]

Kendilerinin de "siyasi" olarak vasıflandırdıkları bu fetvanın[203] savunucusu olmaya yönlendiren etken, hiç şüphesiz aynı zamanda sorumluluklarının tayin edicisi ve yönünün belirleyicisi de sayılan mensubu bulunduğu kültür mirasıdır. Ecdadın "i'lâ-yı kelimetullahı" bir adım uzağa ulaştırabilmek gayesiyle onca zorluğa göğüs germesine karşın Müslümanların bu bölgeleri terk etmesi müminler tarafından hoş görülmemiştir. Modernizmin etkisiyle değişime uğramamış olan dönemin öğretisinde "Vatan sevgisi imandandır" hadis-i şerif mucibince vatana sahip çıkmak imanına sahip çıkmak ile eş anlamlı olarak telakki edilmiş ve bu şekilde aktarılmıştır. Nitekim yine Balkan kökenli olan İstiklal Marşı'nın yazarı büyük şâir Mehmet Âkif Ersoy'un:

Canı, cananı, bütün varımı alsın da hüda,
Etmesin tek vatanımdan beni dünyada cüda.

demesi bu inancın sonucudur.

Kemal Aruçi, hocaları ve arkadaşlarının "*Vatan – iman*" birliğine vurgu yaparak sürdürdükeri faaliyetlerinin dini mesnedini, Peygamber efendimizin, "*Mekke fethinden sonra artık hicret yok; fakat cihad ve niyet vardır."* mealindeki hadis-i şerif oluştururken[204], bir zamanlar Müslümanların uğruna savaşıp şehit vermiş olduğu, evliya türbelerinin dikildiği bu toprakları terketmemeyi de aynı hassasiyete dayandırmaktaydılar.[205]

Mehmet Akif Ersoy'un şiirlerinde de bu hassasiyeti görmek, okumak mümkündür:

Enbiya yurdu bu toprak, şühedâ burcu bu yer;
Bir yıkık türbesinin üstüne mevlâ titrer!
Dışı baştan başa bir nesl-i kerimin yâdı;

[202] Muhammed Aruçi, *Şiirlerim* ……., s. 225.
[203] Fetvanın şer'î mesnedinin sorulması üzerine "*Bölgedeki Ortodoks panslavist ideallerin gerçekleşmesine engel olmak yolunda atılmış siyasi bir adım."* olarak değerlendirecektir. Muhammed Aruçi: *a. e.,* s.50, 4. dp.
[204] Buhârî, "Menâkıbü'l-ensâr", 45, "Cihâd" 1, 27, 184; Müslim, "Hac" 445, "İmâret" 85.
[205] Qerim Lita, *a.g.e.,* s.48.

İçi boydan boya milyonla şehid ecsâdı.
Öyle meşbu-u şehâdet ki bu öksüz toprak:
Fışkıran otları bir sıksa adam kan çıkaracak.[206]

Kemal Aruçi'nin hocası Abdülfettah Râuf aynı anlayışı şu şekilde nazmedecektir:

Toprağında nice bin veli var yatan;
Armağan eylemiş hür atan, mert atan;
Nerde var böyle şen böyle kutsal vatan.[207]

Hocasına ithaf etmiş olduğu şiirde Kemal Aruçi göç konusuna şu şekilde değinmektedir:

Mâbede, minbere, ecdattan kalan *Bir koyun sürüsü hâliyle herkes*
Meâsir, mefâhir, bütün ne varsa *Her şeyi bıraktı durmadı gitti*
Hepsine sıradan acıdın yazdın *Hasma bu devleti hiç kıskanmadan*
Acıdın, söyledin düşmedin ye'se *Bu güzel vatanı perişan etti*
Dedin ki: Bunlara sahip lâzımdır *Beş yüz yıl "Allahüekber"sadâsı*
Bu sahip bizleriz, gitmeyin sakın *Bu cennet yuvayı etmişken ihyâ*
Dinleyen olmadı, olanlar oldu *Yapılan ne varsa sahipsiz kaldı*
Durmadı hicret, âh o mel'ûn akın *Söyledin, dinleyen olmadı hayfâ*[208]

Dönemin şartlarını göz önünde bulundurduğumuzda savunulması için ciddi cesaret gerektiğini düşündüğümüz bütün bu gayretler olumlu sonuç vermişti. Şöyle ki, arka planında Müslümanları göç ettirmeyi hedefleyen eylemlerin planlanmasına en çok hız verilen dönem olarak bilinen 1938 – 1941 yılları, göçün, minimum düzeye

[206] Mehmet Akif Ersoy, "Süleymaniye Kürsüsünde", *Safahat,* s. 184.
[207] Suat Engüllü, *a.g.m.*, s. 23.
[208] Muhammed Aruçi, *Şiirlerim*…., s. 311.

inmiş olduğu yıllar olarak kaydedilecektir. [209]

Göçün dinî açıdan caiz olmadığını ısrarla savunan Kemal Aruçi'nin dinî hassasiyetiyle birlikte, Müslümanların azalması durumunda düşecekleri konumu da göz önünde bulunduran tarih şuuru ve toplumsal bilinci yüksek bir ilim adamı olduğunu görüyoruz.

3.3.2. Deprem Açıklamasında Hurafelere Savaş Açması

26 Temmuz 1963 yılında Makedonya'da, merkezi Üsküp olan çok şiddetli bir deprem meydana geldi. Bini aşkın kişinin hayatını kaybettiği, binlerce kişinin yaralandığı ve iki yüz binin üzerinde kişinin evsiz kaldığı bu felaketin ardından halk arasında korku, belirsizlik ve endişe hakim olmuştu.[210] Bunu fırsat bilen bazı din adamı kisvesi altındaki şahıslar, bu hadiseyi hurafelere başvurarak açıklamaya kalkışmışlardı. Aslında yapmış oldukları açıklamalar fikir dünyası tarafından kaynağı bilinen açıklamalar idi. Batlamyus teorisini inkar ederek kendi inanış ve görüşlerini desteklemek gayesiyle karşı teori icad eden Ehl-i Kitap anlayışına göre:

"Düz ve sâbit olan dünya, düzlüğünün ve hareketsizliğinin sağlanması için yerler ve gökler kalınlığında bir yakut taş üzerine konulmuştur. Bu taş da kırk bin ayaklı ve kırk bin boynuzlu bir öküzün boynuzları arasına yerleştirilmiştir. Öküzün boynuzları yerin etrafından Arş'a kadar yükselmiş ve bu sûretle yerler ile gökler birbiriyle perçin edilmiş. Dünyayı taşıyan bu kocaman öküzün ayakları yedi kat yer ve yedi kat gök büyüklüğünde kumdan bir tepenin, tepe de o nispette büyük bir balığın arkasındaki kanadın üzerinde bulunur.

Çadıra benzeyen arzın üzerine kurulmuş bulunan yedi kat göğün ayakta durmasını sağlamak ve pekiştirmek için bu gökler, yeri her yönden kuşatan yedi sıra Kaf Dağı üzerine bindirilmiştir. Bu kadar ağır bir yük altında bulunan öküzün gördüğü işten bîzâr kalacağı düşünülmüş olacak ki vazifeli bir sineğin öküzü devamlı olarak uyardığını ve böylelikle ağır yükünü üzerinden düşürmediğini de ilave etmişlerdir. Fakat şeytanın vesvesesiyle arada bir yükünü atacakmış gibi cüz'î olarak

[209] Qerim Lita, *a.g.e.*, 48.
[210] Deprem esnasında Osmanlı eserleri de büyük ölçüde hasar görmüştü.

*hareket eden **öküzün bu kımıldanışından zelzele hâsıl olmaktadır**.''*[211]

İşte halk arasında yaygınlaştırılmaya çalışılan, zikri geçen anlayıştır. Bilimin hızla ilerlediği, hemen her alanda etkin olduğu ve İslam inancının dönemin bilimsel gelişmelerden beslenen inkarcı akımların saldırılarına maruz kaldığı bir dönemde, tabi ki yapılacak en önemli iş İslam inancının sağlam deliller ile savunulması olmaktadır. Askeri ve kültürel işgal altında bulunan bir dönemde, mağlup görünümdeki ilim adamlarının en mühim özelliği, sahip oldukları birikimle girişmiş oldukları bu zihinsel çabalarda, kökeni sağlam deliller dayanmayan açıklamaların vereceği hasarı öngörmeleriydi.

Böyle bir anlayışın sonucu olarak Kemal Aruçi'nin bu tür hurafelere başvurmanın gereksiz olduğunu, meselenin bilimsel prensiplerle açıklanabileceğini ifade etmesi üzerine özellikle Vrapçişte cemaati arasında geniş tartışmalara neden olmuştu. Karşıt görüşü benimseyen tarafların bu şekildeki ilmî bir yaklaşımı sindirememesi sonucu olaylar daha da tırmanmış bulunmaktaydı. İnanç dünyasını derin bir bağnazlığa iten bu görüşlere karşı durmaktan vazgeçmemesi, huzursuzluğun artması ile neticelenecekti. Medya tarafından da yakın takibe alınan bu olay sonrasında, Aruçi haklı bulunduğu halde halk arasında huzursuzluğun müsebbibi olarak görüldüğü için yargı önüne çıkarılarak iki aylık hapse mahkum edilecekti.[212]

3.3.3. Sosyal Sorumluluk Bilinci Neticesinde "Devir Gelirlerini" Dönüştürmesi

Çalışmamıza konu teşkil eden devrin ilk hali olan "Iskat" namaz, oruç, kurban, gibi hukûkullah kapsamının içerisinde olan ibadet ve borçları ifa etmeden ölen kişiyi borçlarından kurtarmak dileğiyle fakirlere fidye ödenmesi eylemi anlamında kullanılmaktadır.[213]

Ölenin hayatında kılamadığı vitir dahil her namaz için bir fidyenin fakire sadaka olarak verilerek fakirin yapacağı duanın, ölenin günahlarının bağışlanmasına

---

[211] Abdüllâtif Harpûtî'nin Astronomi ve Din makalesini tercüme edip sadeleştiren: Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmi,* İlaveli 5. Baskı, Damla Yayınevi, s. 301.
[212] Muhammed Aruçi, *Şiirlerim*…., s. 34.
[213] Ali Bardakoğlu, "Iskat", *DİA,* XIX, İstanbul 1999, s. 140.

vesile olacağı ümit edilmektedir. Üzerinde çok namaz borcu olan kişinin tamamını ödemek için büyük meblağlar gerekeceği ve çoğunun bunu yerine getirme imkanına sahip olamayacağından hicri IV. (miladi X.) yüzyılın sonlarından itibaren "devir" işlemi câiz görülmeye başlandı.

Devir işleminde, ıskat gayesiyle fakirlere bedelin tamamını vermek yerine belli bir miktar hesaplanarak hibe edilip tekrar hibe yoluyla ondan geri alınma suretiyle eylem, toplam borç miktarına ulaşıncaya kadar bu şekilde devam eder.[214]

Verilen bilgilere göre 1945 yılına kadar Vrapçişte köyünde devir paraları bölgedeki imam, vaiz, müezzin ve hafızlar arasında paylaştırılmaktaydı. Belli bir maddi geliri olmayan din görevlilerin maaş almaya başlaması sonucu artık bu paraların onlar arasında paylaşılmasını gereksiz gören Kemal Aruçi, cemaatinin de yardımı ile köydeki fakir ailelerin listesini yapıp devir paralarının fakirlere ulaşmasını sağlayacak bir uygulamayı başlatmıştı. [215]

Başlatmış olduğu bu hareket halkın takdir ve teveccühünü sağlamasına rağmen sonuçları ile etkilemiş olduğu bazı çevreler tarafından hoş karşılanmamıştı. Devlet tarafından da yakın takibe alınmış ancak işin esası anlaşılınca başlatmış olduğu bu uygulamadan dolayı takdir dahi edilmişti. Devir hakkındaki kanaati sorulduğunda ise "devir"in yeteri derecede şer'i mesnedi bulunmadığını ve bu şekilde bir uygulamanın ancak toplumsal bir maslahat gözetilerek işlevselliğinin makul olabileceğini ifade etmiştir. Geniş kabul gören bu uygulamasına Kemal Aruçi'nin vefatından sonra da devam edildiği görülmektedir. Öyleki onun vefatından sonra toplanan devir paralarıyla Hacı Ahmet Camii'nin zemin katındaki kütüphane yaptırılmıştır.[216]

---

[214] *A.e.,* s.142.
[215] Muhammed Aruçi, *Şiirlerim….*, s. 33.
[216] *Gös. yer.*

3.4. Kemal Aruçi'nin Sanatçı Kişiliği

3.4.1. Bir Şair Olarak Kemal Aruçi

Kemal Aruçi, duygu ve düşünceyi; geçmiş, gelecek ve anın sorunlarına karşı duyulan kaygı ve tepkiyi şiirsel bir dille ifade etme gayretinin geleneksel olarak yer ettiği bir çevrede eğitim görmüştü. Şiirleri *Hakk* dergisinde yayınlanan Süleyman Aşki'nin Meddah Medresesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı dersine girdiği bilinmektedir.[217]

Hocası Müderris Fettah Efendi, aynı zamanda ardından geniş şiir külliyatı bırakan bir şairdir. Osmanlı eğitiminde bulunan Ulema Evleri geleneğini devam ettiren bu ekol, bir araya geldiklerinde ilmî ve toplumsal meselelerin yanısıra karşılıklı şiir teatisinde de bulunurlardı. Gerek kullanmış oldukları alfabe gerekse temsil ettikleri dünya görüşü nedeniyle yazmış oldukları bu şiirlerin, mevcut ilmî çevreler tarafından itibar görmediği gibi[218], dönemin yayın organlarında da yer etmesine izin verilmemiştir. Dolayısıyla bu şiirler kendi dar çevrelerinin ötesine ulaşamamış, not defterlerinde çoğu kez dağınık bir şekilde kayıtlı kalmıştır. Ancak 1987 yılından sonra bu şiirlerin Makedonya Cumhuriyeti İslam Birliği yayın organı *Hilal*'de zaman zaman yer almaya başladığı görülmektedir.

15 yaşından itibaren şiir yazmaya başlayan Kemal Aruçi'nin tamamlamaya ömrünün vefa etmediği son şiiri de Haziran 1977 tarihini taşımaktadır. Oğlu Muhammed Aruçi'nin gayretleri ile kitaplaştırılıp yayınlanan bu şiirlerin elimizde bulunmasının son derece önem arzettiği düşüncesindeyiz.

Osmanlı sonrası Osmanlı Türkçesi ile eser vermeye devam eden akımın bir temsilcisi, belki de son temsilcisi olması hasebiyle önemli gördüğümüz bu çalışmaların, edebi yönünün değerlendirilmesi elbette edebiyatçılara düşmektedir. Bizim açımızdan ise bu şiirlerin varlığı, siyasi konjöktür nedeniyle fazla kayıt altına

---

[217] Süleyman Baki, "Reisu'l-Ulema" Hâcı Hâfız Bedri Efendi Hamid (Abaz)", *Fikir Coğrafyası,* http://www.fikircografyasi.com/makale/reisul-ulema-haci-hafiz-bedri-efendi-hamid-abaz.

[218] Suat Engüllü, *a.g.m.,* s. 21-25.

alınamayan bu dönemin fikriyatı, toplumsal meseleleri, varlık mücadelesi, itikadî yaklaşımları hakkında bir fikir vermesi açısından önemli olmaktadır.

Peygamber efendimizin velâdetine ithafen yazdığı şiirler gibi, Hz. Hüseyn'in şehadetini anlatan şiirler, Bahariyye, Ramazaniyye, Bayramiyye, Miraciyye, Mersiye gibi edebi türlerde eserleri de mevcuttur.

Bir Müslüman olarak kaleme aldığı şiirlerinde, her şeyden evvel, İslam kültürü ile yoğrulmuş Balkan Müslümanlarının tarihi bağlarından koparılmaya çalışılmasına karşı mücadele etmektedir. Toplumun durumunu bir şiirde şu şekilde tasvir etmektedir:

Kimi uymuş "muktezâ-yı zamân budur" der gider
Kimi yılmış, müteredditt yürür, döner, bocalar
Kimi etmiş olanları Allah'ına havale
Bir sınıf da inzivaya çekilerek kan ağlar.[219]

Toplumsal olayları değerlendirilmesinde dini hassasiyetinin ve milli duyguların ön planda olması şiirinde hüznün hâkim olmasına neden olmaktadır:

Gam-âver-i vicdan görünür levh-i tabiat
Her manzara sanki bana pür-safha-i gamdır
Bir lahza sevinsem de yine zâr-ı rû hazinim
Mahzun iken eyvâh vatanım neş'e haramdır.[220]

Şiirlerinde bazen feryadı işitilir:

Yok mu nazar-ı merhametin bizlere bir ân?
Feryad ederim yok mu meded-gâhım İlâhî?
Din, ırz u Hudâ ta'n edilir, ben ise giryan
Bî çârelerin böyle imiş baht-ı sıyâhı.[221]

---

[219] Muhammed Aruçi. *a.g.e.,* s. 305.
[220] Muhammed Aruçi, *a.g.e.,* s. 124.
[221] *Gös. yer.*

Bazen isyanını dile getirir:

Revâ mı dîn-i İslam'a hıyânet böyle Sübhanım?
Revâ mı şân-ı ihânet Rabb-i Rahmânım?
Revâ mı mansıb-ı İslam'a geçsin şu müdahinler?
Revâ mı dîn ü Kur'ân'a hakâret eylesin bunlar?[222]

Bazen karamsarlık yerini umuda bırakır:

Her yerde çoğalmışsa da ilhad ü dalâlet
Sönmez ebedî şu'le i din hak yine haktır
Bu leyle-i yeldâ geçecektir yine yarın
Âfâk-ı semâ üzre güneş parlayacaktır.[223]

Bazen de Müslümanları ikaz eder:

Artık uyan vazife seni bekliyor bugün
Artık uyan, uyan, yetişir uykundan uyan
Artık uyan, hukukunu çiğnetme böyle âh
Tel'in eder uyanmaz isen memleket, vatan.[224]

Yer yer karamsarlık emareleri görülse de asla umutsuzluğa kapılmaz ve bir gün zaferin elbette inananlara ait olacağına inanıp bunu dile getirmektedir:

Benim dinim ölmeyecek müebbed
Yaşayacak, kıyameti bulacak
Müslümanlar, hiçbir zaman yılmayın
Ne olsa da bu din yine kalacak

Hak büyüktür, bir gün gelir cihanda
Yıkılacak düşmanların bârûsu

[222] Muhammed Aruçi. *a.g.e.*, s. 74.
[223] Muhammed Aruçi. *a.g.e.*, s. 129.
[224] Muhammed Aruçi. *a.g.e.*, s. 88.

Müslümanlar! Yılmayınız, netice

Kazanacak Peygamber'in ordusu.[225]

Geçmişinden iftihar ile bahseden Kemal Aruçi, bunu gelecek nesillerin uyandırılmasına vesile olarak görmektedir:

Azm eyle yorulma ey mürg-i teâlî

Şehbâlini açmış duruyor bunca mefâhir

Tarihe bir atf-ı nazar eyle göreceksin

Zerrîn kalemle yazılır nâm-ı ekâbir[226]

Şiirlerinde bilimsellik adı altında yayılan ilhad akımlarına karşı:

Darvin diyor ki: Kable't–tekâmül

Şempanze adlı maymundu insan

Durdukça dünya bir böyle mantık

Mâkul mu varken bin türlü burhan?[227]

Mukaddes değerlerin itibarsızlaştırılmaya çalışıldığı bu dönemde o Allah'a iltica eder:

Ne vatan kaldı, ne nâmus, ne iffet ne de din

Bize ağlar şu semâlar, o yüce Arş'ı güzîn

Yetiş ey şâh-ı risâlet, gidiyor dîn-i mübîn

Yetiş ey şâh-ı risâlet, yetiş imdadımıza.[228]

Vatansever ve milliyetçi olan Kemal Aruçi, unutturulmaya çalışılan milli heyecanı canlı tutmaya çalışmaktadır:

Yaşamış saymayınız Hak bizi mahkum edeli

Arnavut milletinin hubb-ı vatandır hamuri

---

[225] Muhammed Aruçi. *a.g.e., s. 302.*
[226] Muhammed Aruçi. *a.g.e.,* s. 127.
[227] Muhammed Aruçi. *a.g.e.,* s. 338.
[228] Muhammed Aruçi. *a.g.e.,* s. 159.

Yaşa altın Kosova, sen yaşa Yanya, Çameri

Ey vatan! Gözlerimiz görmesin izmihlâlin

Kutlu olsun sana hürriyet ü istiklalin.[229]

Kemal Aruçi'nin şiiri sadece *ide*lerde değildir, onun şiiri çoğu zaman hayatın tam içerisindedir; bazen ölmüş bir yakınına, dostuna, hocasına mersiye olarak karşımıza çıkarken, bazen inşa edilen yeni dinî yapılara tarih düşürülen kıtalar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hayatının bir anında bile ihmal etmediği yeni nesillerin eğitimi gayretini şiirlerinde de görmek mümkün olmaktadır. Kaleme almış olduğu Çocuk Edebiyatı'na dair şiirleri, günümüzde bile hatim merasimlerinde çocuklar tarafından okunmaya devam etmektedir.[230]

3.4.2. Bir Hattat Olarak Kemal Aruçi

Başta kendi evi olmak üzere akraba ve tanıdıklarının duvarlarını süsleyerek günümüze ulaşan tabloları, onun hat sanatındaki ustalığını gösteren birer delil mesabesindedir. Almış olduğu eğitim gereği hat sanatıyla tanışan Kemal Aruçi, daha sonraları bireysel merak sonucu bu yeteneğini geliştirip, meydana getirdiği eserler ile uzun bir süre cami duvarların süslenmelerine katkı sağlamıştır.

II. Dünya Savaşı sonrasında uzun bir süre işsiz kaldığı dönemde hazırlamış olduğu tablolar ile geçimini sağlayan Kemal Aruçi'nin orijinal nüshalarını Vrapçişte, Gostivar, Kalkandelen, Struga ve bunun gibi birçok yerleşim yeri camilerinde görmek mümkün olmaktaydı. Ancak yeni yapılan camilerde bu levhaların kaldırıldığı görülmektedir. [231]

---

[229] Muhammed Aruçi. *a.g.e.,* s. 247. İkinci dünya savaşı esnasında 1941 – 1943 yılları arasında Almanların desteği ile o güne dek dışarıda kalan tüm bölgelerin birleştirilmesiyle Büyük Arnavutluk Devleti kurulmuştu.

[230] Muhammed Aruçi, *a.g.e.,* s. 210;s. 212; s. 217; s. 301; s. 318; s. 334; s. 338.

[231] Muhammed Aruçi, *a.g.e.,* s. 56. Levhalarından bir örnek olarak bkz: s. 128.

3. BÖLÜM

KEMAL ARUÇİ'NİN KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

Kemal Aruçi'nin kelamî görüşlerini öğrenmek için ulaşabildiğimiz bütün eserlerini incelemeyi gerekli görmekteyiz. Kendi el yazısı ile kaleme almış olduğu üç yüzü aşkın büyük boy sayfadan oluşan *Akaid ve Kelam Dersleri* başlıklı ders notlarından, oğlu ve talebesi olan Muhammed Aruçi tarafından sadeleştirilip neşredilen yazılarından ve tabi ki sadece duygu ve hissiyatını değil aynı zamanda fikri hayatını da tanıtmayı düşünmekteyiz.

Elimizde bulunan Osmanlı Türkçesi ile yazılmış bu ders notlarındaki üsluptan, eserin klasik kelamî tavır ve terminolojisiyle yazılmış olduğu görülmektedir**.** Erken bir dönemde kaleme almış olduğu, etüd şeklindeki bu ders notlarında işlenmiş konuları başlık halinde sunmayı planladığımız bu bölümde, ayrıca yine notlardan yola çıkarak eğitim süresince yararlanmış olduğu kaynakları da tespit etmeye çalışacağız.

3.1. İslam Düşüncesinde Bilgiyi Elde Etmede Düşünce Hürriyeti ve Aklın Konumu

Kelam ve Akaid Dersleri notlarının "İslamda Serbest Araştırma, İnceleme ve İctihad Hürriyeti" başlıklı yazısında[232] Kemal Aruçi, İslam düşüncesinde akla atfedilen değer ile araştırma ve ictihad serbestisi üzerinde durmuştur.

İnsanın yaratılış itibariyle görmüş olduğu herşeyi araştırma, inceleme hevesiyle donatılmış bir yapıda olduğunu söyleyen Kemal Aruçi, öğrenmenin ve bilmenin insan için ruhi bir ihtiyaç olduğunu ifade ederek, aklın bir inceleme ve araştırma alanı bulamaması durumunda yaşayamayacağına dikkati çekmektedir.

Aruçi, vicdan paklığı ve saflığının en yüce saadet olduğunu ancak, bunun husule gelmesinin ruhun hür hareket edebilmesine bağlı bulunduğunun altını çizerek bunu nazarı itibara alan İslam dininin de, insanlara kendi deyimiyle "*serbest inceleme ve ictihad hürriyeti gibi bir sayfa"* açmış olduğunu ifade etmektedir. Aklın

[232] Kemal Aruçi, "İslamda Serbest Araştırma, İnceleme ve İctihad Hürriyeti", (Neşre hazırlayan ve sadeleştiren: M. Aruçi), *El Hilal,* Üsküp 1988, II. Yıl, (Eylül - Ekim), (Kasım Aralık), s. 9 - 10, s. 7.

inceleme çevresinin sınırlı mı, sınırsız mı olması lazım geldiğinin üzerinde duran Kemal Aruçi, yazının devamında benimsemiş bulunduğu fikirlere dayanarak aklın sınırlarını çizmeye çalışmaktadır.

Başlangıçta, aklın her hususta mutlak ve sınırsız bırakılması gerektiğini, ancak bu şekilde dünya ilimlerine faydalı katkılar yapabileceğini ifade eden Aruçi, *"asrın aşırıcılığa ve ifrata sapan fikir adamları"* diye isimlendirdiği düşünürlerin fikirlerini aktarmaktadır. Milletlerin terakkilerini aklın her alanda hür olmasına bağlayan bu akımın, müçtehide de sınırsız hürriyet tanıyarak karar ve ictihadlarının asla yasaklarla sınırlandırılmamasının gereğini savunduklarını ifade etmektedir. Eğitim sisteminin de aynı programa göre olması öğrenciye, hocasının fikir ve mütalaası ile sınırlı kalmayarak kendi zeka ve yeteneğine göre yükselmesine fırsat vereceğini, aksi halde fikir hürriyeti ve terakkinin mümkün olmayacağını savunmakta olduklarını aktarmaktadır.

Zahirde çok parlak ve celb edici gibi görünen bu görüşün, aslında isabetli bir görüş olmadığını söyleyen Kemal Aruçi, meselenin bireysel ve toplumsal planda tatbik edilmesi durumunda bu çok faydalı gibi görünen görüşün aslında fikrî buhranlara, ruhi çözülme ve ihtilallere sebep olacağını ifade etmektedir. Yaratılacak olan anarşi sayesinde milletlerin ilerlemesi şöyle dursun gerilemesi ile karşı karşıya kalınacağının aşikar olduğunu ve bu tavrın toplumların felaketinin hazırlayıcısı olduğunu söylemektedir. Bu konudaki geleneksel yaklaşımın yirminci asır aklı kutsallaştıran düşünce temsilcileri tarafından kabul edilmediğini ifade eden Kemal Aruçi, yazının devamında iddialarını destekleyecek örnekler de sunmaktadır.

Her ilmin, onu ilim olarak kabul edilmesini sağlayan bir takım esasların bulunmasının zorunlu olması gibi, İslam dininin de bir takım temelleri ve esasların olduğunu belirten Kemal Aruçi'ye göre bu esaslar, İslam'da düşüncenin ve ictihadın çerçevesini oluşturan çerçeveyi belirlemektedir.

Kalıtım, eğitim ve çevre gibi faktörler düşüncelerinin birbirinden farklı olmasına sebebiyet vermektedir. Bu farklı düşünceler arasında doğru düşünenler olduğu gibi yanlış fikirlere kapılanlar da olabilmektedir ki, düşünce sahasının hadsiz, hudutsuz olması durumunda fikri rabıta ve ruhi tutarlılık temin edilemez. İşte buna binaen İslam dininin fikir ve ictihad sahasını sınırladığı kanaatinde olan Kemal

Aruçi, İslam nazarında nassın varid olduğu durumlarda inceleme ve ictihada yer olmayacağının altını çizmektedir.

Fikriyatı kutsal ve itikadi bir zemine oturmayan Batılı düşünürlerin aklın müdahil olacağı alana bir hudut kabul etmeyeceğini ifade eden Kemal Aruçi, Allah'a inanan, Peygamberi tanıyan ve peygamberlerin gönderilmesinin gerekliliği kanaatinde olan Müslümanlar için beşeri aklın, fikir ve ictihad hususunda sınırlanmasının gerekliliğinin de sabit olacağını söylemektedir. Âlemi yoktan var eden bir Kadır-i Âlim ve Hakim'in vacib olan vücûdunu ıspat ettikten sonra; Cenabı Hakk'ın, bazı seçkin zatlar vasıtasıyla bir takım hükümler ve şeriatler göndermesinin Kitap ve Sünnet nassları ile sabit olduğuna işaret eden Kemal Aruçi, sözü edilen nassların *sırf gerçek ve hakikatlerden* ibaret olduğunu zira, saf bir aklın başka türlü düşünemeyeceğini ifade etmektedir.

Fennin ve ilmin ilerlemesiyle İslam'ın esaslarının daha ziyade ayan olup parlaklık kazandığını ifade eden Kemal Aruçi, temiz akıllar nazarında İslam'ın nass ile sabit olan kanunlarının hakikat olduğunu ifade etmektedir. Ancak o, âlem gibi âşikar olan bu hakikatler hakkında müctehidlerin sınırsız olarak fikirlerini kullanmalarına izin verilmesinin doğru olmayacağını iddia etmektedir. Zira, henüz insan aklının eremeyeceği bir hakikat hususunda müctehidin ictihadine meydan bırakılması durumunda o hakikat bozulacaktır. Sırf aklın gerçeği bulamaması ihtimaline binaen Cenabı Hakk**, kullarına merhamet ve dikkat kemalatının sembolü olarak bu hakikatleri bazı peygamberleri vasıtasıyla bildirdiğini söylemektedir.**

Naklî meselelerin akıl ile muhakeme edildikten sonra nass ile akıl arasında zıtlık değil ebedî ve ahenkli bir uygunluğun hüküm sürdüğünün aşikar olduğunu söyleyen Kemal Aruçi, İslam dininin, zamanında Yunan ve Hind felsefesinden çekinmediği gibi bugünün biliminden de çekinmeyeceğinin altını çizmektedir. İlaveten o, İslam'ın geçmiş ve gelecek olan bütün medeniyetlere karşı ayakta durma yeteneğine sahip olduğunu da söylemektedir.

Nass ile sabit olan hususların *sırf hakikatler* olduklarını dolayısıyla müçtehidin bunların doğruluğunu ıspat etmekle değil keşf ve istidlal usulü ile meşgul olması gerektiğini söylemektedir. İslam'ın keşf ve istidlal etme cehdine müdahale

etmediğini, müçtehide ise ancak hakkında nass varid olmayan meselelerin doğruluğunu ıspat alanının bırakıldığını söyledikten sonra konu ile ilgili bir de misal vermektedir.

"Meselâ "Allah vardır ve birdir" önermesi, naklî nass ve aklî zarûret ile sabittir. Bu mesele değişmeyen bir hakikatı ifade eder. Yalnız vücûd ve vahdaniyette keşf ve istidlal usulü değişebilir. Müçtehid, istidlal metodları hususunda ictihad eder. Bir zamanlar vücûd ve vahdaniyette "De ki Allah birdir"[233] *âyet-i mübeccelesi ile istidlal edilirken, akıllar terakkî ettikçe, vücûd ve vahdaniyete delalet eden nefsî ve afâkî deliller keşfolunmuştur. Bugün meslek-i imkân, meslek-i gaye, meslek-i hudus, meslek-i ahlakî ve sair kat'i burhanlar ile istidlal edilmektedir.*[234]

Yazının devamında İslam dininin akıl hususunda ifrat ve tefritten uzak olduğunun üzerinde duran Kemal Aruçi, gerek İslami gelenekten gerekse Kur'an-ı Kerim'den örnekler vererek İslam düşüncesinin akla biçmiş olduğu rolü izah etmektedir.

İslam'da kişinin kalbî duygularından dolayı tekfir edilmeyip, ancak uzun bir araştırma ve derin bir tahlil neticesinde tekfir edilebilmesi, mukallidin imanının ulema arasında tartışılıyor olması, mecnunun mükellef sayılmaması, sarhoşun bazı dini emirlerden muaf tutulması, İmam Gazzali'nin kelam usulünü ve bilhassa akıl üzerine dayanan Mantık ilminin tahsilini şeriatın vaciplerinden sayması gibi örneklerle İslam geleneğinin akıl yürütmeye vermiş olduğu değeri izah etmektedir.

Akıl yürütmenin gerekliliğini ifade eden Kur'an ayetlerinden[235] ve Peygamber efendimizin hadislerinden de deliller getirdikten sonra, diğer dinlerin aksine İslam dininin düşünen ve araştıran bilim adamlarına çok büyük ehemmiyet verdiğini, müçtehidin içtihadının isabetinden dolayı – hatta bazı mezheplere göre isabet etmemesi durumunda bile - ecir alacağını söylemektedir.

İslam nazarında akla verilen önemi ortaya koyduktan sonra, fikir hürriyetinin bir takım nass ile sınırlanmaması durumunda daimi fikir inkilabının neticesinde ahlak, fazilet, nezahet namına bir sabite kalmayacağı gibi inanç esaslarındaki

---

[233] İhlas, 112/1.
[234] Kemal Aruçi, "İslamda….s. 7.
[235] Fatır, 35/28; Ankebut, 29/43; Al İmran, 3/190 - 191; Rum, 30/50.

evrensel hakikatin de korunamayacağını ifade eden Kemal Aruçi'ye göre talebenin hocasından daha ileri seviyeye ulaşması ictihadın sınırsızlığı ile değil, bu alanda yeni yeni fikir ufuklar açmasıyla mümkün olacaktır.

Nitekim tarih boyunca hocalarından daha ileri seviyelere ulaşan öğrenci sayısının çok olduğunu söyleyen Kemal Aruçi, akl-ı selim ve muhakemeye sahip hiçbir fikrin tarih boyunca İslam düşünce geleneği tarafından reddedilmediğini ve bunun neticesinde her alanda sayılamayacak kadar çok alim yetişebildiğini de açıklamalarına eklemektedir. Bunu görmek için İslam'ın irfan kütüphanesine bakmanın yeterli olacağı gibi kurulmuş olan şanlı medeniyetlerin de İslam dini ve ideolojisi sayesinde var olabildiklerinin de altını çizmektedir.

Uzak Doğu medeniyeti ile Yunan felsefesinin bunu başaramadıklarını, felsefenin Eflatun, Sokrat gibi ancak birkaç kişinin elinde mahsur kaldığını, Solon gibi bir hukukçu yetiştirebilmiş olmasına karşın İslam düşünce geleneğinde ferdi ve toplumsal hukukta mütehassıs, müstakil mezhep sahibi yüzlerce hukukçu gösterilebileceğini ve bütün bunların da İslam dininin akıl yürütmeye ne kadar ehemmiyet verdiğinin bir göstergesi olacağını söylemektedir.

Kur'an-ı Kerim'in bilimsel verilerden bahsetmediğini ancak bilimin yeni elde etmiş olduğu bazı bilgilere işaret etmesinin büyük önem arzettiğini ifade ederek, konu ile ilgili Kur'an ayetlerinden[236] örnekler sunmayı da ihmal etmemektedir.

Yazının sonunda da yine İslam dininin aklı önemsediğini, aklı muhterem kabul ettiğini, hatta Müslüman olmayı dahi akla bağladığını, buna bağlı olarak da beynin faaliyetlerini engelleyen sarhoş edici ve uyuşturucu maddeleri yasakladığını, ancak yine de aklın mutlak olarak hür olmadığını, bir takım kat'i naslarla sınırlandığını vurgulamaktadır. Zaten Batı'nın hürriyet diye savunduğunun aslında nefs ve hevaya esaretten öteye gidemediğini söyleyen Kemal Aruçi, Cenabı Hakk'ın lütuf ve keremi cümlesinden olarak mahlukata saçmış olduğu malumat sayesinde beşer aklının batıl olma ihtimali bulunmayan semavi hakikatler ile münevver olduğunu, karanlıklar içerisinde bırakılmayıp "*uluhiyyet kandilleri*" ile dalaletten kurtarılmış olduğunu ifade etmektedir.

---

[236] Hicr, 15/22; Müddessir, 74/31; Yasin, 36/38.

İlim talebinin önemi ve gerekliliğini dile getiren sayısız şiirlerinin[237] yanı sıra hayatı boyunca da ilim öğrenme ve öğretme mücadelesi verdiğine şahit olduğumuz Kemal Aruçi'nin aklın ve bilimin kutsallaştırıldığı bir dönemde edinmiş olduğu birikimden yola çıkarak bilgiyi elde etmede **aklın sınırlarının belirlenmesi** konusunu önemsediğini görmekteyiz.

Bilimsel verilerin değil de nassın esas alınması gerektiğini, akla sınırsız salahiyet verilemeyeceğini zaten daha önce Hüseyin Cozo'ya yapmış olduğu itirazlardan da görme imkanı elde etmiştik. Bu yazısında, aklı yüceltenlere karşı olduğu gibi akla gereken önemi vermeyenlere de aklın gerçek konumunu göstermeye çalışmaktadır.

Nass ile sabit olan hususlarda içtihada yer olmadığını söylediği bu yazıda nakle bağlı olmakla beraber akla önem veren Ehl-i Sünnet kelam metodunu savunmaktadır. İlâhî vücûd ve vahdaniyetin aklî zaruret ile sabit olduğunu; Peygamber gönderilmeden evvel bazı şeylerin bilinmesinin mümkün olabileceğini**,** aklın böyle bir donanıma sahip olduğunu ancak, ayan olan hakikatleri kavrayamaması ve dolayısıyla olası yanılma ihtimallerini önleme adına Cenabı Hakk, kullarına merhamet ve dikkat kemâlinin sembolü (lütfu) olarak peygamberler vasıtasıyla hakikatleri bildirmiştir. Bunun gibi açıklamalarında Kemal Aruçi'nin Maturîdî duruşunu görmek mümkün olmaktadır.[238]

---

[237] Örnek teşkil etmesi açısından:

Dünyada saadet arayan var ise, bence;
Tehsil-i hüner etmeye azmetmeli, zîrâ;
Vicdanları tatmin edecek zevk-i hünerdir;
Ölgün yaşayan sineleri ilim eder ihya…

Bkz: Kemal Aruçi, "İslamda….s. 7; Yine çocuklara yönelik şiirlerinde:

Sakın boş geçirme ömrünü kuzum!
Ömrünün baharı sabavetindir,
Tahsil-i hüner ve irfan yolunda
Çalışmak, bâis-i mesadetindir.

Bkz: Kemal Aruçi, "İslamda….s. 7.

[238] Değerlendirilme esnasında yararlanılan kaynaklar: Bekir Topakoğlu, "Kelama Dair Görüşleri", (Mâtürîdî md. içerisinde), *DİA,* XXVIII, 2003 İstanbul, 151 – 157; Halil Taşpınar, "Mâtüridiyye ile Eş'arîyye Mezhepleri Arasındaİhtilaf mı ? Suni Dalgalanma mı?", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* X/1, Haziran 2006, s. 213-250.

3.2. Uluhiyyet İle İlgili Görüşleri

Kemal Aruçi'nin elimizdeki *Akaid ve Kelam Ders Notları* uluhiyyet konusuna dair meselelere geniş yer vermektedir. Üçyüzü aşkın sahifeden oluşan ders notları incelendiğinde bu notların tamamının korunamadığı anlaşılmaktadır. Ama yine de, bu notların dönemin eğitim tavrı, seviyesi ve kullanılan kaynaklar hakkında değerli bilgiler verdiği kanaatindeyiz.

3.2.1. Âlemin Kıdemi Meselesinde Felasifenin İstidlâline Mütekellimînin Vermiş Olduğu Cevaplar

Bir yaratıcı tarafından alemin yaratılmasına bir başlangıcın tayin edilmemesi anlamına gelen "alemin kıdemi" konusu hem İslam felsefesinin hem de İslam kelamının ortak konusu olarak filozoflar ve kelamcılar arasında en çok tartışılan konu olmaktadır.[239]

Allah'ın varlığını kanıtlamada (İsbat-ı Vacip) âlemin hâdis olduğundan yola çıkan kelamcıların tamamı, filozofların çoğunun âlemin kıdemi konusunda serdettikleri delilleri reddetmektedirler.

Kemal Aruçi, *Akaid ve Kelam Dersleri* başlığındaki ders notlarında, filozofların alemin kıdemi konusunda sunmuş oldukları delilin mütekellimin tarafından birkaç vecih ile red ve iptal edildiğini söyleyerek, beş maddede tespit etmiş olduğu bu red ve iptal etme delillerini ayrıntılı bir şekilde sunmaktadır.

"*Âlemin Kıdemi Meselesinde Felasifenin İstidlaline Mütekelliminin Vermiş Olduğu Cevaplar"* başlığıyla kaleme alınan yazının başında filozofların alemin kıdemi meselesini illet teorisine dayandırarak delillendirdiklerini nakletmektedir. Filozofların savunduğu delili naklettikten sonra, kelamcıların vermis oldukları cevapları da aktarmaktadır.

İmkanın ezeliyeti, teselsülün anlamı, kısımları, filozof ve kelamcılar tarafından "Butlan-ı Teselsülün Şeraiti' ve "Felasife Nazarında Şart-ı Terettüb" gibi başlıklar altında değerlendirilmesi, kelamcıların burhân-ı tezâyüf ve burhân-ı

[239] Gürbüz Deniz, *Kelâm ve Felsefe Tartışmaları (Tehâfütler Örneği),* 2009 Ankara, s. 64vd.

tatbîk[240] ile teselsülü red ve iptal etmesini tafsilatlı bir şekilde aktaran Kemal Aruçi, ayrıca konu ile ilgili Gazzâlî (ö. 505/1111), Devvânî (ö. 908/1502) ve Gelenbevî'nin (ö. 1205/1791) açıklamaları, muhtemel soru ve şüphelere vermis oldukları cevap ve incemelerine tafsilatlı bir şekilde de yer vermektedir.

"Esasat-ı Sabık Üzerine Muhakkık Tûsî'nin Mezheb-i Felasifede Yaptığı Tahlil ve Tercih" başlığı altında Nasîruddin Tûsî'nin (ö. 672/1274) de teselsülün iptali etrafındaki delillere olan yaklaşımının aktarıldığı bu yazıdan[241] sonra İsbat-ı Vacip meselesinde "Meslek-i İmkan Denilen Müessirden Esere" başlıklı konu işlenmektedir.

Kemal Aruçi, filozofların kabul etmiş olduğu alemin kıdemi meselesinin kelamcılar tarafından red ve iptal edilmesi için sunmuş oldukları cevapları, büyük boy 90 sayfadan oluşan iki defterde işlemiş olduğunu görüyoruz. Allah'ın varlığının sorgulandığı cereyanların tehdidi ile karşı karşıya kalan yakın dönem kelâm âlimleri Allah'ın varlığı meselesini ön plana çıkarma ihtiyacını duymuştur. Kemal Aruçi'de de meselenin bu kadar geniş yer tutması ve bunca ayrıntılı ve tafsilatlı açıklanması bu ihtiyacın bir gereği olduğu kanısındayız.

3.2.2. Hudûs Delili

Kelamcıların İsbat-ı Vacip konusunda kullanmış oldukları, cevher ve arazların değişken oluşundan yola çıkılarak tümevarım yöntemiyle âlemin sonradan yaratıldığı ve dolayısıyla bir yaratıcıya muhtaç olduğu ispatlanan hudus delilinin[242], *Akaid ve Kelam Dersleri'*nde "Hudus-i Âlem" başlığıyla işlendiğini görmekteyiz.

Yazının başında "kendisiyle Sâni'nin bilindiği" olarak tefsir edilen *alem* ve onunla irtibatlandırılan *ilim* ve *marifet* kavramları üzerinde durulmaktadır. Her iki

[240] Burhan-ı tezâyüf ile teselsülün butlanını ıspatlamaya çalışırken hem şârih Devvani'nin (ö. 908/1502) savunmasını hem de *Şerhu'l Mevakıf* haşiyesinde bu meseleyi tahkik eden Siyalkûti'nin (ö. 1067/1657) görüşlerini aktarmaktadır.
"*İşte buraya kadar şekil ve suret cereyanından bahsettiğimiz burhan-ı tezâyüfün umuru muterettibe-i müctemiada cereyan ettiği gibi umuru müteakibede de caridir. Birincisinde olduğu gibi ikincisinde de teselsülün butlanına delildir. Her ikisinde de teselsülün butlanını ifade eder.*" şeklinde ifade edilmiş neticeleri açıklamaya devam etmektedir.

[241] Kemal Aruçi, "Vechi Hâmis", *Akaid ve Kelam Dersleri (Defter II),* s. 55 -57.

[242] M. Sait Özervarlı, "İsbatı Vacip", *DİA,* XXII, s. 496.

kavrama dair malumat vererek, *alem* ifadesinin şumulunun tespiti yapılmaya çalışılmaktadır.

İslam inancının esası olan itikad-ı vacibül-vücüdün akidesinin ispatına alemin hudusu ile başlayan kelamcıların bunu ispat ettikten sonra murîd, muhtar olan Cenabı Hakk'ın ispatının sıradaki mesele halini aldığını ifade eden Kemal Aruçi, yazının devamında filozofların *hâdis* ve *kadîm, illet* ile *malul* ile bundan doğan *kıdemi zâtî, kıdemi zamanî; hudûsu zâtî hudûsu zamanî* gibi ıstılahları açıklamaktadır.

Yazının devamında, filozofların alemin kıdemi nazariyesine karşı Ehli Sünnet ulemasının nakli ve akli delillere dayandırdıkları teori, Gazzali'nin filozofları tekfir etmesi ve Devvani'nin konu ile ilgili açıklamaları tafsilatlı bir şekilde aktarılmaktadır.

3.2.3. Marifetullah

Tafsilatlı bir şekilde alemin hadis ve sonlu oluşu meselesinin tedkik ettikten sonra marifetullah[243] meselesine geçen Kemal Aruçi'nin konuya dair ifadeleri şöyledir:

"Selefi salihin, ulema-i amilin, eimme-i müctehidin ve ecille-i müdakkikin hudûs ve fenâyı âlem üzerine icma ve ittifak ettiği gibi tahsili marifetullah hususunda vucub-ı nazar ve istidlal meselesinde de icma etmiştir."[244]

Marifetullahın önemi, gerekliliği ve kitabımız Kur'an-ı Kerim'in bu konudaki ayetlerinden bahsettikten sonra, mezheplerin tutumlarını da ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır.

Marifetullah için nazar ve istidlalin vucubiyeti Mu'tezile için aklî bir vucubiyet iken Eşaire için şer'i bir vucubiyet olduğunu aktaran Kemal Aruçi, Aristo gibi filozofların görüşlerinin kelamcılar tarafından değerlendirme tarzını ve konu ile ilgili tartışmalarını tafsilatlı bir şekilde aktarmaktadır. Neticede kelamcılara ve bütün

[243] Kemal Aruçi, "Marifetullah", *Akaid ve Kelam Dersleri (Defter II),* s. 106 – 116.
[244] Kemal Aruçi, "Marifetullah", s. 106.

ehl-i İslama göre, insanların marifetullah için nazar ve istidlal ile memur olduğunu söyleyen Kemal Aruçi, insanların mükellef tutulduğu marifetullahtan ne kastedildiğini de şârih Devvani'den naklederek aktarmaktadır.

Muhakkık Devvani'ye göre marifetullahtan murad, Cenabı Hakk'ın tasavvur ve tasdikidir. *"Yani, Cenabı Hakk'ın varlığını, birliğini, sıfatı kemaliye-i zatiye, subutiye ve selbiye ile ittisafını beşere makdur olan bir marifetle tasavvur ve tasdik etmek."* Buna göre insanın gücünün yettiği şeyden sorumlu olduğunu, gücünün yetmediği şeyden sorumlu olmasının teklîf-i mâ lâ yutak kabilinde olacağını da ifade etmektedir.

Yazının devamında, Cenabı Hakk'ın künhü ve hakikatının marifetinin kabil olup olmadığı sorusu sorulmakta ve bu konuda hem filozofların hem de sufiyyenin yaklaşımı tedkik edilip şârih Devvâni'nin araştırma ve tahkikleri sunulmaktadır.

"Marifetullah" başlıklı yazıda marifet-i sübhâniye neden ibarettir sorusuna da cevap aranmakta ve bu konudaki yaklaşımlar aktarılmaktadır.

"Ehl-i Sünnete Göre Tahsil-i Marifetullah İçin Vucub-ı Nazarın Tarik-i Subutı", "Vucub-ı Nazar Meselesinde Mu'tezile'nin Nazariyesi", "Marifetullah İçin Nazar ve İstidlalin Vucub-ı Şer'i ile Vacib Olduğunu Bir Delil-i Kat'i Olan İcma-ı Ümmet ile İstidlali", "Abd-i Mükellefe Ekdem-i Vacibat-ı Şer'iyye Nedir?", "Evvel-i Vacibat-ı İslamiyye'de Beyne'l Mütekellimin İhtilafına Mahal Olabilen Bir Mes'ele midir? (Bu hususta Devvani'nin nazariyesi)", "Evvel-i Vacibat-ı İslamiyye'de Beyne'l Mütekellimin Olan İhtilaf Sahibu'l Mevakıf'ın Dediği Gibi Bir Niza-ı Lafzî midir?", "Metn-i Mevakıf Sahibi Kadı Adud Hazretlerine Şarihi Allame-i Cürcânî'nin İ'tirazı" gibi başlıklar altında marifetullah konusunun tafsilatlı bir şekilde Kemal Aruçi'nin 3 numaralı defterinde işlenmeye devam edildiğini görüyoruz.[245]

Yine aynı defterde konunun devamı sadedinde "İlm-i bin-Neticenin Bahs ve Nazara Lüzumu ve Bunun Etrafındaki Mezahip" konusu, " Ehli Sünnet ve'l Cemaate Göre İlm-i bin-Neticenin Nazara Lüzumu", "İlm-i bin-Neticenin Nazara Lüzumu

[245] Kemal Aruçi, "Marifetullah", *Akaid ve Kelam Dersleri (Defter III)*, s. 1 – 63.

Meselesinde Mu'tezile'nin Nazariyesi", "İlm-i bin-Neticenin Nazara Lüzumi Meselesinde Felasifenin Mezhebi", "İlm-i bin-Neticenin Nazara Lüzumu Meselesinde Mezahibi Selase Arasındaki Farklar", "İlm-i bin-Neticenin Nazara Luzumu Meselesinde Fahruddin Razi Hazretlerinin Nazariyesi" gibi alt başlıklarla tafsilatlı bir şekilde işlenmektedir.[246]

3.2.4. Allah'ın Sıfatları

Kemal Aruçi'nin *Akaid ve Kelam Dersleri* başlıklı ders notlarında "Sıfatullah" başlığı ile Allah'ın sıfatlarının işlendiği ayrı bir bahis açılmıştır. [247]

Vacibu'l vücud akidesinin ispat edilmesinden sonra Cenabı Hakk'ın yalnız Zat'tan ibaret olmadığını, bütün kemalatın masdarı olan Zat-ı Vacib'in kemal sıfatları ile muttasıf olduğunu kaydetmektedir. Görünen alemde şahid olduklarımızın bizi Sâni-i Hakîm'in her türlü kemal sıfatlar ile muttasıf olduğu kararını verme mecburiyetinin hasıl olduğunu ifade ederek:

"Evet, Cenabı Hakk her türlü sıfat-ı kemal ile muttasıf ve her türlü sıfat-ı noksandan münezzeh diye vasfedilir. Bu da, delail-i kâtia-i akliyye ve nakliyye ile sabittir." diye bildiriyor. Yazının devamında önce naklî sonra da aklî delilleri, Muhsin-i Fâdıl Gelenbevî ve Şârih Devvânî Hazretlerinin konu ile ilgli tafsilatlı açıklamaları ile birlikte sıfat konusuna giriş mahiyetinde sunmaktadır.

Allah'ın sıfatları meselesinde felasife, Mu'tezile, cumhur-ı mutekellimin ve Eşaire olmak üzere başlıca dört mezhep bulunduğunu söyleyen Kemal Aruçi, yazının devamında da ayrı başlıklar halinde bu mezheplerin tutumu hakkında bilgi vermektedir.

"Sıfatullah Meselesinde Hukema-i İlahiyyun ve Mu'tezile'nin Nazariyesi" alt başlığında da adı geçen her iki mezhebin Sıfatullah meselesine olan yaklaşımları hakkında bilgi verilmektedir.

---

[246] *Aynı eser*, s. 64 – 95.
[247] Kemal Aruçi, "Sıfatullah", *Akaid ve Kelam Dersleri (6. Ders) (7. Ders)*, s. 1 – 15.

"Sıfatullah Meselesinde Hukema ve Mutezile'nin Deliline Mutekellimin-i Maturidiyye ve Eşaire'nin Cevapları" alt başlığında da Allah'ın sıfatları konusunda tenzihçi bir yaklaşımla Allah'ın sıfatlarının zatının aynı olduğunu söyleyen filozoflar ile bu konuda tamamen onlara iştirak eden Mu'tezile'ye karşı gerek Maturidi gerekse Eş'arî kelamcıları tarafından verilen üç cevap ayrı ayrı başlıklar halinde işlenmektedir.[248]

3.2.4.1. Allah'ın İradesi

Aruçi, Cenabı Hakk'ın bütün kemal sıfatları ile muttasıf ve acziyet bildiren bütün sıfatlardan münezzeh bir Zat olduğunu delillerle ispat ettikten sonra, sıfatullah etrafında *ashab-ı hakk*[249] ile mücadele eden başta filozoflar olmak üzere bir çok bidat ve dalalet ehli olduğunu söylemektedir.

"Vacibu'l Vücud Hazretlerinde Sıfat-ı İrade" başlığı altında Cenabı Hakk'ın İrade sıfatı ve taallukatı konusu işlenmektedir. Kadı Adud Hazretlerinin irade sıfatını – *murîd li cemi'il kainat*- ifadesi ile tanımlamış olmasına değinen Kemal Aruçi, mütekelliminin filozofların ve İslam dairesinde bulunan bütün fırkaların Cenabı Hakk'a bir irade ve meşiet sıfatı ispat etmekte müttefik olduklarını, ancak irade denilen bu mebde-i itikadiyyenin künh ve hakikati konusunda mezhepler arasında ihtilaf olduğunu bildirmektedir. Yazının devamında Ehl-i Sünnet'e muhalif nazariyeler tespit edilip, Ehl-i Sünnet tarafından bunlara verilen cevaplar aktarılmaktadır.

3.2.4.2. Selbî Sıfatlar

Sıfat-ı zâtî ve subutînin tafsili olarak açıklanmasından sonra[250], sıfatı selbiyenin açıklanmasına bu başlık altında incelendiğini belirten Kemal Aruçi, Kadı Adud Hazretlerinin Sıfatullah bahsinin bidayetinde "*O bütün noksan sıfatlardan münezzehtir*" şeklinde ayrı bir itikadi mebde olarak irad etmiş olduğunu ifade eder.

---

[248] Kemal Aruçi, "Sıfatullah", *Akaid ve Kelam Dersleri (8. Ders) (9. Ders),* s. 1 – 15.
[249] Müellifin kendi ifadesi: Kemal Aruçi, "Vacibu'l Vucud Hazretlerinde Sıfat-ı İrade", *Akaid ve Kelam Dersleri, (20. ders),* s.1.
[250] Bunlarla ilgili notlar maalesef elimizde bulunmamaktadır.

Bu başlık altında da Cenabı Hakk'ın eşinin ve benzerinin olmadığı (la misle lehu, la şibhe lehu) şekildeki tenzih akidesini işlenmektedir.

3.2.5. Rü'yetullah

Göz ile görme anlamına gelen rü'yetin lafzatullah ile birleşmesinden meydana gelen bu terkip, Kelam ilminde müminlerin ölüm sonrası hayatta Allah'ı görmelerini ifade etmektedir.[251]

Kur'an-ı Kerim'de "rü'yetullah" ifadesi geçmemekle birlikte, müşriklerin inanma şartı olarak Allah'ı görmek istemeleri[252] ile Musa a.s.'ın Allah'ı görmek istemesi[253] gibi durumlar anlatılmaktadır. Hadislerde ise müminler hakkında "*bulutsuz bir günün öğle vaktinde güneşi ve bulutsuz bir gecede dolunayı gördükleri gibi Allah'ı âhirette görecektir*"[254], *"mümin ölünceye kadar Allah'ı göremeyecektir"*[255] gibi rivayetlerde rü'yet söz konusu edilmektedir.[256]

Hicri 2. yüzyıldan itibaren itikadi bir konu olarak ortaya çıkan rü'yetullah meselesinin iki noktadan incelendiğini görmekteyiz. 1. Dünyada Allah'ı görmek. 2. Ahirette Allah'ı görmek.

Dünyada Allah'ın görülmesi konusunda temelde iki yaklaşım bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Allah'ın dünyada çok ibadet ve zikir neticesinde ruhi bir tecrübe olarak görülebileceğini kabul eden Sufiyye grupları ile Müşebbihedir. İkinci grup ise peygamberler dahil dünyada hiç kimsenin Cenabı Hakk'ı göremeyeceğini kabul edenlerdir ki, gerek ayetlerin delaleti gerekse hadis-i şeriflerde rü'yetin ahirette gerçekleşeceğinin bildirilmesi, alimlerin büyük çoğunluğunun bu görüşü benimsemelerini sağlamıştır. [257]

Ahirette Allah'ın görülmesi ile ilgili Ehl-i Sünnet kelamcıların tamamı, müslümanların âhiret hayatında kendilerine has bir lütuf ve ikrâm olarak Allah'ı göreceklerini savunmaktadırlar. Cehmiyye, Mu'tezile, Hâriciyye, Neccâriyye,

---

[251] Temel Yeşilyurt, "Rü'yetullah", *DİA,* XXXV, İstanbul 2008, 311.
[252] Furkan, 25/21; En'am, 6/158; Bakara 2/210.
[253] A'raf, 7/143.
[254] Müsned, III, 16; IV, 13-14; Buhârî, "Tevhîd", 24; Müslim, "Îmân", 299.
[255] Müslim, "Fiten", 95.
[256] Temel Yeşilyurt, *a.g.e.,* s. 311 -312.
[257] *A.e.,* s. 312.

Zeydiyye, İmâmiyye ve Mürcie'nin çoğunluğu ile müslüman filozoflar Allah'ın baş gözü ile görülmesinin ne bu dünyada ne de âhirette mümkün olmadığı görüşünü benimsemişlerdir.

Kemal Aruçi, *Kelam ve Akaid Ders Notları*'nda, dünyada rüyada Allah'ı görme meselesini "Uyku Halinde Allah'ı Görme Meselesi"[258] başlığını taşıyan yazısında işlemektedir.

Ulemadan İmam Malik ve emsali gibi büyük alimlerin yanı sıra meşhur evliyaların da Cenabı Hakk'ı rüyalarında gördüklerini ifade eden rivayetleri aktaran Kemal Aruçi, rivayetlerin ravilerine bakılması durumunda, hepsinin değerli kişiler olmalarından dolayı, rivayet kurallarına göre bahsi geçen ru'yetin inkar edilmesinin imkansız olduğunu söylemektedir. Peki bu rivayetleri olduğu gibi mi kabul etmeliyiz sorusuna Gazzâlî'nin *el Munkiz mined-Dalâl* adlı eserinde tasavvufa sığınıp "Allah'ın kalbî bir bakışla görülmesi" (rü'yetü'l-kalb) düşüncesini aktararak açıklamaktadır:

"Zamansız, mekansız, şekil ve suretsiz, tenâhisiz, semtsiz, cihetsiz bir tarzda Zât-ı İlâhî'nin bir kalpte böyle bir misal ile tecellisi kabildir. Böylelikle, Kibriyâ'yı İlâhî ile bir velinin kalbi dolu bir halde Cenabı Hakk'ı görmüş olduğuna kanaat getirirse; aynı zamanda, gördüğünü açıklama imkanı olmadığında, bu gördüğü, Zât-ı İlâhî'nin bir misalidir."

İmam-ı Gazzali'nin tasavvufî tabirlerle ifade etmiş olduğu bu hususun tasavvuf ehli tarafından kabul edildiğini ancak felasife tarafından reddedilen bir konu olduğunu söyleyen Kemal Aruçi, yazının devamında kelamcıların da düşüncelerini nakletmektedir.

Kelamcıların bir kısmının konunun araştırılmasına gerek görmedikleri gibi, mevzu bahis etmenin luzûmunu dahi hissetmemiş olduklarını aktarırken, kelamcıların büyük bir kısmının ise Allah'ın dünyada görülmesinin imkansız olduğunu ifade ederek reddettiklerini ifade etmektedir.

---

[258] Kemal Aruçi, "Uyku Halinde Allah'ı Görme Meselesi", *El Hilal*, (Neşre hazırlayan ve sadeleştiren: M. Aruçi), Haziran–Temmuz, Üsküp 1988, s. 7.

Kelamcıların Allah'ı rüyada görmeyi kabul etmemelerinin nedenleri olarak, dünyada Allah'ı görmek ulu'l-azm peygamberlere dahi nasip olmayan ancak Peygamber Efendimize ait bir özellik olduğunu, fânî vasıtalarla Bâkî olan Cenabı Hakk'ı idrak ve ihatanın gayri kabil olduğunu, fânî vasıtaların ancak sınırlı bir sûret veya cismi ihata edebileceğini, Cenab-ı Vacib'ul Vücûd'un ise ne fânî veya cisim ve suret sahibi bir mevcud ne de misli veya misali olmadığı gibi gerekçeler öne sürdüklerini söylemektedir.

Allahu Teâlâ'nın dünyada görülmüş olduğuna dair sağlam senede dayanan rivayetlere gelince, rüyada görülenin Allah değil, Allah'ın sıfatlarının birer tecellisi olduğu şeklinde açıklandığını aktarmaktadır. Nitekim Musa a.s.'ın da Allah'ı görmek istediği ancak buna muvaffak olamadığını, *"ilâhî bir tecelli ile mebhût kaldığı"*[259] şeklindeki ayeti zikrederek desteklemektedir.

Bu konuda hicri birinci yüzyıla ait her hangi bir rivayetin bulunmadığı gibi, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali gibi eshâb-ı kiramın büyüklerinden benzer bir şey sadır olmadığını söyleyen Kemal Aruçi, bunun kabul edilmesinin imkanı olmadığını, Gazzali'nin başını çekmiş olduğu bu yeni yorum tarzının da Cenabı Hak için tatbik edilemez olduğunu, nitekim kelamcıların da bu görüşü savunduklarını tekrarlayarak yazıya son vermektedir.[260]

3.3. Nübüvvet

Allah ile insanlar arasında dünya ve âhiretle ilgili ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla elçilik görevini ifade etmek için kullanılan Nübüvvet, üç ana grupta toplanan İslâm inanç esaslarının ikincisini oluşturmaktadır.[261]

Kur'an-ı Kerim'de olduğu gibi hadislerde de nübüvvet hakkında gerekli bilgiler verilmekte hatta inkar edenlere ibret olması açısından Hz. Lut ve Hz. Nuh kavminin akıbetinden bahseden ayetler de bulunmaktadır. Her iki kaynağın ışığında peygamberlere inanmak iman esasları arasında yerini almıştır.

---

[259] A'râf, 7/143.

[260] Yazıyı sadeleştirerek neşreden Muhammed Aruçi, yazının sonunda, "Görünen o ki Kemal Aruçi de Allah'ın rüyada görülemeyeceği görüşünü savunan kelamcılar ile aynı fikirdedir." notunu düşmüştür. Bkz: Kemal Aruçi, "Uyku…", s. 7.

[261] Yusuf Şevki Yavuz, "Nübüvvet", *DİA,* XXXIII, İstanbul 2007, s. 279-285.

İslâmiyet'in hızla yayılmasının ardından II. (VIII.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren hem Hz. Muhammed'in nübüvvetini hem nübüvvet müessesesini inkâr edip gereksizliğini savunan bazı yabancı akımlar ortaya çıkmış olmasına karşın, nübüvvetin imkanı, gerekliliği, tarihin şahitliği ve mucizelerle temellendirilmesi ilim adamları tarafından gerçekleştirilmiştir.[262]

Nübüvvetin imkansızlığını iddia edenlerin yanı sıra, bazı dinlerde ilâhî bir vasıf atfedilmesi sebebiyle nübüvvet, kelâm ilminin de öncelikli konusu haline gelmiştir. Kelâmcılar hem diğer dinlere karşı Hz. Muhammed'in peygamberliğinin doğruluğunu ispat etmeye çalışmış hem de tahrif edilen nübüvvet anlayışının doğrusunu sunmaya çalışmıştır. Diğer taraftan Berahime gibi nübüvveti Allah'ın hikmetine uygunsuzlukla itham eden akımlara karşı nübüvvetin gerekliliği konusunu savunmuşlardır. Ki Mâtüridî ve Bâkillanî bunların başında gelmektedir.

Yakın dönem kelamcıların da eserlerinde nübüvvet konusuna önemli yer ayırdıkları görülmektedir. Bunun başlıca nedeni 17. yüzyıldan itibaren Fransa ve İngiltere'de deizmin[263] ortaya çıkmasıyla nübüvveti eleştirenlere bu akımın da eklenmiş olmasından ileri gelmektedir.

İlk dönemlerde olduğu gibi kelamcılar, nübüvvetin imkansızlığı ve gereksizliğini savunmakata olan felsefi görüşlere karşı imkanını ve tarihi tecrübeye dayanarak gerekliliğini savunmuştur. Bunun yanında diğer dinlerdeki farklı nübüvvet anlayışlarına da değinen kelâmcılar, İslam'daki nübüvvetin çok daha farklı ve üstün olduğunu göstermek için peygamberlerin beşer sınırını aşmayan tabiatlarını açıklamış[264] ve İslam ile nübüvvetin tamamlanarak sona erdiğini ifade etmişlerdir.[265]

Kelam kitaplarında ayrı bir bahis açılarak işlenen nübüvvet konusu genellikle peygamberliğin anlamı, ispatı, hükmü, sıfatları, onlar için caiz olmayan haller, özellikleri ve velayetle olan ilişkileri kapsadığını görmekteyiz.

---

[262] Yusuf. Şevki. Yavuz, *a. g. md.,* s. 281 v.d.

[263] Deistler, aklî bilgilerin evreni ve işleyiş düzenini Tanrı'nın yarattığını kanıtladığını ancak, Tanrı'nın insanlara peygamber ve kutsal kitap göndermesi gibi inançların insanlarca uydurulmuş olduğu kanısındadırlar. Tasarlamış oldukları dünya dışına sürülmüş olan pasif, dünyaya müdahale etmeyen tanrı anlayışı gereği, nübüvvet dahil bütün diğer dini ilkeleri inkar etmektedirler. Bkz: Yusuf. Şevki. Yavuz, *a. g. md*., s. 281.

[264] Diğer dinler nübüvveti rububiyyetin devamı veya benzeri saymaktadır.

[265] M. Sait Özervarlı, *a.g.e.,* s. 112.

Elimizdeki ders notlarında "Adem a.s.", "Enbiya ve Evliya" gibi başlıklarla işlenen nübüvvet konusunun ileriki kısımlarda değineceğimiz konular dışında, Kemal Aruçi'nin şiirlerinde de Peygamber Efendimize geniş bir yer verildiğine şahit olmaktayız.

3.3.1. Adem (a.s.)

Kemal Aruçi, Peygamber Efendimize ithaf etmiş olduğu şiirlerin dışında yine nübüvvet konusu ile bağlantılı olarak ilk insan ve ilk Peygamber olarak kabul edilen Adem a.s. durumunu inceleyen bir yazı da kaleme almıştır. Söz konusu yazı, talebesi ve oğlu Muhammed Aruçi tarafından günümüz Türkçesine uyarlanarak Makedonya Cumhuriyeti Dini Yayın Organı *El Hilal*'de iki bölüm halinde yayımlanmıştır.[266]

Ehli Sünnet kelamcılarının çoğuna göre Adem (a.s.)'ın ilk insan ve ilk peygamber olduğunu ve bunun Kitap, sünnet ve icma-i ümmet ile sabit olduğunu söyleyen Kemal Aruçi, yazının devamında konu ile ilgili meseleleri tahlil etmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de, Adem (a.s.)'ın emir ve nehye muhatap kılındığı bildirilmektedir. Kelamı işittirme yoluyla vahye muhatap kılınması[267] ve ayrıca eşi Hz Havva'ya da tebliğ etme ile görevlendirilmesi, Adem (a.s.)'in peygamberliğine delalet etmektedir.

Uyanıklık halinde vasıtasız kelamı işittirmenin şüphesiz vahiy çeşitlerinden biri olduğunu söyleyen Kemal Aruçi, *"Ahkamı tebliğ sayesinde Allahu Teala'nın gönderdiği insan."* şeklindeki nübüvvetin tarifi de Adem (a.s.)'i içine alan bir tarif olduğuna göre peygamberliğinin de açık delili olduğunu ifade etmektedir.

Vasıtasız kelam işittirilmesinin peygamberliği icab etmeyeceği, nitekim Hz. Musa ve Hz. İsa'nın annelerinin peygamber olmadıkları halde vahye muhatap kılındığını söyleme suretiyle itiraz edenlere karşı Kemal Aruçi, Musa (a.s.) ve İsa (a.s.)'ın annelerinin vahye muhatap olduklarının gerçek olduğu ancak onlara vahyedilenin vahy-ı şer'î değil vahy-ı lugavî olduğundan ötürü kendilerinin nebi

---

[266] Bkz: Kemal Aruçi, "Adem a.s.", *El-Hilal,* (Neşre hazırlayan ve sadeleştiren: M. Aruçi), II/5, Üsküp 1988, s. 5; II/6, s. 7.
[267] Bakara, 2/35.

sayılmayacakları, Adem a.s.'a vahyedilenin ise vahy-ı şer'î olduğundan kendisinin peygamber olarak kabul edildiği şeklinde cevap verildiğini aktarmaktadır.

Konu ile ilgili Fadıl İsam'ın**,** Musa (a.s.) ve İsa (a.s.)'ın annelerine vahyedilenin vahy-ı şer'î olması durumunda dahi kadın olmaları onların nübüvvetine mani olduğu görüşünde olduğunu bildiren Kemal Aruçi, *Şerhu'l Mevâkıf* ve *Şerhu'l Makâsıd* gibi eserlerde konu ile ilgili yapılan açıklamalar ve verilen cevaplar hakkında da bilgi vermektedir.

Söz konusu eserlerde, Adem (a.s.) "*Sen ve eşin Cennette oturun."*[268] hitabına muhatap kılındığında henüz peygamber olmadığı, dünyaya geldikten sonra peygamberlikle tekrim edildiği dolayısıyla bu ayet ile onun nübüvvetine istidlal edilemeyeceği bildirilmektedir. Ayrıca Cennette ümmetinin olmayışı ve Cennetin dar-ı teklif olmadığını ifade ederek görüşlerini desteklemekte olduklarını söyleyen Kemal Aruçi, Adem (a.s.)'ın Cennette iken gerçekten Peygamber olmadığı, hatta kelamcıların çoğunun da görüşlerinin bu merkezde olduğu, lakin Adem (a.s.)'ın nübüvvete namzet olduğunu söylemektedir. Yani, Cennete girmeden önce bile ilmi ezelde onun peygamberliği kararlaştırılmış olduğu içindir ki ilahi hitap vasıtasız olarak işittirilmiş, meleklere secde mihrabı olarak gösterilmiş ve Cennete girmeden önce tüm isimler öğretilmişti. Bütün bunların ona verilen itibarın bir göstergesi olduğunu ifade eden Kemal Aruçi, yine varlıklar hiyerarşisinde velilerin seçkinlerinden olan peygamberlerin seçkin olan meleklerden daha faziletli olduğu gibi velilerin umumunun meleklerin umumundan üstün olduğunu, velilerin umumunun seçkin meleklerden daha üstün olamıyacağını ifade etmektedir.

Adem (a.s.) peygamber olmasaydı seçkin melekler ondan daha faziletli olurdu. Bu durumda da daha üstün faziletlinin daha alt faziletli bir varlığa secde etmiş olması vaki olurdu ki, bunun doğru olamayacağını söyleyen Kemal Aruçi, bütün meleklerin secde ile emrolunduğunu gösteren ayetlerdeki ifadeleri delil olarak göstermektedir.[269]

Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de peygamberliğe mahsus olan *ictiba* (اجـ تـ باء) ve *istifa* (اصـ طـ فاء) terimlerinin Adem (a.s.) hakkında da kullanılmış olması, isimlerin

[268] *Gös. yer.*
[269] Bakara, 2/34; Sâd, 38/73.

öğretilmesi ile seçkin meleklerde bulunmayan faziletler ile donatılması Adem a.s.'ın peygamberliğe namzet olduğuna ve peygamberlik için hazırlandığına parlak birer delil olduğunu söyleyen Kemal Aruçi, yine Habil ile Kabil'in anlaşmazlığının çözümünün Hz. Adem'e ihale olunması, oğulları tarafından Peygamber olarak kabul edildiğinin göstergesi olduğu gibi, Habil'in kurbanının kabul edilip itiraz edilmemesinin de yine Adem (a.s.)'ın peygamberliğini gösteren aşikar bir delil olduğunu ifade etmektedir.

Kur'an-ı Kerim, hadis-i şerif ve icma-ı ümmet gibi üç şer'i delille sabit olan Adem (a.s.)'ın peygamberliğini inkar etmenin küfrü gerektirdiğini zira, inkarcıların zayıf denecek kadar bile şer'i delillerinin bulunmadığını söyleyen Kemal Aruçi[270], yazının devamında da Adem (a.s.)'ın ilk insan olup olmadığı konusuna da kaynakların ışığında açıklık getirmeye çalışmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de Adem (a.s.)'ın ilk insan ve ilk peygamber olduğuna dair açık bir ifadenin bulunmadığını fakat, konu ile ilgili muhtelif ayetleri bir araya getirmek suretiyle birleştirildiğinde Adem (a.s.)'i ilk insan ve ilk peygamber olarak kabul etmenin zaruri olarak ortaya çıktığını söyleyen Kemal Aruçi, konu ile ilgili ayetleri sunduktan sonra[271], Adem (a.s)'ın peygamberliğinin kitap, sünnet ve icma ile sabit olduğunu, bunu inkar edenin tekfir edileceğini bir kez daha dile getirmektedir.

Muhyiddin ibn Arabi'ye isnad edilen, Adem (a.s.)'dan önce kırk Adem geçtiği şeklindeki görüş hakkında da bilgi veren Kemal Aruçi, bunun aslında tedriç ve tekamül görüşünü esas alan felasife mezhebinden muktebes bir görüş olduğunu söyledikten sonra, her iki tarafın delillerini detaylı bir şekilde sunmaktadır.

Neticede "Kırk Adem" teorisinin Muhyiddin b. Arabi'ye isnad edilen birçok iftiradan biri olduğu, *"İslam'ın umumi fikirlerini karmakarışık etmek için uğraşan Endülüs Yahudi din komitasının düzmesi."* olarak gördüğünü söyleyen Kemal Aruçi, kendisine hüsnü zan etmekle birlikte böyle bir şeyin kesin olarak İbn Arabi'den sadır olması durumunda bile kesinlikle reddedilmesi gerektiğini zira, Allah'ın kelamının İbn Arabi hazretlerinin sözlerinden üstün ve kutsal olduğunu vurgulamaktadır.

---

[270] Kemal Aruçi, "Adem a.s.", s. 5.

[271] A'râf, 7/189; Secde, 32/7 - 8; Sâd, 38/ 71 – 71; Bakara, 2/31 – 34; A'râf, 7/12.

Bunun gibi açıklamalara dayanarak Osmanlı ulemasından Zeynul Arab hazretlerinin:

"Birkaç Adem'in bulunduğunu söyleyen kimse, hiç şüphesiz kafirdir." – şeklindeki değerlendirmesini aktardıktan sonra, Hz. Adem'in, ilk insan ve ilk peygamber olduğunu bildirerek yazısına son vermektedir.[272]

3.3.2. Enbiyâ ve Evliyâ

Kelam ve Akaid Ders Notları yazılarında nübüvvetin velayetle olan ilişkileri bağlamında "Enbiyâ ve Evliyâ" başlığını taşıyan bir yazısı bulunmaktadır.

Söz konusu yazıda Kemal Aruçi, hicri 3. yüzyılda dalâlet ehli bir fırka olarak ortaya çıkan Kerramilerin, evliyayı enbiyanın derecesine yükseltip hatta bazılarının enbiyadan üstün olabileceğine dair batıl düşüncelerine karşı Ehl-i Sünnet'in cevaplarını aktarmakla birlikte yine Ehl-i Sünnet'e göre peygamberin kendisinde bulunan peygamberlik ve velilik vasıflarının alakasına da değinmektedir.

"İşlerin en değerlisi en ağır olanıdır.- Ecirleriniz harcadığınız çabaya göredir."- kaidelerine dayanarak Kerrâmiler'den bir grup, nübüvvetin vehbî (Allah vergisi) olmasına ve peygamberlerin günahtan korunmuş olmalarına karşın, velâyetin kesbî (kazanılmış) oluşuna ve evliyanın günahtan korunmamış olmaları velayetin nübüvvetten üstün olabileceğini savunmakta olduklarını kaydeden Kemal Aruçi, yazının devamında Ehl-i Sünnet'in buna verdiği cevapları da aktarmaktadır.

Peygamberlerin masum olduklarını söyleyen Ehl-i Sünnet uleması, onların ismetinin şerri dilemelerine mani olmadığı, yani melekler gibi şerri dileme kabiliyetinden mahrum yaratılmadıklarını, her insanda olduğu gibi onlarda da hayır ve şerre yönelme iradesinin var bulunduğunu[273], ancak enbiyanın her daim iradesini hayra yöneltmesi ile ilâhî iradenin taalluku sayesinde masumiyetlerinin sabit olduğunu ifade etmektedirler. Yine peygamberlerin elde ettikleri ecir ve mükafatların meşakkatlerinin karşılığında olduğu görüşünü aktaran Kemal Aruçi, evliyanın enbiya derecesine ulaşamama nedeni olarak da evliyanın kemal sahibi olması, enbiyanın ise

[272] Kemal Aruçi, "Adem a.s.", s. 7.
[273] Kehf, 18/110.

hem kemal sahibi hem de kemale sevketmeleri itibariyle iki şerefe sahip olmasından ileri geldiğini ifade etmektedir.

İddialarını doğrulamak amacıyla Kerramilerin öne sürdükleri Hızır ve Musa (a.s.) hadisesine de Ehl-i Sünnet'in vermiş olduğu cevapları aktardıktan sonra, Ehli Sünnet'in görüşünün evliyanın enbiya derecesine ulaşmasının mümkün olamayacağı şeklinde olduğunu ifade etmektedir.

Yazının ikinci kısmında Ehl-i Sünnet kelamcılarının bu konudaki görüşlerini tekrarladıktan sonra mevcut ihtilaflara değinmektedir.

Bu ihtilaflardan biri veliliğin en yüksek mertebesine sahip olan peygamberlerin velilik ve peygamberlik sıfatlarından hangisinin daha faziletli sayılacağı meselesidir. Konu ile ilgili mütekelliminin iki gruba ayrıldığını aktaran Kemal Aruçi, velilik sıfatının üstünlüğünü savunanların, veliliğin halktan Hakk'a yöneliş olması sebebiyle Hakk'tan halka yöneliş demek olan peygamberlik vasfından üstün olması gerektiğine inandıklarını söylemektedir. Yine veliliğin kesbî oluşu gibi peygamberliğin muvakkat olması gibi delillere dayanarak peygamberdeki velilik sıfatının peygamberlik sıfatından üstün olduğunu ıspatlamaya çalıştıklarını ifade etmektedir.

Peygamberlik sıfatının üstün olduğunu savunanların delili şudur: Peygamberlerde**,** biri peygamberlik diğeri ise velilik sıfatı olmak üzere iki sıfat bulunmaktadır. Peygamberlik sıfatı, vahye muhatap kılınıp irşad etme vazifesi gibi bir sıfat-ı mübeccelenin bulunmasını gerekli kılar. Velilik sıfatı ise bu vasıfların varlığını gerektirmediği için peygamberlik sıfatının üstün olduğu kabul edilmektedir.

Peygamberliğin halka yöneliş, veliliğin ise Hakk'a yöneliş olması itibariyle veliliğin üstün tutulması görüşünde olanların göstermiş oldukları delilin de isabetli bir delil olarak kabul edilmediğini söyleyen Kemal Aruçi, peygamberlik sıfatının her iki mertebeye haiz bir makam olduğunu ifade etmektedir. Emir ve nehiyleri telakki etme açısından halktan Hakk'a yöneliş makamında bulunan peygamberin, bunları halka bildirmesi ile de Hak'tan halka yönelmektedir. Yani, bir peygamber nubuvvet sıfatı gereği alış veriş (ahz-u neşr) mevkiindedir. Bu da her iki mertebeyi içine alması anlamına gelmektedir. Halktan Hakk'a yönelerek tek bir makama sahip olan velilik

sıfatına karşın, her iki makamı içine alan peygamberliğin üstünlüğünün aşikar olacağını ifade ederek açıklamalarına devam etmektedir.

Peygamberliğin vehbî olmasının da üstünlüğüne bir mani teşkil etmeyeceğini ifade eden Kemal Aruçi, Cenab-ı Hakk tarafından seçilip hazırlanmış olmak vehbî dahi olsa, kesbî şeylerden üstün kabul edildiğini söylemektedir.

"İşlerin en değerlisi en ağır olanıdır. Ecirleriniz harcadığınız çabaya göredir." gibi hadis-i şerifler kesbî konularda bir miyar olduğundan vehbî konuları da aynı teraziye koymanın doğru bir tavır olarak kabul edilemeyeceğini bildirmektedir.

Ayrıca, peygamberliğin belli bir süre ile sınırlandırılmış olması veliliğe nispetle üstün olmamasına değil üstünlüğüne işaret etmektedir. Zira, ağır bir vazife olan peygamberlik mertebesine yükselecek olan zatın mükemmel olması gerekmektedir. *Seyyid'ul-evvelîn ve'l âhirin* olan Peygamber Efendimiz'e dahi vazifenin kırk yaşında verilmiş olması, peygamberliğin üstünlüğüne delalet olarak telakki edildiğini söyleyen Kemal Aruçi, peygamberlik sıfatının üstünlüğü kanaatinde olan kelamcıların bu görüşlerinde isabet ettiklerini vurgulamaktadır.

Velilik sıfatının üstünlüğü kanaatinde olanların çoğunun sûfiyye kelamcıları olduklarını söyleyen Kemal Aruçi, meseledeki ihtilafın hiçbir tarafın fısk ve dalaletini icab ettirmeyeceği kanaatindedir.

Kemal Aruçi bu çalışması ile gerek klasik fırkalardan Kerramiler ile verilen mücadeleyi gerekse mütekellimin arasındaki ihtilafı aktarma vasıtasıyla, hem her dönemde rastlanan şahısların peygamber üstü vasıflarla bezendirilmelerine hem de nübüvvet müessesini önemsemeyen tavra karşı sahih nübüvvet itikadı tahkim etmeyi amaçladığı aşikardır.

3.4. Ahiret Meseleleri İle İlgili Görüşleri

Evvelin mukabili ve "son" mânasındaki âhirin müennesi olan âhiret kelimesi, dünya hayatını takip eden, ona benzer fakat daha farklı ve ölümsüz, ebediyet âlemine ait çeşitli merhaleler ve hallerden ibaret bir hayatı ifade etmek için kullanılmaktadır.

Âhiret hayatının insanın ölümüyle başlayacak olmasına[274] rağmen esas âhiret halleri kıyametin kopması, hesabın görülmesi ve hesap sonrası ebedî hayatın başlaması şeklinde üç merhalede incelenmektedir.[275]

İslâm inancının temel konularından birini teşkil eden âhiret mevzuu, genellikle İslâm inancına veya Ehl-i sünnet akîdesine karşı yapılan itirazlara cevap mahiyetinde ortaya çıkan Kelam ilminin ilk döneme ait kitaplarında, tartışmalı konular arasına girmediği için bu mevzuya fazla yer verilmemiştir. Mütekâmil devirden itibaren yazılan kelâm kitaplarında ise âhiret konusu daima kendine has yerini almış ve daha çok İslâm filozoflarıyla Mu'tezile ve Havâric gibi bid'at fırkalar arasında anlaşmazlık konusu olan meseleler tartışılmıştır.[276]

19. yüzyıl gelişmeleri neticesinde yazılan eserlerde âhiret mevzuu işlense de bu konuya uzun uzun yer verilmez. Bunun başlıca nedeni, meselenin tamamen gaybî oluşu ve büyük ölçüde naslara dayanmasıdır. Ancak biz, Kemal Aruçi'nin *Kelam ve Akaid Dersleri* başlıklı notlarında âhiret konusunun klasik tavıra uygun bir şekilde "el Ba'su Ba'del Mevt"[277] alt başlığı ile etraflıca işlendiğine şahit olmaktayız.

3.4.1. Öldükten Sonra Dirileceğimize İman (El Ba'su Ba'del Mevt)

Semâvî dinlerin tümünde olduğu gibi İslam dininde de âhiretin - öldükten sonra dirilmeye imanın - imanın şartları arasında yer alıp müstakil bir akîdeyi oluşturduğunu söyleyen Kemal Aruçi, Kur'an-ı Kerim'de varid olan yedi yüze kadar ayet ve bir o kadar da Nebevî hadis ile sâbit olan bu akîde hakkında ümmetin icmâı bulunduğunu da ifade etmektedir. Âyet, hadis ve icma ile sabit olduğunu delillerle gösterdikten sonra bu akîdenin metâlib-i akliyyeden değil metâlib-i nakliyeden olduğunun altını çizmektedir.

---

[274] Kabirde başlayıp kıyamete kadar sürecek olan bu süreç hadislerde berzah alemi diye isimlendirilmektedir.

[275] Bekir Topaloğlu, "Âhiret", *DİA,* I, İstanbul 1988, s. 543 – 548.

[276] *Gös.yer.*

[277] Kemal Aruçi, "El Ba'su Ba'del Meut", (Neşre hazırlayan ve sadeleştiren: M. Aruçi), *El-Hilal,* Ocak Şubat, Üsküp 1989, s. 7.

Öldükten sonra dirilmenin hasıl oluşunun nakli delillerle, imkan ve caiz oluşunun ise akli burhanlarla sâbit olduğunu belirten yazının devamında haşrin vukuu hakkında varid olan görüşler serdedilmektedir.

Haşrin vukuu hakkında varid olan görüşlerden öncelikle filozoflara ve onların görüşlerine yer verilmektedir. Filozofları iki grup halinde mütalaa eden Kemal Aruçi, tabiatçı filozofların İslam'ın bu akidesini kabul etmediklerini, haşr'in mevzu-ı bahs bile olamayacağını, esas hayatın dünya hayatı olduğunu ve ondan sonra mutlak bir yokluğun olacağını savunduklarını aktarmaktadır:

"Tabiatçılar haşrı kabul edemez; zira, ruhun esasen vücudu kanaatinde değillerdir. Onlara göre kâinatın varlığı bir tesadüf eseridir. Yaratanı olmayan bir varlıktır. Binâenaleyh, ne haşr-ı rûhâni ne de haşr-ı cismânî olmayacaktır."[278]

İkinci grup olarak açıkladığı ve eskilerden olduklarını ifade ettiği *Allahçı filozofların*[279] ruhun varlığını kabul ettiklerini söylemektedir. Ruhların ve nâtık nefislerin ebediyetini savunan bu gruba göre, kötü ruhların ebedî ızdıraba mahkum olacağı gibi, iyi ruhların da daimi bir zevk ve istirahat içinde ebediliğe kavuşacaklarına inandıklarını aktarırken, haşr-ı cismaniyi imkan dairesi içerisinde görmedikleri bilgisini de ilave etmektedir.

Mütekellimine gelince, umumi olarak onların haşr-ı cismânî kanaatinde müttefik olduklarını ancak kıyamet ve haşrın vukuu keyfiyyetinde ihtilaf ettiklerini bildirmektedir. Haşr ve kıyamet, büsbütün yok olmayan teker teker parçaları bir araya toplamak suretiyle mi; yoksa büsbütün yok olduktan sonra yeniden yaratılış suretiyle mi iade edileceği konusunda ihtilaf eden kelamcıların üç gruba ayrıldıklarını söylemektedir.

Birinci grubun, büsbütün ve mutlak bir yokluktan sonra yeniden diriliş kanaatinde olduklarını söyleyen Kemal Aruçi, görüşlerini desteklemek için mutlak yokluğun hasıl olacağını bildiren nakli delillerini[280] de yazısına eklemektedir.

İkinci grubun ise helakten, bileşik olan bir şeyin parçalanması anlamını

---

[278] *Gös. yer.*
[279] Müellifin ifadesi.
[280] Rahman, 55/26; Hadid, 57/3; Yasin, 36/79; Mumin, 40/16; Kasas, 28/88.

çıkardığını; daha doğrusu kendisinden aranılan hal ve sıfattan çıkması olarak kabul ettiklerini ifade etmektedir. Bu anlayışa göre fenâ ve helak örfen parçalanma ve bölünme anlamına gelmektedir. Dolayısıyla ayette geçen "fenâ" ve "helâk" terimlerinin örfümüzde anlaşıldığı şekliyle tevil edilmesi gerekliliğini savunmakta olduklarını aktarmaktadır.

Üçüncü grup da, ilk iki grubun görüşleri arasında tercih sebebi olacak bir delilin bulunmayışından dolayı tevakkuf gerektiğine inananlardır. İmamü'l Haremeyn el Cüveyni ile *Mevakıf* şarihi Seyyid Şerif Cürcani ve tebeasının bu kanaatte olduklarını ifade ettikten sonra, son olarak ihtilaflara rağmen kelam ehlinin haşr-ı cismani konusunda ittifak ettiklerini de aktarmaktadır.

Yazının devamında, ma'dumun aynı ile iadesinin mümkün olamıyacağından yola çıkarak haşr-ı cismânînin hasıl oluşunun imkansızlığını savunmakta olan filozofların delillerini ve bunlara mütekellimin tarafından verilen cevaplar aktarılmaktadır.

Konu ile ilgili münakaşaların, fenâ ve helâkı büsbütün yok olma olarak kabul eden kelamcılara göre cari olduğunu söyleyen Kemal Aruçi, yokluk ve helâkı büsbütün yok olma anlamına almayan ikinci grup kelamcıların, bileşim şeklinden çıkmış bir şeyin en küçücük atom parçalarının bir araya toplanması suretiyle aynın iadesinin mümkün olabileceğini ifade ederek haşr-ı cismaniyi çok daha kolay bir şekilde ispat edebildiklerini ifade etmektedir.

Bütün bunlara rağmen, haşr-ı cismaniyi inkar etmekte ısrar eden filozoflara, Kemal Aruçi, eylemi irtikapta müşterek olan beden ve ruhun ceza ve mükafatta da müşterek olması gerektiğini aksi halde bunun Adl-i İlâhi'ye yaraşmayacağı şeklindeki izahını da eklemektedir.

Ölümden sonra *ba's* etrafında yapılan bu münakaşaların hasıl oluşunu değil imkanını ispat için yapıldığını söyleyen Kemal Aruçi, hasıl oluşunun metâlib-i nakliyeden olduğunu ve buna, bildirildiği şekliyle inanmanın zorunlu olduğunu ifade ettikten sonra gayeci filozofların "el-ba'su ba'del-mevt" akidesinin metâlib-i akliyeden olduğu kanaatinde olduklarını aktarmaktadır.

Vicdanımıza müracaat ettiğimizde faziletlinin mükafatlandırılması ve rezilin

cezalandırılmasının bir gerçek ve bir zaruret olarak karşımıza çıkmasından elde edilen kat'i hükümden oluşan istidlallerini sunduktan sonra Kemal Aruçi, sonuç olarak der ki:

"İşte görülüyor ki: el Ba'su Ba'del Mevt kat'i olan aklî ve naklî delillerle sabittir. Yediyüz âyet-i kerime ile istidlal etmiş başka bir esas ve akide yoktur. İslam şeriatı nazarında haşr, daha doğrusu haşr-i cismâni kabil-i inkar değildir. Bu yönden de büsbütün haşrı veya haşr-ı cismâni'yi inkara kalkışanlar tekfir edilir".

3.4.2. Şefaat

Âhirette peygamberlerin ve kendilerine izin verilen kimselerin müminlerin bağışlanması için Allah katında niyazda bulunmaları anlamına[281] gelen *şefaat* ifadesine Kur'an-ı Kerim'de olduğu gibi hadislerde de rastlamak mümkün olmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de istisnalar yapılmak suretiyle Allah'ın izin ve rızasına bağlı olarak hakkı benimseyenlere şefaatte bulunulacağı kaydedilmektedir.[282] İlgili ayetlerde kıyamet günü şefaatten mahrum olanların ana vasfı olarak inkâr veya şirk; yine inkâr anlamında zulüm[283], âhireti inkâr; buna sürükleyen davranışlar arasında namaz kılmama, fakiri doyurmama, bâtıla dalanlarla beraber olup aynı davranışı sergileme[284] gibi hususlar zikredilir.

Şefaat kavramı hadislerde de yer alır ve şefaatin hem dünyevî hem uhrevî tarafının bulunduğu belirtilir. Başta Resûlullah olmak üzere bütün peygamberler, melekler ve sâlih kullar büyük günah işleyen müminlere şefaat edecektir.[285]

Âhirette gerçekleşecek şefaatle ilgili olan hadislerin çoğu Peygamber Efendimizin şefaatiyle ilgilidir. Cenab-ı Hakk'ın, bir duasını mutlaka kabul edeceğine dair her peygambere tanıdığı imtiyazı Peygamber efendimiz dünyada kullanmamış, şefaat etme salahiyeti olarak bunu âhirete bırakmış ve şirk dışında

---

[281] Mustafa Alıcı, "Şefaat", *DİA,* XXXVIII, İstanbul 2010, s. 412.
[282] ez-Zuhruf 43/86.
[283] el-Mü'min 40/18
[284] el-Müddessir 74/41-48
[285] Buhârî, "Tevĥîd", 24; Müslim, "Îmân", 302.

büyük günah işleyen herkesin bundan yararlanacağını bildirmiştir[286].

Hz. Peygamber'in âhiretteki ilk şefaati mahşerde gerçekleşecektir. Hadislerde geçtiği şekliyle şefaat meselesi şu şekilde aktarılmaktadır:

"*Hesaba çekilmek üzere orada uzun süre bekleyen insanlar hesabın başlatılmasını sağlamak için Hz. Âdem, Nûh, İbrâhim, Mûsâ ve Îsâ'dan şefaat isteyecek, fakat o günün dehşeti karşısında kimse buna cesaret edemeyecek, sonunda Hz. Îsâ bunu Hz. Muhammed'den istemelerini tavsiye edecek ve Resûl-i Ekrem'in yapacağı şefaati Cenâb-ı Hak kabul edip hesabı başlatacaktır. Daha sonra Resûlullah ilkin ümmetinden cennet ehli olanlar için şefaatçi olacak, cehenneme giren günahkârlar için üç defa şefaat edecek ve bu sayede cehennemlikler buradan çıkarılıp cennete alınacaktır. Kur'an okuyan ve oruç tutan kimseler hakkında bu ibadetlerin de şefaatçi olacağı bildirilmiştir. Hadislerde belirtildiğine göre bütün şefaatçilerin şefaat etmesinden sonra hayırlı hiçbir ameli bulunmayan cehennemdeki müminlere de kullarına karşı çok merhametli olan Allah şefaat edecek, böylece "rahmânın âzatlıları" adı verilen bu grup da cennete girecektir.*[287]

Bilindiği üzere Mu'tezile'ye bağlı âlimlerin büyük çoğunluğu ile Hâricîler ve çağdaş bazı araştırmacılar, şefaatin büyük günah işleyen ve tövbe etmeden ölen müminleri kapsamayacağı; âhirette insanı kurtaracak olan şefaat değil iman ve iyi amelleri olduğu kanaatindedirler. Ayrıca, büyük günah işleyenlerin şefaat sayesinde affedileceğini söylemek müslümanları günah işlemeye bir nevi teşvik olacağını da söylemektedirler. Selefiyye, Mâtürîdiyye, Eş'ariyye ve Şîa mezheplerine mensup âlimlere göre şefaat büyük günah işleyen ve tövbe etmeden ölen müminleri de kapsayacaktır. Kur'an'da ve sahih hadislerde âhirette hâkimiyet ve şefaatin yalnız Allah'a ait olduğu açıkça belirtilmekle beraber bazı âyetlerde şefaat etme izni verdiği kullarının, razı olduğu ve şefaat edilmelerine izin verdiği kimseler hakkında şefaatçi olabilecekleri bildirilmektedir[288]

---

[286] Buhârî, "Tevĥîd", 31; Müslim, "Îmân", 338-345.

[287] Yusuf Şevki Yavuz, "İslam'da Şefaat", (Şefaat md. içerisinde), *DİA,* XXXVIII, İstanbul 2012, s. 412.

[288] *A. e.,* s. 413.

Şefaat konusunu ders notlarında[289] işleyen Kemal Aruçi, "Şefaatü'r-Resul" inancının Kur'an, Sünnet ve icma ile sâbit olduğunu ifade ettikten sonra konu ile ilgili Kur'an ayetlerini sunmaktadır.[290]

Kelam ve Akaid Dersleri notlarından şefaat konusunun işlendiği "Şefâat" başlıklı yazısında bu mesele hakkındaki genel bilgilerin yanı sıra, konuyla ilgili varid olan deliller incelendiğinde *"ilmi açıdan halli kolay olmayan bir meselenin varlığı"*[291] ve konu etrafındaki tartışmaları da yazının devamında aktarmaktadır.

Sözkonusu çalışmada, usul ilminin en tanınmış eserlerinden bir olan *Telvîhu-t Tevdîh* [292] başlıklı eserdeki:

"Kerâhet-i tahrimiyye ile mekruh olan bir şeyin irtikâbı, şefaatten mahrum kalmaya vesile olmaktadır." ifadesi ile Peygamber Efendimizin, *"Sünnetimi terkeden şefaatime nail olamayacaktır."* hadis-i şerifinden yola çıkarak, sünnetin terkedilişi ve kerâhet-i tahrimiyye ile mekruh olan bir şeyin irtikâbının şefâatten mahrumiyeti gerektirdiği ortaya çıkmaktadır. Sünnetin terkedilişi ve kerâhet-i tahrimiyye ile mekruh olan bir şeyin irtikâbının – büyük günahlardan (kebâirden) olmamakla beraber- şefâatten mahrumiyeti icab etmesi kebâirin de daha aşikar bir şekilde şefâatten mahrumiyeti gerektireceğinin sabit olacağını aktaran Kemal Aruçi, diğer taraftan Peygamber Efendimizin, *"Şefâatim, ümmetimin ehl-i kebâiri içindir."*[293] anlamındaki hadis-i şerifinin nazar-ı itibara alındığında büyük günah işlemenin şefaatten mahrumiyeti gerektirmeyeceğinin ortaya çıktığını ifade etmektedir.

Bir çelişki gibi görünen küçük günahların irtikabının şefaatten mahrum etmesi ile büyük günah işlemenin şefaate mani olmamasının sabit olduğunu aktaran Kemal Aruçi, konu ile ilgili izahları da yazının devamına ilave etmektedir.

Kemal Aruçi, Hayâli'nin *"küçük günah mürtekibinin şefaatten mahrum olmasının büyük günah mürtekibinin şefaat mahrumiyetini daha aşikar bir şekilde*

---

[289] Kemal Aruçi, "Şefaat", (Neşre hazırlayan ve sadeleştiren: M. Aruçi), *el-Hilal*, Üsküp 1988 (Mayıs - Haziran), yıl II, sayı 11, s. 7.

[290] İsra, 17/79; Bakara, 2/255; Müddessir, 74/48; Muhammed, 47/19.

[291] Müellifin ifadesi. Bkz: Kemal Aruçi, "Şefaat", s.7.

[292] Sadrüş-Şeria'nın eseri *Tenkîh'in* şerhi olan yine kendi kaleminden çıkan *Tevdîh'e* Taftazani'nin yapmış olduğu haşiyesidir.

[293] Tirmizi, "Kıyâme", 11; Ebu Davud, "Sünnet",1; İbn Mace, "Zühd",37.

ortaya çıkarır" şeklindeki görüşünün kabul edilemez olduğu kanaatinde olduğunu aktardıktan sonra itirazlarını da aktarmaktadır.

Hayâli'nin iddia ettiği gibi küçük günahlardan biri olan mekrûhun irtikâbı veya sünnet terkinin cezasının şefaatten mahrumiyet olması, büyük günah irtikabının da cezasının şefaatten mahrumiyeti iktiza etmeyeceğini, bunun nedeninin ise küçük günah mürtekibinin cezası şefaatten mahrumiyet olunca büyük günah mürtekibinin cezası cehennem ateşi gibi şefaat mahrumiyetinden çok daha büyük bir ceza olacağı görüşünde olduğunu aktaran Kemal Aruçi, bu görüşe yapılan itirazı da özetlemektedir.

Hayâli'nin bu yaklaşımına, bir kurtuluş kapısı olan şefaatin en küçük günah sebebiyle kapanmış olması çok daha büyük bir günah yüzünden neden kapanmamış olsun sorusunu sormak suretiyle yapılan itiraza verilen cevapları da Kemal Aruçi, yazının devamında aktarmaya devam etmektedir.

Bu itiraza cevap olması için hadis-i şerifte geçen "şefâat" teriminin te'vili yoluna giden alimlerin tavrını zorlama olarak nitelendirdikten sonra, ulemanın çoğunun yapmış olduğu şefâat-ı hâssa ile şefâat-ı âmme ayırımını Hayâli'nin ilk cevabı ile birleştirme suretiyle ancak doyurucu bir cevap verilebileceğini ifade etmektedir. Şöyle ki, mekruhu irtikap eden veya sünneti terk eden nasıl ki şefaat yoksunluğuna mahkumsa, farzı terk eden de Cehennem ateşi ile yanmaya mahkumdur. Cehennem ateşi, şefâatten mahrumiyete nispeten çok daha acı ve ızdıraplı olduğu için sünneti veya mekruhu terk etmek ile farzı terk etmenin cezasının aynı olması lazım gelmez.

Kaldı ki mekruha ve sünnete riayet etme veya etmeme neticesindeki mükafatlandırma veya cezalandırma Peygamber Efendimizin tercihine sunulmuştur. Farzı terk etmek veya büyük günah işlemenin cezası ise hukukullaha aittir. Cezası da cehennem ateşi ile cezalandırılmaktır. Sünnetini terkeden şefaatinden mahrumiyete mahkum edildiği gibi, büyük günah işleyene de şefaat vadedilir. Cezalandıranın ayrı ceza oranlarının da farklı olması, keraheti irtikap edenin sünneti terkeden ile aynı olması nedeniyle her ikisinin şefaatten mahrumiyete mahkum edilmesi ile büyük günah işleyenin şefaate nail olmasının doğru olması gerektiğini ifade edip yazıyı sonlandırmaktadır.

3.5. İlk Dönem Siyasi İhtilaflar Hakkındaki Yaklaşımı

Hülefa-i Raşidin'in üçüncüsü olan Hz. Osman'ın yönetiminden itibaren ortaya çıkan ihtilaflar, Hz. Ali ile Hz. Muaviye arasındaki mücadele ile daha da şiddetlenmiş ve İslam tarihinde derin yaraların açılmasına sebebiyet vermiştir. Siyasi karakter taşıyan bu olaylar nedeniyle yaşanan yeni durumlar birçok kelamî tartışmanın ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Ölenin de öldürenin de Müslüman olması Kelam ve mezhep alimlerini tarafların durumlarını incelemeye ve yorumlamaya yönlendirmiş ve bu gayretin sonucu olarak iman, küfür, şirk, fısk gibi terimlerin tanımlanması, murtekib-i kebîre, kaza-kader, iradenin sınırı ve sorumluluk başlıkları erken dönemden itibaren kelam kaynaklarında yerini almaya başlamıştır.[294]

İslam tarihinin ilk yıllarında yaşanan bu olaylar Müslüman toplumları arasında telifi kabil olmayan ayrışmalara neden olmuş ve günümüzde dahi etkisinin şiddetini kaybetmemiş olması her dönem alimlerin konuya eğilmesini gerekli kılmıştır.

Konu hakkındaki genel kabülü kaleme alan Kemal Aruçi, meseleyi iki başlık altında sunmaktadır. Bunlardan birincisi "*Hz. Ali ve Hz. Muaviye Meselesi"*[295] ikincisi ise *"İmam Hüseyn ve Yezid Meselesi"*[296] olmaktadır.

3.5.1. Hz. Ali ve Hz. Muaviye Meselesi

Hz. Ali ve Hz. Muaviye[297] meselesine değinen birinci yazısında aşırılığa varan hüküm sahibi fırkaları zikrettikten sonra Ehl-i Sünnet'in, tarihi araştırmalar sayesinde meselenin içyüzünü anlamaya muvaffak olduğu gibi hüküm verirken de sadece İslam Şeriatını esas alarak çok daha tutarlı bir sonuca ulaşmış olduğunu kaydetmektedir. [298]

Kemal Aruçi, Hz. Ali ve Hz. Muaviye mücadelesinin Ehl-i Sünnet tarafından,

[294] İlyas Üzüm, "Kelam", (Siffîn savaşi md. içerisinde), *DİA,* XXXVII, 2009 İstanbul, s. 108.
[295] Kemal Aruçi, "Hz. Ali ve Hz. Muaviye Meselesi", (Neşre hazırlayan ve sadeleştiren: M. Aruçi), *el-Hilal*, Üsküp 1989, (Mart - Nisan), yıl III, sayı 16, s. 7.
[296] Kemal Aruçi, "İmam Hüseyn ve Yezid Meselesi", (Neşre hazırlayan ve sadeleştiren: M. Aruçi), *el-Hilal*, Üsküp 1989, (Mayıs - Haziran), yıl III, sayı 17, s. 7.
[297] Kemal Aruçi'nin ifadesi.
[298] Kemal Aruçi, "Hz. Ali ….., s. 7.

Hz. Ali'nin hilafetini tanımamaktan neşet etmediği, bunun sadece iki taraf arasında bir ictihad farkı olarak anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir. Hz. Osman'ın katillerine karşı uygulanması gereken kısas cezasının bilincinde olan Hz. Ali'nin, bunun için uygun bir zamanı beklediğini ifade eden Kemal Aruçi, konu ile ilgili şu şekilde bir yorum yapmaktadır:

"Ordusu hâlâ intizam bulmamış. Kısas icrâ edilirse yeniden koskoca fitnelerin zuhuru muhtemeldi… İslam mensupları arasında haksız yere kan dökülmek ihtimali galip bulunuyordu. Kendi ictihâdına göre, kat'i bir Şeriat hükmü olan kısasın tehirini umumi maslahata daha muvafık görüyordu." şeklindeki açıklamalarına devam eden Kemal Aruçi'ye göre, Hz. Ali'nin karşısında Hz. Osman'ın akrabasından olup İsra'suresi 33. ayetine dayanarak kısasın kendisine verilen bir hak olduğunu savunan halifenin de şeriatı uygulamada aciz kaldığını söyleyerek katillerin kendilerine teslim edilmesi gerektiğini iddia eden Hz. Muaviye'nin bulunduğunu aktarmaktadır.

Hz. Ali'nin katilleri teslim etmesinin hilafet makamının haysiyetini düşüreceği kanısında olduğu için teslime yanaşmadığını ifade eden Kemal Aruçi, İslam kaidelerince her müctehidin kendi görüş ve içtihadıyla amel etmesi lazım geldiğinden iki müctehid arasındaki meselenin nihayetinde mücadele ve muharebeye kadar vardığını da söylemektedir.

Hz. Muaviye'nin, kısasın uygulanma talebi ile ayaklandığını yoksa hilafeti ele geçirme gibi bir niyeti olmadığını ifade ederek, Şia'nın bir kısmının Muaviye'yi tel'in etmesinin şer'i şerife göre kabul edilebilir bir şey olmadığını da açıklamalarına ekleyip yazının devamında sahabenin faziletinden bahseden ayet ve hadisleri sunmaktadır.

Sonuç olarak Hz. Muaviye'nin Ehl-i Sünnet nazarında kat'iyen lanetlenmeyeceği kanaatinde olan Kemal Aruçi, lanetlemenin kötü olarak görüldüğünü, dalalet ve küfür olarak nitelendiğini ifade edip bunu teyit etmek üzere Ebu İshak İsferayini'den de alıntı yaparak yazının birinci kısmına son vermektedir.

3.5.2. İmam Hüseyn ve Yezid Meselesi

Hz. Muaviye'den sonra hilafete geçen oğlu Yezid hakkındaki görüşlerini

"İmam Hüseyn ve Yezid Meselesi" başlıklı yazıda görmek mümkün olmaktadır.

Muaviye'den sonra hilafete geçen Yezid'in zamanında da mücadelenin devam ettiğini söyleyen Kemal Aruçi, tarihte Kerbela Vakası olarak bilinen olaylar hakkında malumat verdikten sonra, *"Cennet gençleri ehlinin Efendisi"* ünvanına sahip Peygamber torunlarının şehadet mertebesine yükseldiği bu olay nedeniyle Yezid'in lanetlenip lanetlenemeyeceği sorusuna da cevap aramaktadır.

Şia ve Ehli Sünnet'in bir kısmının - ki meşhur alim Sadettin Taftazânî de bunların arasında bulunmaktadır – Yezid'in Hz. Hüseyin ile mukatele edilmesini emretmiş ve şehadeti münasebetiyle memnuniyet duymuş olmasının küfrü ve laneti gerektirdiği kanısında olduklarını aktaran Kemal Aruçi, Hz. Hüseyin'in katlinden duyduğu memnuniyet ifadesi olarak Şia tarafından Yezid'e atfedilen beytin tarihçiler tarafından da reddedildiğini söylemektedir.

Ehli Sünnet'in çoğunluğunun nazarında Yezid'in lanetlenemeyeceği zira ancak küfrü sabit olanlara lanet edilebileceğini aktaran Kemal Aruçi:

"Yezid Müslüman kanını döken, gaddar, bedbaht ve binaenaleyh alçak bir kişi olabilir. Fakat yalnız öldürme olayı ile küfüre kadar sevk edilmez. Hz. Hüseyin pek muhterem, pek şanlı idi. Lâkin Peygamber değildi. Kerbela olayı pek acı ve çok kanlı bir maceraydı. Fakat küfrü mûcib olacak kadar büyük bir cinayet sayılamaz."[299] diyerek ancak Peygamber katillerinin tekfir edilebileceğini; bunun nedeninin de Zat-ı Nebi'ye ihanet değil, peygamberliğine karşı çıkmak olduğunu söylemektedir.

Kemal Aruçi, Şia'nın iddiası olan öldürmeden dolayı Yezid'in duymuş olduğu memnuniyet ifadesinin dahi küfrü gerektirmeyeceğini ifade edip bu hususta ki rivayetlerin de bu iddiayı doğrulamadığını söylemektedir. Yezid'in ölüm nedeniyle duymuş olduğu elemi ifade eden hatta faillerin ihsan bekleyen tavırlarına karşı, *"Bu muhterem başı koparan, ateşe layıktır. Hain! Benden ihsan mı bekliyorsun."* doğrultusundaki rivayetleri aktaran Kemal Aruçi, ayrıca Hz Hüseyin'in öldürülmesinin devlet siyasetine uygun düşmeyeceğini de vurgulamaktadır. Nitekim, Hz. Hüseyin'in Mekke'de ikamet ettiği süre boyunca, olası bir hilafet talebini

[299] Kemal Aruçi, "İmam Hüseyn……,s. 7.

önlemek adına, Yezid'in onu hediyelere donattığı ve Mekke valisine de hem gözlem altında tutulmasını hem de hürmette kusur edilmemesini emrettiği şeklindeki rivayetlerle bu düşüncenin desteklendiğini ifade etmektedir.

Kemal Aruçi yazının devamında Şia'nın Yezid'i tekfir edip lanetlenmesinin caiz olduğuna dair kanaatlerini desteklemek için ileri sürmüş oldukları onun şarap hakkındaki küfrü mucib ifadeleri, Kur'an-ı Kerim'i parçalaması üzerine nazmetmiş olduğu beyitler gibi delillerin araştırmacılar tarafından geçersiz kılındığını aktardıktan sonra Siraceddin Ali Ûşî'nin *Kasîde-i Emâlî'*sinden ve Hızır Bey'in *Kasîde-i Nûniyye*'sinden konu ile ilgili alıntılar takdim etmektedir.

Araştırmalar neticesinde Yezid'in küfrünün sabit olmadığı, sabit olması durumunda dahi lanetlemekle emredilmedikçe lanetlenemeyeceği kanaatini ifade ederek konuya son vermektedir.

SONUÇ

Araştırma konumuz olan Kemal Aruçi ve kaleme almış olduğu *Akâid ve Kelam Ders Notları* başlığını taşıyan yazıların birkaç husus açısından önemli olduğunu söyleyebiliriz.

Bu yazılar yaşamış olduğu bölge ve dönemin hususiyetleri itibariyle temsil etmiş olduğu kültür geleneğinin hakim olan çevrelerce itibar görmemesi sebebiyle **kayıt altına alınmayan bir dönem** hakkında bilgi vermektedir.

Kemal Aruçi'nin şahsiyetini ve eserlerini tanımakla biz aynı zamanda dar anlamda Makedonya'da geniş anlamda ise bütün Balkanlarda bugün hakim olan **itikadi geleneğin kökenini** tanıma imkanını elde etmiş bulunuyoruz. Osmanlı geleneğinde yetişmiş olan ulema zincirinin son halkası konumunda bulunan Kemal Aruçi'nin ilmi, toplumsal ve sanatsal tavrını tanıma sayesinde sahip bulundukları itikadi geleneğin korunması için kurumsal planda olduğu gibi, bireysel planda da verilen mücadeleyi daha yakından tanıma imkanını elde etmiş bulunuyoruz.

Sahip oldukları birikimin sadece kuru bir teori olarak değil, güncel hayata yön veren bir unsur olması için gayret etmişlerdir. Kendilerini besleyen kaynağın ana yurdu ile bütün maddi bağların kesilmiş olmasına rağmen, emanete sahip çıkma bilinci ile dik durmaya çalışmaları, toplumsal sıkıntılara çözüm arayışları ve mensubu bulundukları kültür geleneğini yeni nesillere aktarmayı en önemli mücadele olarak görmeleri, onların hayattaki duruşunu göstermektedir.

Kemal Aruçi'nin talebe yetiştirme gayretleri, kaynağı belli olmayan hurafelerle mücadelesi ve dönemin revaçta olan aklı kutsallaştırma tavrına ısrarlı itirazı (Hüseyin Cozo örneği) bu bağlamda değerlendirilebilir.

Akâid ve Kelam Ders Notları'nın **eğitim tarihi** açısından da önemli olduğu kanısındayız. Eğitim görmüş olduğu Meddah Medresesi'nin, gerek Osmanlı dönemi gerekse Osmanlı sonrası eğitim sistemi ile ilgili şifahi kaynaklar dışında yazılı herhangi bir belgenin elimizde bulunmamayışını göz önüne aldığımızda, söz konusu ders notlarının önemi daha da iyi anlaşılmaktadır.

Elimizde bulunan *Akâid ve Kelam Ders Notları* başlıklı ders notlarını incelediğimizde, bu notların klasik kelam metodu ile kaleme alındığı görülmektedir.

Konuların tertibi, işlenişi, ayet ve hadislerin delil gösterilmesi, akıl, duyu ve deneylerin kullanım biçimi dikkate alındığında geleneksel kelam kaynaklarının bir benzeri ve tekrarı diyebileceğimiz bu eserde yazarın, eseri hayatının erken bir döneminde kaleme almış olması ve yenilikçiliğe mesafeli bir gelenekte yetişmiş olması, eserde inanç esaslarını son dönem Osmanlı Medreselerinde okutturulan ve sahih kabul edilen kelam kitaplarına dayandırarak bir derleme tavrını benimsemiş olduğu izlenimini yaratmaktadır.

Müellif, çalışmasını bu kadarla sınırlamaz. Ele almış olduğu konu ile ilgili filozoflar dahil mezhepler arası ve mezhep içi ne kadar farklı yaklaşım varsa, verilen cevaplar, alimlerin olası tereddüd ve soru uyandıracak konular hakkındaki detaylı açıklamalarını sunduktan sonra bu görüşleri bir değerlendirmeye tabi tutarak tercihlerde bulunup gerekçelerini de açıklamaktadır.

Aruçi'nin görüşlerinde yer yer Maturidi duruşunu görmek mümkün olsa da, Ehl-i Sünnet merkezli bir yaklaşımla Eş'ari alimlerinin görüşlerine atıf yaptığı, onların kaynaklarını da kullanmaktan çekinmediği görülmektedir. Bu durum aynı zamanda eğitim görmüş olduğu medresenin eğitim tavrı hakkında da fikir vermektedir.

Yeni bilimsel ve felsefi gelişmelerden haberdar olduğu belli olan Kemal Aruçi, bunun itikadi temellere etkisi olasılığına karşı, akli muhakemenin gerekliliğini savunduğu gibi onun sınırlarını da çizmiş bulunmaktadır.

Elimizdeki üçyüzü aşkın büyük sayfa el yazısından oluşan *Akâid ve Kelam Ders Notları'*nda – ki gerek içerikteki açıklamalardan gerekse oğlu ve talebesi Muhammed Aruçi tarafından neşredilmiş bulunan yazmalarının elimize geçmemiş olmasıyla tamamının bu kadardan ibaret olmadığı anlaşılmaktadır-konuların dizilişinden, ele alınış şeklinden tam bir kelam eseri olduğu intibaını vermektedir. Eksik olan bölümlerin ortaya çıkması ile daha detaylı bir çalışmaya vesile olup bu notların Kelam literatürü arasında yerini alacağını ümit etmekteyiz.

Resim No. 1: Kemal Aruçi

(1920-1977)

Resim No. 2: Talebelik döneminden (soldan sağa):
Bekir Sadak, Ramadan Efendi ve Kemal Aruçi.
Meddah Medresesi, Üsküp.[300]

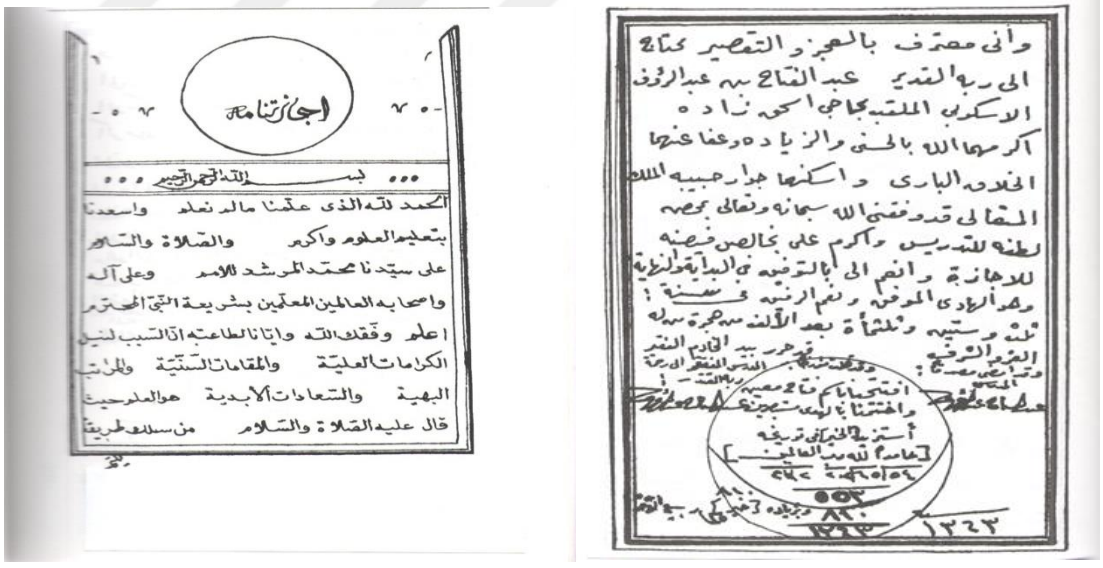

Resim No. 3: Kemal Aruçi'ye ait icâzetnamenin ilk sayfası (vr.1) ve son sayfası (vr. 24).[301]

[300] M. Aruçi, *ŞİİRLERİM,* .s. 58.
[301] İcâzetname Muhammet Aruçi'nin şahsi kütüphanesinde bulunmaktadır.

Resim No. 4: Soldan sağa: Nimetullah Kurtiş, Fettah Efendi, Kemal Aruçi ve Cavit Saraçoğlu.

Kale, Üsküp.[302]

Resim No. 5: Ulema sohbetlerinden bir kare.[303]

[302] M. Aruçi, *ŞİİRLERİM*, s. 57.

[303] Kaynak kişi: Üsküp Dükkancık Cami İmamı Abdülkerim Ebibi.

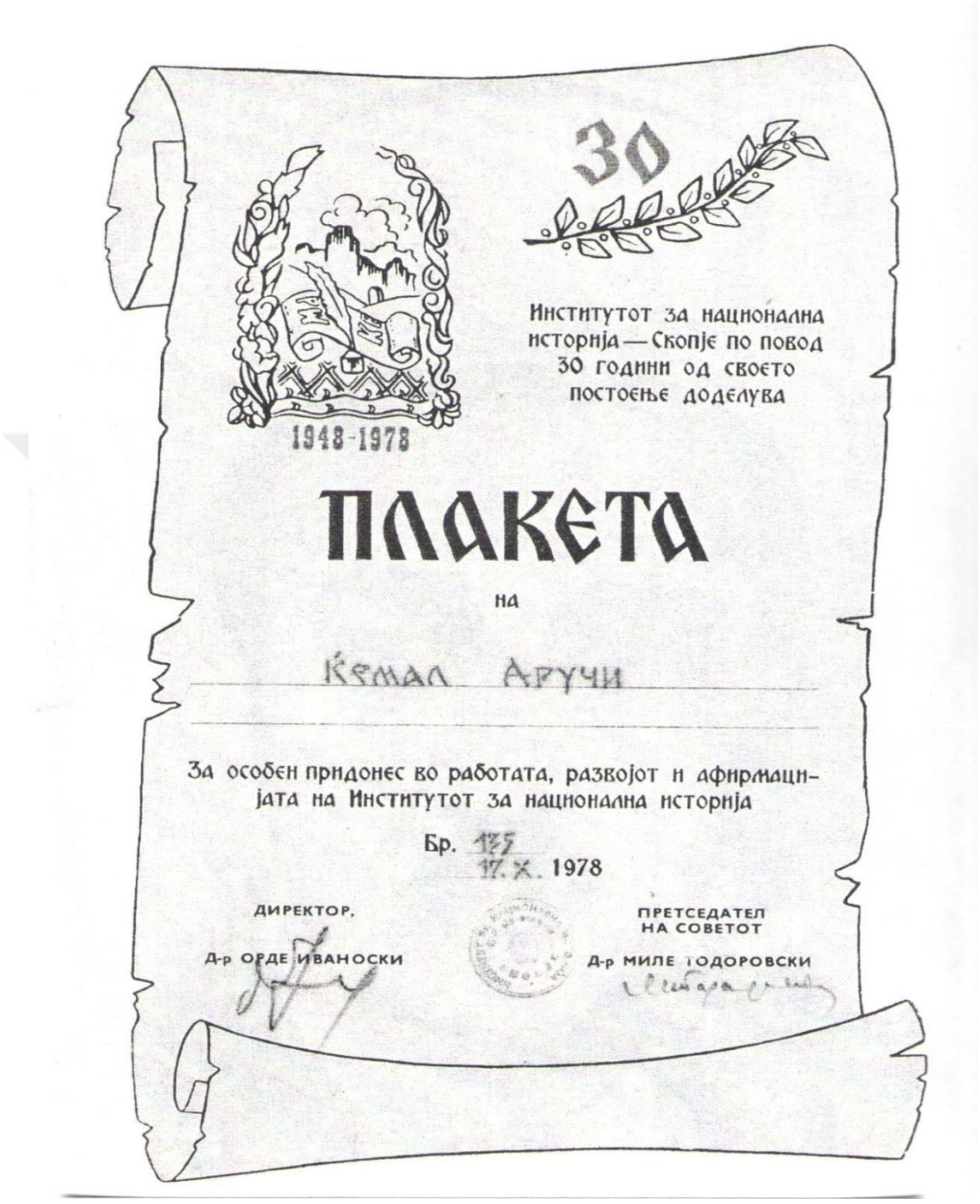

Resim No. 6: Makedonya Milli Tarih Enstitüsü'nün 30. yıldönümü münasebetiyle Kemal Aruçi'ye verilen plaket.

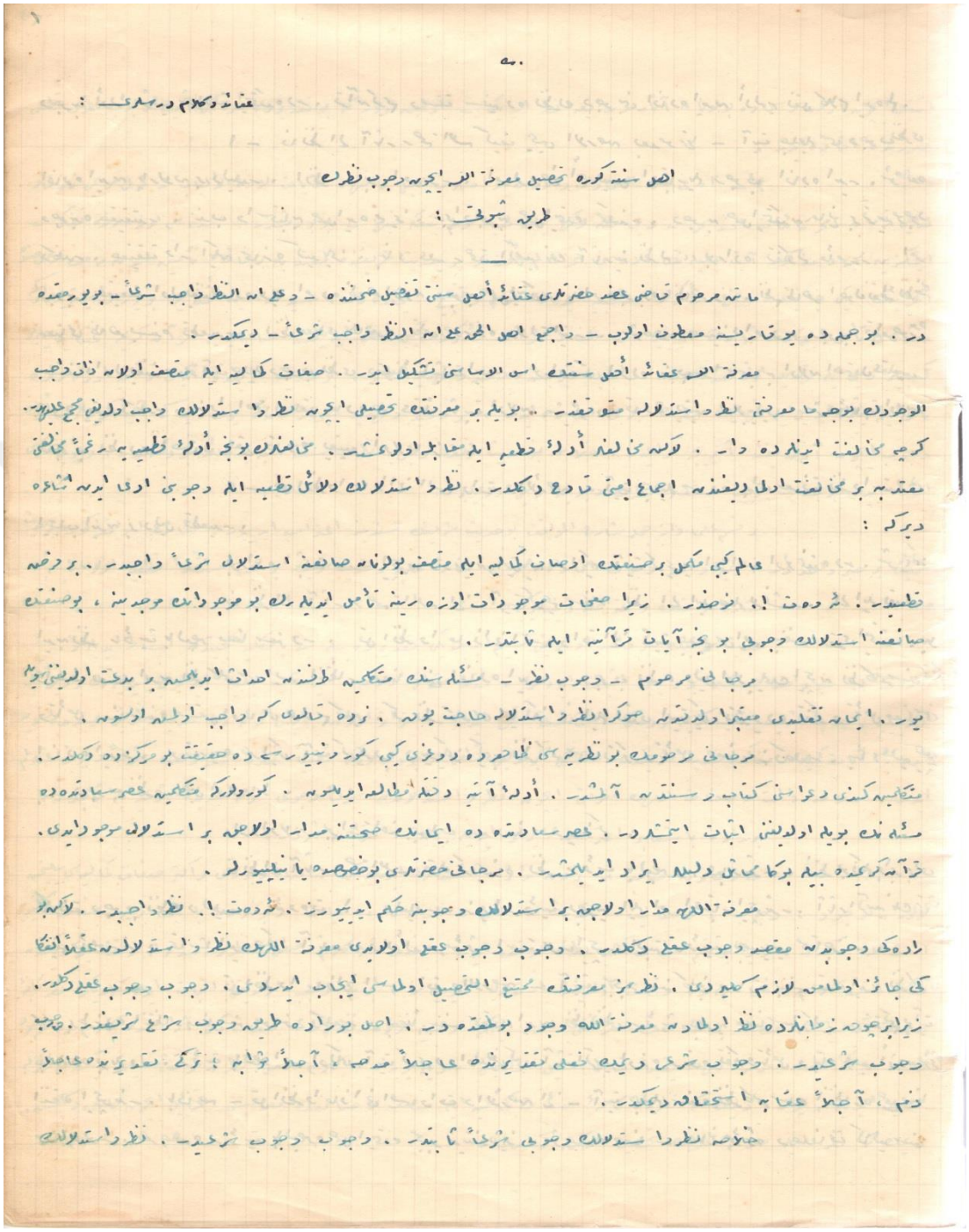

Resim No. 7: *Akaid ve Kelam Dersleri* notlarından bir örnek.

Resim No. 8: Yapımında Kemal Aruçi'nin emeği geçen Vrapçişte Hacı Ahmed Camii (1972).

Resim No 9: Kemal Aruçi'nin kaleme almış olduğu minare kitabesi.

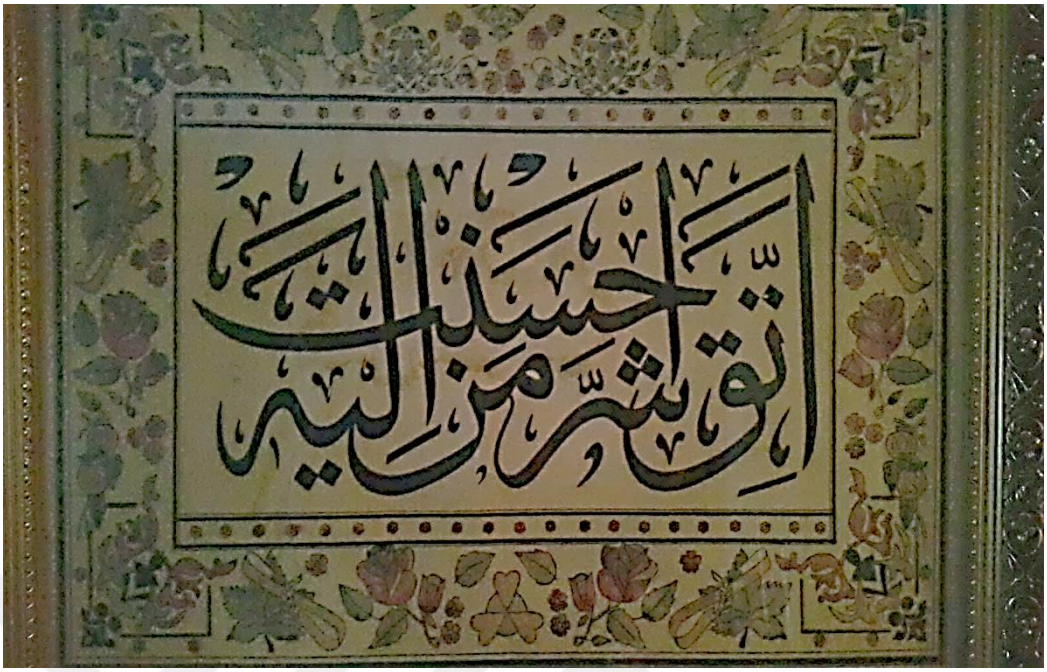

Resim No. 10: Kemal Aruçi'nin hat yazısından bir levha.

Resim No 11: Kemal Aruçi'nin Kabri

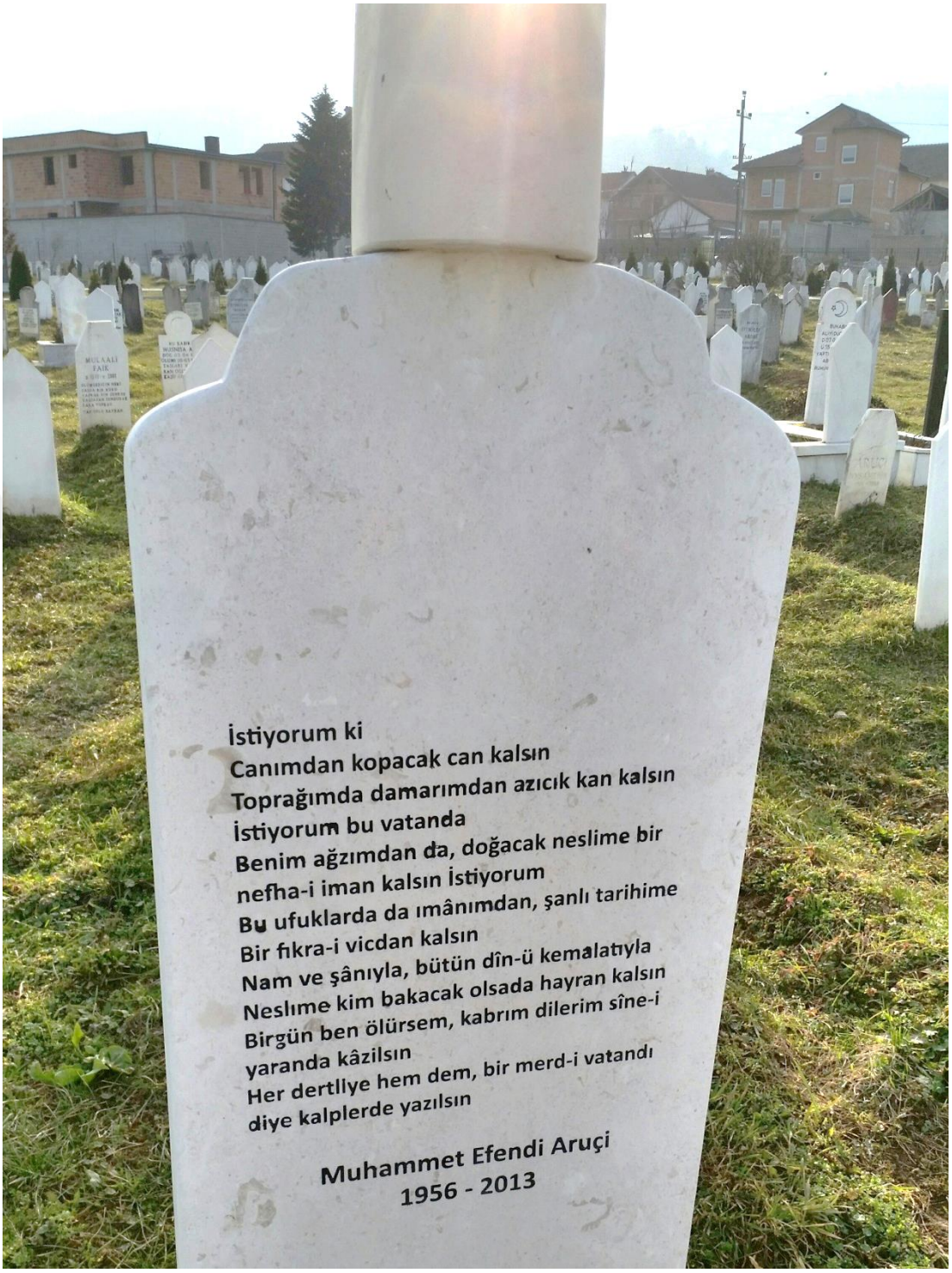

Resim No. 12: Kemal Aruçi'nin Oğlu ve Talebesi Muhammet Aruçi'nin Kabri

Resim No. 13: TİKA tarafından restore edilip ziyarete sunulan Yiğit Paşa türbesi Üsküp.

Resim No. 14: Medrese Mezunlarının Diploma Töreninden.

KAYNAKÇA

ALİ Muhammed, "Roli i Ataullah Efendi Kurtishit Në Ruajtjen e İdentitetit Fetar Tek Shqiptarët", *Kontribut i Ulemave Në Ngritjen e Çështjes Kombëtare Simpozium Shkencor (Tebliğler), 17 Nentor 2012*, Üsküp 2012, 86 – 94.

ALTAYTAŞ Muhammet, *Kur'an-ı Kerim'de Ehl-i Kitap – İtikadî Açıdan Yahudilik ve Hristiyanlık,* Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016.

AKYÜZ Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e kadar)*, İstanbul 1994.

ARUÇİ Kemal, "Glasnik Mecmuası Müdüriyet-i Âliyesine, Semahatlı Hacı Reis Efendi'ye, Riyaset Müşaviri Hacı Hüseyin Cozo Efendi'ye" *12 Ağustos 1974 yayınlanmamış makale*, Hüseyin Cozo poşeti İSAM.

_____, "Bir Âyet-i Kerîme'nin Glasnik Dergisinde Yazılmış İndî ve Hakikata Tercüman Olmayan Bir Tefsiri Münasebetiyle Bir Cevap" büyük boy 36 sayfadan ibaret 15.05.1975 tarihli makale, DOKUMENTASYON poşeti İSAM.

_____, "Teşkilât-ı Diniyemizin Şurâ-i Âlisi 'Vrhovni Sabor' Reis-i muhteremi Hamdi Kemerlik Beyefendiye", *01.06.1976 yayınlanmamış makale*, Muhammed Aruçi Şahsi Kütüphanesi.

_____, "İslamda Serbest Araştırma, İnceleme ve İctihad Hürriyeti", (Neşre hazırlayan ve sadeleştiren: M. Aruçi), *El Hilal*, , (Eylül - Ekim), (Kasım Aralık) yıl II, S. 9 - 10, Üsküp 1988, s. 7.

_____, "Uyku Halinde Allah'ı Görme Meselesi", (Neşre hazırlayan ve sadeleştiren: M. Aruçi), *El Hilal, ,* Haziran – Temmuz, Üsküp 1988, s. 7.

_____, "Uyku Halinde Allah'ı Görme Meselesi", (Neşre hazırlayan ve sadeleştiren: M. Aruçi), *El Hilal, ,* Haziran – Temmuz, Üsküp 1988, s. 7.

_____, "Adem a.s.", (Neşre hazırlayan ve sadeleştiren: M. Aruçi), *El-Hilal*, Üsküp 1988 (Ocak-Şubat), yıl II, S. 5, s. 5; (Mart – Nisan), yıl II, S. 6, s. 7.

_____, "El Ba'su Ba'd El Meut", (Neşre hazırlayan ve sadeleştiren: M. Aruçi), *el-Hilal*, Üsküp 1989 (Ocak-Şubat), yıl III, S.11, s. 7.

_____, "Şefaat", (Neşre hazırlayan ve sadeleştiren: M. Aruçi), *el-Hilal*, Üsküp 1988 (Mayıs - Haziran), yıl II, S. 11, s. 7.

_____, "İmam Hüseyn ve Yezid Meselesi", (Neşre hazırlayan ve sadeleştiren: M. Aruçi), *el-Hilal*, Üsküp 1989, (Mayıs - Haziran), yıl III, S. 17, s. 7.

ARUÇİ Muhammed, *Kemal Efendi Aruçi ŞİİRLERIM,* Logos-A, Üsküp 1999.

_____, "Fettah Efendi", *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 483-484.

_____, "KEMAL ARUÇİ", *DİA*, XXV, İstanbul 2002, s. 225-226.

_____ - Mustafa Hasani, "HÜSEYİN EFENDİ, Cozo", *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, s. 543-544.

_____, "SADAK Bekir", *DİA,* XXXV, s. 382-383;

_____, "Üsküp'te Meddah Medresesi", *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri ,(Sofya Nisan 21 – 23. 2000), İstanbul 2002,* s. 181 – 198.

BAJRAMİ Musli, *Periudha Historike e Medresesë Së İsa Beut*, Üsküp 2005.

BAKİ Süleyman, "Üsküplü Şair Fettah Efendi'nin Şiirlerinde Mehmet Akif'in Vefaati", *Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Milli Birlik ve Bütünlük Sempozyumu, 12-14 Ekim 2011, Bildiriler Kitabı,* İstanbul Sabahattin Zaim Üniv. Yay. İstanbul 2011,s. 319-327.

_____, "Üsküp'ü İstanbul'a Bağlayan Köprü", *Köprü,* III/7, Üsküp 2005, s. 15-17.

_____, "Üsküplü Şairlerin Dilinden Balkanlar'da Hazreti Peygamber Sevgisi", *Yedi İklim Peygamberimiz Özel Sayısı*, Mayıs 2006.

_____, http://www.fikircografyasi.com/makale/uskuplu-bir-hocaefendi-hasan-efendi-bekir-1914-1965, 07.04.2016.

_____, http://www.fikircografyasi.com/makale/mehmet-efendi-sadik-1905-1978, 30.04.2016.

_____, http://fikircografyasi.com/makale/uskuplu-hafiz-ibrahim-efendi-1890-1972, 20.05.2016.

_____, http://www.fikircografyasi.com/makale/nerezli-hafiz-mustafa-efendi-semo-1912-1991, 09.06.2016.

_____, http://www.fikircografyasi.com/makale/uskubun-meshur-fikih-hocasi-muderris-hafiz-saban-efendi, 09.07.2016.

BALTACI Cahit, *XV – XVI Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 2005.

BARDAKOĞLU Ali, "Iskat", *DİA*, XIX, İstanbul 1999.

BİSLİMİ Taxhudin, *Medreseja e Ataullah Efendiut dhe nxënësit e saj*, Shkup 2011.

CASTELLAN Georges, *Balkanların Tarihi 14. – 20. Yüzyıl*, çev. Ayşegül Yaraman – Başbuğu, 2. Baskı, Milliyet Yayınları, İstanbul 1995.

COZO Husein Đozo, "Vrijeme obnavljanja İslama", *Preporod,* br. 25 (200) Decembar 15-31, Sarajevo, 1978.

_____, *Fetve (pitanja i odgovori),* Publik press, Belgrad, 1996.

_____, "Pitanja i Odgovori", *Glasnik, 1.I 2, VIS u SFRJ*, 1974.

ÇELEBİ Evliya, *Seyâhatnâme*, (Sadeleştiren: Çevik Mümin), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1996.

DAVUDOĞLU Ahmed, *Dini Tâmir Davasında Din Tahripçileri*, Bedir Yayınevi, İstanbul 2015.

DEMİR, Necati, "Saltık Gazi, Boşnaklar ve Bosna Hersek", *2. Uluslararası Sarı Saltuk Gazi Sempozyumu (06 09 Mayıs 2015 Saraybosna- Bosna Hesek Bildiriler)*, s. 177-200.

ДИМИТРОСКИ, Тодор, Благоја Корубин, Трајко Стаматоски, *Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања*, Македонска Книга, 1986 Скопје.

DOBRAÇA Kasim, "Sjeçanje na Kemal ef. Aruçija", *Glasnik VIS*, XL/6 Sarajevo 1977, s. 686 – 688.

ELEZOVİÇ Glişa, "Turski Spomenici u Skoplju", *G.S.N.D,* Knjiga 1 Sveska 1-2, Skopje 1926.

EMİN, Nedim, "Üsküplü Cavit Bey ile Mülakat", *Köprü Derneği*, S. 56, Nisan-Mayıs-Haziran 2013, s. 31-35.

ENGÜLLÜ, Suat, "Üsküp'te Abdül Fettah Rauf da Yaşadı", *Yedi İklim-Aylık Sanat-Kültür-Edebiyat Dergisi*, İstanbul, S. 64, s. 21-25;

HACISALİHOĞLU, Mehmet, "MAKEDONYA", *DİA*, XXVII, İstanbul 2009.

HADRİ, Ali, *Historia e Popullit Shqiptar*, Prishtine 1973.

İBRAHİMİ, Nexhat *Historia dhe Kultura İslame Shqiptare*, Logos-A, Shkup-Prishtine-Tirane 2009.

İNALCIK, Halil, "Türkler ve Balkanlar", *BALKANLAR*, İstanbul 1993, s. 9-32.

İNBAŞI Mehmet, "ÜSKÜP", *DİA*, XLII, İstanbul 2012.

JAHJAİ Meral, "Osmanlı Yazısı ile Yazılan Arnavut Edebiyatının Dini Karakteri", *TİKA Avrasya Etüdleri*, Balkanlar Özel Sayısı, Ankara 2016, s. 389-404.

JASHARİ, Afet, "Porositë e Ataullah Ef. Kurtishit (1874-1946) Për Shqiptarët e Shkupit", *Jeta Shoqërore e Shqiptarëve Në Shkup dhe Rrethinë*

Ndërmjet Dy Luftërave Botërore (Konferencë Shkencore, 14- 15 Tetor Shkup), Üsküp 2015, s. 443-452.

KARAKUŞ Ertuğrul, "Bir Neo-Klasik Balkan Şairinin Vatan Ağıdı: Abdülfettah Rauf'un Şiirinde Üsküp ve Makedonya", *HİKMET* - Uluslararası Hakemli İlmi Araştırma Dergisi, 29. Aralık 2014, S. 24, s. 36 – 149;

KËRHANAJ Nikollë, "Harrimi i vetvetes", http://botasot.info/opinione/413834/harrimi-i-vetvetes/.

LİTA Qerim, "Medresetë e Bashkësisë Fetare Islame Në Shkup Gjatë Sundimit Të Mbretërisë Së SKS (Jugosllave), *Kontributi I Ulemave Në Ngritjen E Çështjes Kombëtare, Simpozium Shkencor 17 Nëntor 2012,* s. 108 – 119.

_____, "Shpërngulja e shqiptarëve për në Turqi 1937 – 1941 dhe roli i Bashkësisë Fetare Islame në pengimin e saj", *Zani i Naltë,* Sep. 15 2014, S. 7, s. 38-52.

MATKOVSKİ Aleksandar, "Kemal İljazi Aruçi", *Glasnik INI,* XXI/2-3 Skopje 1977, s. 243-244.

MEHDİU Feti, "Hafizët Tanë Gjatë Historisë Shekulli XVIII – 2010", *Leksikon*, Prishtinë 2010.

_____, "Hafizë Të Kur'anit Në Shërbim Të Vatanit", *Kontributi iPrijësve Muslimanë Në Formësimin e Vetëdijes Dhe İdentitetit Kombëtar (Konferencë Shkencore 28-29 Shtator 2012,* Tiran 2013, s. 68 – 81.

MUSTAFA Avzi, "Edukimi Dhe Arsimimi I Shqiptarëve Në Shkup e Rrethinë Në Mes Të Dy Luftërave Botërore" *Jeta Shoqërore e Shqiptarëve Në Shkup Dhe Rrethinë Ndërmjet Dy Luftërave Botërore (Konferencë shkencore, 14-15 tetor 2015 – Shkup)*, Üsküp 2015, s. 41-54.

NESİMİ Qani, "Roli I Hoxhallarëve Të Tetovës Në Mbrojtjen e Identitetit Dhe Tërësisë Kombëtare Shqiptare- Rasti Molla Garip Ramiz Beadini", *Kontribut i*

Ulemave Në Ngritjen e Çështjes Kombëtare Simpozium Shkencor (Tebliğler) 17. Nentor 2012, Üsküp 2012, 34 – 42.

NEXHİPİ Lutfi, "XV – XVI. Yüzyıllarda Makedonya'da Kültür ve Medeniyet", *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2006.

NUREDİN Abdülmecit, *Balkanlardan Türkiye'ye Göç ve Etkileri*, Çağla Yayıncılık, Ankara 2011.

RAMADANİ Naser, *Depèrtimi Osman në Maqedoni dhe Zhvillimi i Arsimit Gjatë Shekujve 9-10 h. XV –XV,* Shkup 1988.

_____, "Funksionimi I Medreseve Të Shkupit Ndèrmjet Dy Luftèrave Botèrore", *Jeta Shoqèrore e Shqiptarève Në Shkup Dhe Rrethinë Ndèrmjet Dy Luftèrave Botèrore (Konferencë shkencore, 14-15 tetor 2015 – Shkup),* Üsküp 2015, s. 377 - 393.

РИЗАИ, Хусеин, "Исламска Модернистичка Мисла и Нејзиното Влијание На Западен Балкан", *Докторска Дисертација*, Универзитет Св. Кирил и Методиј Скопје, Институт За Национална Историја, Скопје 2014.

ROSSOS, Andrew, *Macedonia and the Macedonians: A History,* Hoover Institution Press, California 2008.

ŞELTUT, Mahmut, *El Feteva*, Kahire 1995.

TAŞPINAR, Halil, "Mâtüridiyye ile Eş'arîyye Mezhepleri Arasında İhtilaf mı ? Suni Dalgalanma mı?", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/1, Haziran 2006, s. 213-250.

TOPALOĞLU, Bekir, *Kelam İlmi*, İlaveli 5. Baskı, Damla Yayınevi.

_____, "Kelama Dair Görüşleri", (MÂTÜRÎDÎ md. içerisinde), *DİA*, XXVIII, 2003 İstanbul.

YAVUZ Yusuf Şevki, "NÜBÜVVET", *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007.

YEŞİLYURT Temel, "RÜ'YETULLAH", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008.

Osmanlı Arşivi Daire Başakanlığı, Osmanlı Yönetiminde Makedonya, İstanbul T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını no. 74, 2005.

Makedonya Cumhuriyeti Devlet İstatistik Enstitüsü 2002 Nüfus Sayım Sonuçları, http://www.stat.gov.mk/pdf/kniga_13.pdf.

"Tarihin Getirdikleri: Biz Oralarda Kalmalıydık. Prof. Bekir Sadak İle Konuşma", *el Hilal*, IV/22 Üsküp 1990, s. 15; V/23, 1995, s. 15; V/24, s. 18; V/26, s. 17.

"Makedonya İslam Dini Câmiası'nın Evkaf Meclisi Yönetmenleri ve Ulemâ Meclisi Üyelerinin Müşterek Oturumları Yapıldı" *Birlik*, Üsküp 1948.

"Fettah Rauf ve Onun Grubuna Dahil Balistlerin Yargılanması", *Birlik,* Üsküp, 1 Ekim 1947.

ДАРМ, 1.955.1.1/1-2 Прослава свечаног отварања Гази Исабегове Централне Медресе и Централне Вакуфске Библиотеке у Скоплу, бр, 5267/36 Скопле, 2 септембра 1936 год. Наиб за Исламску Верску Заједницу, Фејзи Хаџиамзич.

"Makedonyada Ferece ve Peçenin İzalesi ile İlgili Faaliyetler Çerçevesinde İslam Camiasının Yüksek Din Makamlarının Karar, Beyanat ve Tamimleri", nşr. Makedonya Halk Cumhuriyeti Ulemâ Meclisi, Üsküp 1951.